

TANULMÁNY

Neményi Mária

CSALÁD ÉS CSALÁDPOLITIKA

Egy európai nemzetközi összehasonlító kutatás¹ magyar résztvevőjeként alkalmunk volt egy mélyinterjúkra támaszkodó vizsgálat lefolytatására, amelynek témája a család és a családpolitika viszonya volt. Ez a kis mintán végzett kutatás az utolsó láncszeme volt egy olyan, 11 országra kiterjedő, többféle módszert ötvöző vizsgálat sorozatnak, amely azt a kapcsolatot kívánta feltárni, amely az adott országok családra vonatkozó szociálpolitikája, a politikák társadalmi kommunikációja és a családok tagjai általi percepciója között fennáll.

A kutatás abból a tényből indult ki, hogy a 21. század küszöbén a nyugati világ politikusai számára megkerülhetetlen kihívást jelentenek azok a demográfiai és társadalmi folyamatok, amelyek az egyes országokban más és más mértékben, de mindenütt végbementek-zajlanak. E folyamatok lényeges elemei a népesség csökkenése, a lakosság öregedése, a változó családformák és újfajta együttélési minták előterbekerülése, a csökkenő családonkénti gyermekszám, a nemzedékek közötti és a nemek közti kapcsolatok változásai. Mindamellett a kutatás kezdeményezői szerint viszonylag kevés ismeretünk van arról, hogyan születnek az egyes európai országokban azok a kormányzati-politikai döntések, amelyek befolyást gyakorolhatnak a családok életére. Még kevésbé feltárt, hogy mekkora szerepet játszanak a családokat érintő politikai intézkedések a különböző olyan tényezők között, amelyek az egyének döntéseit motiválják családi életük egyes állomásain. Mindezek alapján ez az összehasonlító kutatás másodelemzések és új empirikus kutatások segítségével arra törekedett, hogy elmélyítse ismereteinket a közelmúltban végbement és ma is zajló szocio-demográfiai változásokkal kapcsolatban, különös tekintettel a változó családi strukturákra és azokra a kihívásokra, amelyeket ezek a változások az európai társadalmakra és intézményeire gyakorolnak, valamint megkísérelje feltárni ezeknek a politikai reakcióknak a családokra gyakorolt lehetséges hatásait.

¹ *Improving Policy Responses and Outcomes to Socio-Economic Challenges: changing family structures, policy and practice* – A hároméves kutatási program az Európai Bizottság 5-ös Programjának keretében zajlik, 1999-2002 között (HPSE-CT-1999-00031). A kutatást Linda Hantrais koordinálja (European Research Centre, Loughborough University). Az eddigi publikációkat lásd: <http://info.lboro.ac.uk/departments/eu/cross-national-research.html>. A magyarországi kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetében az általam vezetett kutatócsoport végzi. A közösen kialakított kutatási terv elsősorban az országok közötti összehasonlítás céljainak felel meg, és kevésbé alkalmas adott formájában és mélységében a magyar viszonyok feltárására. Így hasonló témában pályázatot nyújtottam be és támogatást nyertem az OTKÁ-tól. A munkálatok ebben az évben kezdődnek el, eredményeit majd természetesen publikálni kívánjuk.

A kutatásban az Európai Unió nyolc tagországa és három úgynevezett csatlakozó ország vesz részt. A résztvevő országok kiválasztásánál a kutatás vezetői több szempont együttes figyelembevételére törekedtek. Fontosnak tartották, hogy olyan országok kerüljenek a kutatásba, amelyek az európai uniós tagságot különböző hullámokban szereztek meg, illetve olyanok, amelyek még a csatlakozás előtt állnak. Szempont volt az is, hogy lakosságuk mérete, a gazdasági-társadalmi, kulturális és politikai környezet változatossága, a gazdasági és jóléti fejlődés fokozatai alapján különböző országok kerüljenek a vizsgálatba. Így az úgynevezett „kontinentális” országokat Franciaország, Németország és Olaszország reprezentálja, az univerzális jóléti rendszerrel rendelkező országokat Írország és az Egyesült Királyság, a mediterrán országokat, amelyeket kevésbé kifejtett szociális rendszer jellemez, Görögország és Spanyolország, és az univerzalista és egalitáriánus jóléti rendszerrel bíró államokat az északi országok közül Svédország képviseli. A csatlakozni kívánó országok közül – hátuk mögött államszocialista múlttal és a rendszerváltozás tapasztalatával – három közép-kelet-európai ország, Észország, Lengyelország és Magyarország vesz részt a kutatásban.

A kutatás egyaránt támaszkodik idősoros statisztikákra, korábbi kutatások eredményeire, valamint interjúk, médiaelemzések segítségével igyekszik feltárni, hogyan foglalkoztatják a fenti kérdések a kutatásban résztvevő országokban a politikusokat, a tudományos élet szereplőit, a médiát. Elemezni kívánja, hogy a politikák kialakításában milyen súllyal reprezentálódnak a társadalmi tények, vagy éppen a családra vonatkozó ideológiák, ideálok. Mindezt pedig annak tükrében kívánja összehasonlító módszerekkel értelmezni, hogy a kialakult társadalmi tényekre válaszul megfogalmazott politikák célt érnek-e, azaz történik-e hatásukra változás a családok életében, de arra is kíváncsi, hogy a családok maguk hogyan nyugtázzák a rájuk irányuló politikai befolyást.

Ez utóbbi kérdés állt a fókuszában annak az ötven fős mintán végzett mélyinterjú vizsgálatnak, amely jelen tanulmány témája. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy egy ilyen kutatás nem alkalmas olyan következtetések levonására, amelyek a mai magyar társadalom tagjainak a családokat érintő szociálpolitikához való viszonyát általános érvénnyel jellemeznék. Ugyanakkor olyan kvalitatív adatokhoz jutottunk az irányított beszélgetések során, amelyek illusztratív erejüknel fogva árulkodhatnak azokról a tapasztalatokról, attitűdökről és értékelésekről, amelyeket a különböző élethelyzetben élő személyek fogalmaztak meg a beszélgetések során arról, hogyan születtek a családi élettel kapcsolatos terveik és döntéseik, illetve hogy befolyásolta-e családi életük alakulását az adott időszakban aktuális társadalom- és családpolitika, és ha igen, milyen módon, milyen mértékben. Ha tehát kiválasztott interjúalanyaink nem is reprezentálhatják nemüket, korosztályukat vagy társadalmi csoportjukat, mégis jó példaként megerősíthetik, esetleg árnyalhatják azokat a korábbi magyarországi kutatási tapasztalatokat, amelyek a családi élet közelmúltbeli változásairól szólnak. Anélkül, hogy elmélyednénk a hazai szakirodalom ezirányú kutatásainak ismertetésében, csak utalni szeretnék arra, hogy például a 2002-ben már harmadízben megjelent *Szerepváltozások* (Nagy–Pongrácz–Tóth 2002) is a korábbiakban szokásos területeken lefolytatott kutatás ismertetésén túl olyan témákra koncentrált, amelyek egybevágóan a nemzetközi kutatás céljaival. Külön hangsúlyt kaptak ebben a kötetben azok a kérdések, amelyek a családok szerkezetében, a férfiak és nők

családon belüli és társadalmi munkamegosztásában, a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökben bekövetkezett változásokat érintik. Itt is előtérbe kerültek a későbbre halasztott házasságkötés és gyermekvállalás, a házasságot kiváltó élettársi kapcsolat, az egyszülős család vagy a párkapcsolatok alakulása és a karrier viszonyának problémái. Ez és a hasonló kötetek írásai, valamint az elsősorban a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében folyó, főként demográfiai adatokra, vagy máskor survey típusú kutatásokra támaszkodó publikációk² a társadalomban zajló radikális változások ellenére azt a vélekedést tartják fenn és erősítik meg, miszerint a társadalom tagjai a család hagyományos funkciói, és ezen belül elsősorban a gyermekvállalás és gyermeknevelés mint női feladat tételezésével továbbra is döntően a tradicionális felfogást képviselik.³ Lehet, hogy a mélyinterjú vizsgálatok sem cáfolják meg ezt a többségi vélekedést, de a hagyományos családforma kognitív elfogadása és gyakorlati elvetése közötti ellentmondás feszültségét ha feloldani nem is, legalább talán árnyalni képesek.⁴

A vizsgálati minta jellemzői

Az interjúalanyok kiválasztásánál – megfelelően az összehasonlító kutatás elvárásainak – tekintettel kívántunk lenni a sokféleségre az interjúalanyok lakóhelye, családi állapota, életkora, iskolázottsága, társadalmi státusa szerint, valamint törekedtünk arra, hogy ebben a kis mintában mintegy fele-fele arányban szerepeljenek a változatos családi formákban élő nők és férfiak. Így a vizsgálatban 29 nő és 21 férfi válaszoló vett részt, életkoruk 25 és 67 év között változott. Tíz személy budapesti volt, kilencen vidéki nagyvárosban, huszonöten vidéki kisvárosban, hatan pedig falun éltek. A szocio-ökonómiai státus szerinti durva csoportosítás alapján 16 személyt sorolhattunk a felső társadalmi státusúakhoz, huszonegyen kerültek a középső kategóriába, tizenhárman pedig az alsó kategóriába (ezt a kategorizációt az iskolázottság és az életszínvonal együttes figyelembevételével alakítottuk ki). Etnikai hovatartozása alapján szerepelt mintánkban két roma, egy szerb és egy német nemzetiségű személy is. Bár a válaszolók többsége kérésünkre besorolta magát valamely egyház tagjai közé, csupán alig néhányan tulajdonítottak jelentőséget vallásosságuknak az interjúban érintett témák kapcsán.

A minta családi állapot szerinti megoszlása rendkívül változatos képet mutatott, megfelelően az európai kutatás kívánalmainak. A kérdés idején a többség – harminchárman – házasságban élt, közülük huszonnyolcan első, öten pedig második házasságukban. A fennmaradó 17 személy között találunk elvált családi állapotúakat – közöttük szerepel egy homoszexuális és egy lesbikus párkapcsolatban élő interjúalanyunk is –, válás nélkül különélőt, élettársi kapcsolatban együttélőket, akik közül volt, aki első, volt, aki többedik ilyen kapcsolatában élt, és olyan is volt, aki válása után új partnerével nem az újránházasságot, hanem az együttélést választotta. Ezen kívül két özvegy női válaszoló volt. Egyetlen kivétellel mindegyik családban nevelkedik

² Lásd például Molnár-Pongrácz (1996, 1991), Csernák (1992), S.Molnár-Pongrácz-Kamarás-Hablicsek (1998), Szukicsné (1995).

³ Lásd például Tóth (1997: 86–103).

⁴ A női életutak vizsgálatának mélyinterjú megközelítésére magam is több ízben tettem már kísérletet, lásd: Neményi (1998, 2001).

vagy nevelkedett gyermek. A mintánkban előforduló legnagyobb gyermekszám négy volt, jellemző módon a családok egy vagy két gyermeket neveltek. Újraházasodás révén bonyolultabb családi összetételek is előfordultak, és a korábban elvált, majd újra-házasodott szülők nemcsak a saját otthonukban nevelt, hanem előző házastársukhoz került gyermekükről is említést tettek. Három válaszolóink egyszülős családban élt, egyikük Magyarországon szokatlan módon egy kisgyermekét nevelő, velük jelenleg gyesen lévő apa. A nem hagyományos házassági formákkal gyakrabban találkozhatunk a nők között. Huszonegy férfi válaszolóink között mindössze négyen voltak elváltak és hárman éltek második házasságukban, ezzel szemben a nők közel fele rendelkezett bonyolultabb családi történettel.

Interjúalanyainkra jellemző volt a rendkívül korai házasságkötés, az egész mintát tekintve – egyébként különbség nélkül férfiak és nők körében – az első házasodás ideje átlagosan a 22. életévre esett. A férfiak között is előfordult egy esetben a 20 éves kor előtti házasodás, a nők között ez ötízben fordult elő. Nem találtunk különbséget abból a szempontból, hogy a fiatalon házasodás inkább az idősebb vagy a fiatalabb korosztály körében volt-e gyakoribb, és az iskolai végzettség sem jelentett lényeges különbséget a házasság időzítése szempontjából: a mintánkba került magas iskolai végzettségű nők is már huszas éveik elején házasságot kötöttek. A korai házasságkötés motivuma az említések szerint gyakran a szülői családban tapasztalt probléma, a szülők válása, korai felnőtté válás, vagy a „menekülés otthonról” volt, amit azonban válaszolóink a szerelemmel is megindokoltak. Éppen a meggondolatlanság, a társ alapos ismeretének hiánya vezetett többször is váláshoz – bár a fiatalon kötött házasságok közül több is évtizedeken át tartósnak bizonyult.

A továbbiakban a mélyinterjúk elemzésének azt a kérdéskörét kívánjuk bemutatni, amely a családi élet alakulásának történetét a munkavállalás történetének, a döntések idején fennálló, családot támogató intézményeknek és rendelkezéseknek és ezek kölcsönös egymásrahatásának fényében vizsgálja. Az elemzéshez az interjúk megfelelő szövegrészeit illusztrációként használjuk, a válaszolók nemének és életkorának megjelölésével.

Családtörténetek és munkavállalói történetek

Válaszóink munkavállalói története szorosan összefügg mindazon demográfiai tényezőkkel, amelyeket a minta kiválasztásánál is figyelembe vettünk, mégis érdemesnek tartjuk általánosságban bemutatni a minta összetételét a kutatásba került személyek szakképzettségének, foglalkozásának, munka-karrierútjának szempontjából.

Női válaszolóink között mindössze hárman végeznek fizikai munkát – egyébként olyan típusút, amely sztereotipikusan köthető a női nemhez, azaz takarítónő, textilipari munkás és betanított élelmiszeripari munkás foglalkozásúak voltak vagy jelenleg is azok –, de a többségükre is elmondható, hogy akármilyen végzettséggel rendelkeznek is, úgynevezett női munkát végeznek. Gyors- és gépirónő, irodai alkalmazott, óvónő, tanárnő, gyógypedagógus, szociális munkás, gyermekgondozónő, védőnő, gyógyszer-tári asszisztens, ápolónő és titkárnő fordult elő a foglalkozások között. Csupán három olyan női interjúalanyunk volt, aki úgynevezett „férfias” foglalkozást választott: egyi-

kük agrármérnöki végzettségű, másikk kőfaragó-kőszobrász, a harmadik építőipari végzettségű volt. A pályaválasztás nemi meghatározottsága egyformán jellemezte idősebb és fiatalabb válaszolóinkat, nem találtunk tehát különbséget aszerint, hogy szak-képzetségüket a szocializmus évtizedeiben vagy esetleg utána szerezték meg. Jellemzőnek találhatjuk azonban azt, hogy egyetlen idősebb tanárnő kivételével mindegyikük igénybe vette a gyest, azaz fizetett munkáját évekre megszakította a korai gyermeknevelés időszakában. Ez a periódus azonban többek számára a továbbképzés időszakát is jelentette, ezek alatt az évek alatt szereztek hárman is felsőfokú diplomát, mások pedig speciális szakképzettséget, amellyel a munkába való visszatéréskor munkaerőpiaci pozíciójukat javítani tudták. Ebben a kis mintában három olyan személyrel is találkoztunk, aki rokkantnyugdíjas, azaz egészségi okokból leszázalékolták, de más területen ugyan, mint korábban, továbbra is dolgozik. A mintába bekerült két nyugdíjas interjúalanyunk pedig teljes munkaidőben dolgozik más munkahelyen, de eredeti munkakörében, az alacsony nyugdíját kiegészítendő.

A rendszerváltás nem hagyta érintetlenül sok válaszolónk munkatörténetét, elsősorban az idősebbekét. A munkahely- vagy foglalkozásváltások ezekben az esetekben többnyire a saját vagy a házastárs munkahelyének megszűnése miatt következtek be. Rendszeresen visszatérő beszámolókat olvashattunk az állami vállalatok összeomlásáról, kis cégekké alakulásáról, vagy éppen külföldi tulajdonos megjelenéséről, aki léptette a fölösleges, így elsősorban az idősebb, női munkaerőt. Gyakran találkoztunk kényszervállalkozás beindításával, esetenként annak csődjével.

Első példaként annak a vidéki nagyvárosban élő, „férfias” foglalkozást választó nőnek az esetét mutatjuk be, aki az állami vállalat alkalmazottjától az egyéni vállalkozásig jutott el.

„1969 júliusától dolgoztam egy építőipari cégnél, mivel építőipari végzettségem van. Technikus voltam, művezető, előkészítő kalkulátor. Ez volt két évig, közben születtem, elmentünk S-ra, ott otthon voltam egy évig a nagyobbik fiammal. Akkor elhelyezkedtem egy költségvetési üzemenél, ami szintén építőipari jellegű volt, ott is technikus voltam és művezető. 1974-ben visszaköltöztünk M-ra anyósomékhöz, lakásproblémák miatt, és elhelyezkedtem kalkulátorként. Ezt a munkát 15 évig végeztem, közben csoportvezető lettem, tanfolyamatokat végeztem... Amikor a nagy építőipari cégek kezdtek tönkremenni 1989-ben, kezdtek alakulni a kft-k, akkor én is elmentem egy kft-be dolgozni. Ott is kalkulátornak, de mivel ott kevesen voltunk, pénztárosi munkát is kellett csinálni. Ott ismerkedtem meg a számítógéppel... ott dolgoztam öt évig. Akkor betegség és egyébek folytán leszázalékoltak, de a rokkantsági nyugdíjból nem lehetett megélni, ezért kiváltottam az egyéni vállalkozói igazolványomat. Itthon végeztem a munkámat... A munkám mennyisége jóval több, mint amit akkor csináltam, amikor állami vállalatnál dolgoztam. Akkor csináltam egy bizonyos egységnyi munkát, a kft-nél annak a háromszorosát, most, mióta itthon vagyok, a munka ötszörösét csinálom. ... nincs se szombat, se vasárnap, se szabadság, muszáj csinálni...” (Nő, 50 éves.)

A második példa szintén a rendszerváltozás pályára gyakorolt hatásáról árulkodik, arról, hogy közel harminc éves munkaviszony után hogyan kerülhet ki valaki a munka legális világából:

„Közgazdasági érettségim van. Először bolti pénztáros voltam, utána kerültem áruházakhoz adminisztratív munkakörbe, majd pénzügyesnek. 1970-től 1996 májusáig dolgoztam a ruhaiparban, amikor megszűnt a cég, illetve átalakult, akkor jöttem el.

Mikor eljöttem, akkor már részvénytársaság volt az osztrákokkal a Kleider Bauer, ott csoportvezetőként dolgoztam. Tulajdonképpen előnyugdíjba jöttem, még lett volna két évem a nyugdíjig. Jelenleg bejelentés nélkül dolgozom egy családi vállalkozásban 2000 januártól, ahol mindenestül vagyok, pénzügyi utalások, forgalom-nyilvántartás, adó...” (Nő, 59 éves.)

Harmadikként egy fiatal, pályakezdő induló karrierjét mutatom be, aki jól tudta hasznosítani az állami szociálpolitika nyújtotta lehetőségeket, azaz a munkanélküli-ként ingyen hozzáférhető szakmaszerzést, valamint a gyese ideje alatti továbbtanulást:

„Az érettségi után 1991-ben egy virágüzletben dolgoztam, ott voltam 92-ig. Aztán megpróbáltam felvételizni a Gyógypedagógiai Főiskolára, de nem sikerült. Akkor elmentem munkanélküli-re, a munkanélküli alatt elmentem a marketing asszisztensi tanfolyamra. 93 februárjában mentem az E-i Foglalkoztatóba, mint rehabilitációs asszisztens, és aztán 94-ben átkerültem a marketing osztályra, amikor kiderült, hogy van ilyen végzettségem. 96 júniusától gyesen voltam egészen 2000 december 31-ig. Közben 95-ben felvételiztem a Gyógypedagógiai Főiskolára levelezőn, általános szociális munkás szakra. 99-ben elvégeztem, maradt még egy évem itthon a fiammal. 2000 január 1-től beléptem itt E-n a családsegítő és gyermekjóléti központba. Azóta is itt dolgozom, mint családgondozó, két település tartozik hozzám.” (Nő, 28 éves.)

Férfi válaszolóink munkavállalási történeteik ugyancsak erősen mutatják a foglalkozások nemi alapú szegregációját. 11-en fizikai munkásként kezdték pályájukat, közülük többen továbbléptek. Szakképzettségüket általában az ipar különböző ágazataiban szerezték, van közöttük építésztechnikus, műszerész, épületgépész, vegyész, villamosmérnök, nyomdász, repülőmérnök. Ezekkel a képzettségekkel különböző karrierreket futottak be – némelyikük egyéni vállalkozó lett, mások a munkanélküliséget megtapasztalva alkalmi munkákra kényszerültek, néhányan viszont valódi karriert értek el, vezetői pozíciót szereztek. A munkanélküliség, a kényszerű szünetek vagy a lecsúszás több sorsot is érintett. Férfi válaszolóink között ketten leszázalékoltak, rokkantnyugdíjasok, megbetegedésük láthatóan szorosan összefügg túlfeszített munkatempójukkal. A magyarországi viszonyok között szokatlan módon olyan válaszolóink is akadtak, akik egyedülálló szülőként két kisgyermekével gyesen van otthon.

Egy interjúalanyunk, az 50 éves volt szakmunkás pályája jól példázza az idősebb generációhoz tartozók sajátos magyar munkakarrierjét. A szocializmus évtizedeiben a másodállás, a „második gazdaságban” való részvétel, a rendszerváltás után pedig az új, külföldi tulajdonosnak való fokozott megfelelés vágya vezetett az önkizsákmányoló életmódhoz, ami egészségének összeroppanását eredményezte.

„1968-ban végeztem esztergályosként a szakmunkásiskolát... akkor kerültem a p-i bányához. 6 hónapig voltam ott, amíg nem ürült hely A-n a Videotonnál ... 72-ben bevonultam katonának, 74-ben szereltem le, rendesen kijártam az időt, 24 hónapot. ...A feleségem is keveset keresett, én is keveset kerestem, valahogy ki kellett egészíteni az életet, az anyagi részét. Elég sokat vállaltam másodállásokat, maszekoltam. A festő szakmában, ahhoz is értettem. Reggel elmentem dolgozni és este 9 órakor jöttem haza. Hét végén is dolgoztam, úgy tudtam összerakni 2000-2500 Ft-ot a 70-es évek végén, 80-as évek elején. ...Aztán jött a rendszerváltás, a Videotonban is jöttek a váltások. Két csoportra oszlott a létszám, egy osztrák cég meg egy magyar cég vitte ezt a két csoportot. Én elég jó helyre kerültem, az osztrák céghez. ...Nem kerültem magas beosztásba, dolgoztam a gépen, gépeket programoztam tulajdonképpen. ...12 órát

dolgoztam. Rengeteg pénzt kerestem abban az időben. Sok fiatal került a kezem alá, akiket kiképeztem... aztán sajnos megbetegedtem, kaptam egy trombóvizt a bal lábamba. ... Ennek a vége tulajdonképpen, hogy le kellett vágni a lábam térd fölött... Táp-pénzen vagyok, de a munkatársaim, a főnökeim megígérték, hogy lesz munkahelyem. Ha vissza tudok menni... ” (Férfi, 50 éves.)

Kontrasztként egy szakközépiskolai végzettséggel rendelkező fiatalembernek a mai korra jellemző pályakezdését mutatjuk be:

„Az első munkahelyem? Pályakezdő munkanélküli voltam egy hónapig, munkanélküli segélyből éltem. Papíron persze, sőt, papíron kihasználtam mind a hat hónapot, amit akkor igénybe lehetett venni. Amúgy feketén dolgoztam, H-n egy szinten feketén működő autószerelő műhelyben. ... A munkanélküli segéllyel kipótolva és az akkori fizetési viszonyoknak megfelelően ez nem volt rossz fizetés. Bár dolgozni is sokat kellett. ... Ez ment, míg bevonultam katonának. Egy év volt akkor a sorkatonai szolgálat, bevonultam, letöltöttem, a szakmában azt is. P-n voltam a repülőezrednél mint gépkocsivezető. Zökkenőmentesen lezajlott az egy év, és visszamentem, vártak rám. Közben letelt a pályakezdő munkanélküli, plusz anyagi mellékes nem volt. Ezalatt jól megnöttek a fizetések, többre is vágytam, és a V-i Bakony Műveknél helyezkedtem el. Minőségellenőr lettem, 14 hónapot dolgoztam a szakmában. Közben, mint sok más cégnél, ott is leépítések voltak, áthelyezések, és ugye én, mint legfiatalabb dolgozó, esélyt kaptam arra, hogy maradjak, de csak mint fizikai dolgozó, mert minőségellenőrt nem tudnak tovább foglalkoztatni. Igazából az ottani munka nem fogott meg, úgyhogy felmondtunk egymásnak. És ismét elmentem munkanélküli segélyre papíron, jogosult voltam.... Az mellett egy-két fekete munkát azért végeztem. Egy kft-nél voltam feketén alkalmazott. Meg az akkori polgármesternek dolgoztam feketén, ő földmunkát végzett és én traktoroztam. Az összfizetés nem volt rossz, a háromból összetevődött. Aztán egy ismerősöm felhívta a figyelmemet egy hirdetésre, és felvettek a Daewo Motorhoz, mint autószerelőt. ... Dolgoztam ott majdnem két évet... Amikor kaptam egy újabb fülest, és odakerültem, ahol jelenleg is dolgozom. A-n, egy vállalkozónál gumiszerelő vagyok és centirozó. Amúgy három embernek vagyok a főnöke, mint csoportvezető ténykedek...” (Férfi, 25 éves.)

A munkavállalói történetek tehát élesen kettéválnak a válaszolók nemének függvényében. Habár minden női válaszolónk is végez vagy végzett pénzkereső tevékenységet, egyértelműen kimondható, hogy az ő pályaválasztásukat, munkavállalásukat és munkahelyváltoztatásait a gyermeknevelésnek, adott esetben a férj vagy valamelyik más családtag megbetegedése, rokkanttá válása esetén az ápolásnak, tehát a családi feladatoknak rendelik alá. Gyakran találkoztunk ilyen típusú megszólalással:

„Eleve úgy választottam munkahelyet, hogy tudjam ellátni a családot, tudjak segíteni a gyerekeknek a tanulásban, el tudjam végezni a házimunkákat...” (Nő, 48 éves.)

Egyik interjúalanyunk karrierjének emelkedését gátolta meg a családi helyzete:

„A vállalat be akart iskoláztatni számítógépes tanfolyamra, minden vállalattól csak néhány embert választottak ki. De azután úgy éreztem, hogy a család mellett ez nem menne nekem. Vidékre is kellett volna menni gyakran betanítani a számítógép-használatot.” (Nő, 59 éves.)

Egy, a beteg férjét ápoló nő pedig feladta korábbi foglalkozását is:

„Miről álmodtam kislánykoromban? Nem fogod elhinni, de világeletemben arról álmodtam, hogy ápolónő leszek, de sosem lettem az. De valójában az egész életem azzá

tett. Amikor leérettségiztem, úgy döntöttem, hogy soha többet nem tanulok... elmentem dolgozni adminisztrátorként... Itt dolgoztam 12 évig, és utána lettem maszek. A férjemet 75-ben autóbaleset érte, a nyakcsigolyája eltört, és ő innentől kezdve már rokkantként került haza. ... A baleset után én még otthon voltam a kicsivel, miután ő még csak öt hónapos volt, utána visszajöttem dolgozni a cégemhez. De az volt a legnagyobb probléma, hogy a férjem balesete után sokszor volt olyan, hogy fussak haza, mert WC-re kell mennie, mert ez kell, az kell, és gondot jelentett a munkahelyről állandóan elkéredzkedni. És akkor jött ez a lehetőség a szitanyomással, maszekben, így magamnak az ura vagyok.. Tehát otthon dolgoztam, otthon lehettem a gyerekekkel... ” (Nő, 50 éves.)

Gyermekét egyedül vállaló és nevelő fiatal interjúalanyunk éppen családi helyzete miatt nem tud elhelyezkedni a legális munkaerőpiacon, és alkalmi munkából: takarításból, bébiszittelésből él:

„Amikor gyesre mentem, akkor szünt meg az a kft, ahol dolgoztam, ezért oda nem tudtam volna visszamenni, ha akarok, akkor sem. Innentől kezdve nem tudok elhelyezkedni igazából, mert 8-tól 4-ig munkát elég nehéz találni, főleg ilyen eladóit.” (Nő, 28 éves.) Ugyancsak nehéz feladatot jelent a munkavállalás és a gyermeknevelés összehangolása az elvált nőknek, például:

„Hát ezt nehéz volt összehozni, de nagyon fontos volt, hogy én egy nagyon megbízható háttér legyek a gyerekeknek, a legstabilabb pont az életükben... Viszont az is nagyon fontos volt, hogy a munka is menjen, mert kellett a pénz... tehát nagyon jól kellett szervezni. Nekem ez nem volt túl könnyű, hogy megcsináljam, hogy mindig ott legyek, ahol kell.. Amikor ők már lefeküdtek, akkor kezdődött nekem a második műszak vagy a harmadik műszak... Nagyon megterhelő volt nekem. Azért ahol megoszlanak a terhek, ott sokkal egyszerűbb, rám nagyon nagy teher hárult.” (Nő, 51 éves.)

A gyes időszakát kivétel nélkül pozitívan értékelték válaszolóink. Ezt az időszakot, ami több gyerek vállalása esetén akár 4-5 évig is eltarthatott – egyik válaszolónk így jellemezte:

„Most kezdem értékelni, hogy nagyon jó dolog, hogy engem most azét fizetnek, hogy itthon legyek vele. És legalább nem kell görcsölni, mert ez egy fix bevétel...” (Nő, 30 éves.)

Férfi megkérdezettjeink karriertörténetei a nőkhöz képest nagyobb mértékben tükrözik a magyar társadalomtörténet kihívásaihoz való alkalmazkodást, az új körülményekhez való viszonyulást. Talán befolyásolhatta a mintánkhoz tartozó férfiak munkavállalói történetének alakulását, hogy két olyan régióban is készítettünk interjúkat, amely az átlagosnál nagyobb mértékben szenvedte el a rendszerváltozást követő gazdasági szerkezetváltást. Ez a tény magyarázhatja, hogy a férfiak közel fele az állami foglalkoztatottságból a vállalkozói (olykor kényszervállalkozói) karriert választotta, közben hosszabb-rövidebb ideig a munkanélküliség megtapasztalásával.

Mind idősebb, mind fiatalabb interjúalanyaink között azonban azt találtuk, hogy a családi állapotban bekövetkező fordulat jóval kisebb mértékben érintette pályájuk alakulását, mint a nőké. Amennyiben egy adott állás vagy másodállás, többletmunka elvállalása mégis a család helyzetével függött össze, ez inkább az anyagi helyzet javításának szándékával, a család megnövekedett létszámához szükséges – és a feleség gyermeknevelésre fordított idején kieső jövedelem miatti – pénzkereset biztosításával magyarázódott:

„A házasságkötés után mindketten dolgoztunk a feleségemmel. Egy munkahelyen. Megfelelő időközönként jöttek a gyerekek, 77 és 80 között. Amikor a feleségem megszült, akkor kivette azt a három évet, a gyest. Elsősorban ő foglalkozott a gyerekekkel, én pedig mint kereső ebből a részből vettem ki jobban a feladataimat. Elég sok pluszmunkát vállaltam ahhoz, hogy a családnak az anyagi körülményein úgy-ahogy tudjak segíteni.” (Férfi, 50 éves.)

Az ideális család – a tényleges család

A fentiek alapján várható volt, hogy mind az ideálisnak tartott, mind pedig a tervezett, és végül a tényleges családméret és családösszetétel nagymértékben összefüggött a családalapítás időszakában a személyt körülvevő társadalmi körülményekkel, azokkal a feltételekkel, amelyek között a férfiaknak és nőknek döntést kellett hozniuk a gyermekvállalás és a családi életforma tekintetében. A mintánkban megszólalók jól tükrözték azt a különböző kutatások szerint évtizedek óta tapasztalható felfogást, hogy az ideális család a nukleáris család 2-3 gyerekekkel, és csak kisebbségben voltak azok, akik a nagyobb családlétszám vagy a többgenerációs nagycsaládi együttélés mellett foglaltak állást. A valóság azonban – szintén megegyezően a kutatásokkal – azt mutatta, hogy a tényleges családonkénti gyermekszám ennél átlagosan alacsonyabb volt, a nagyobb gyermekszám több esetben éppen az újraraházasodással függött össze.

Olyan válaszolónk nem volt, aki a gyermektelenséget tekintette volna ideálisnak. Egyetlen még gyermektelen, társával együttélő férfi válaszolónk is tervezi a házasságkötést, gyermekvállalást:

„Már elég régóta együtt vagyunk, úgy állunk hozzá, hogy ez már család. Már kb. 3 éve együtt élünk, egy lakásban. ...ilyen ideáim vannak a dolgról: ház, fehér kerítés, kutya, gyerekek, kert. Minél több gyereket képzelünk el, 2-3-at. Lassan már időszerű, 1-2 év múlva. Az ütemterv az, hogy házasság, de nemcsak a család miatt törvényesíteni, aztán a gyűjtögetett kis pénzünkön a házasság után a család segítségével egy önálló lakást veszünk, és ha ez már valamilyen szinten stabil, és oda lehet gyereket vállalni, akkor... Mondjuk, ebbe a barátnőm karrierjének alakulása is bele fog számítani, mert most olyan pozícióban van, könnyen került vezető pozícióba ... ő is szeretne még bizonyítani magának... Szerintem a család fő gondolata az, hogy gyerekek legyenek.” (Férfi, 26 éves.)

A házasságot, a családot a válaszolók közül csupán egyetlen férfi tekintette gazdasági együttműködésre épülő, funkcionális közösségnek:

„Mi eleve úgy indultunk, hogy három gyereket szeretnénk. A család: házaspár, gyerekek. De ennek ma már egy nagyon erőteljes gazdasági közösségnek kell lennie. Ma már nem úgy van, hogy azt csinál a gyerek, amit szeretne... Valamilyen irányban, de egy irányban kell menni, különböző szakmákban egymás kiegészítői kell, hogy legyenek, hogy a következő generáció is meg tudjon maradni. ... 90-91 óta nagyon kell koncentrálni a munkára, mert abból van a pénz, és lehetőleg családon belül kell megoldani. ... Nem kell külön megfizetnem egy alkalmazottat, nem kell, hogy a gyereket hivatalosan alkalmazzam, nem kell TB-t fizetnem utána, ez is egy fontos szempont, de még fontosabb, hogy itt belül maradjon a feladat is, annak megoldása is...” (Férfi, 45 éves.)

A válaszolók többsége a családot elsősorban érzelmi alapon létrejövő közösségnek tartotta, a bizalom, a kölcsönös szeretet terepének. Ilyen megfogalmazásokkal találkozunk:

„A család a szeretettől, az összetartozás-érzéstől, a feltétel nélküli szeretettől család..” (Nő, 37 éves.)

„A gyerekektől család egy család. Nem függ a házasságtól. Mielőtt gyerekek vannak, az egy párkapcsolat, és utána lesz család... Nem tudom azt mondani, hogy ha együtt vacsorázik a család, az ideális, vagy hogyha vasárnap együtt ebédel, vagy elmegy az állatkertbe, akkor attól ideális. Attól ideális, hogy megértik egymást. Nincsen semmi külső jele.” (Nő, 35 éves.)

Az egymás iránt érzett szeretet, megértés szükségessége mellett azonban az interjúalanyok többsége az anyagi feltételek kritériumát is hangsúlyozta. Éppen az anyagi hiánya volt az, ami a többek szemében ideálisnak tartott három vagy több gyerekhez képest az egy vagy két gyermek vállalását eredményezte. Egyik interjúalanyunk például expressis verbis megfogalmazza:

„Nekem az az ideális, ha sok gyerek vesz körül, de kizárólag akkor szeretnék sok gyereket, ha ezt anyagilag biztonságban megengedhetem magamnak. Tehát nem kellene azon gondolkoznom, hogy tudok-e pelenkát venni. Illetve, ha úgy tudnék élni gazdaságilag, hogy mondjuk négy órás munkát vállalnék, és nem kéne nyolcórás munkaviszonyba járjak, akkor sok gyereket szeretnék. Hát maximum négyet, de hármat mindenképp. Biztos van az anyagiak mellett más tényező is, de ami miatt nekünk nincs harmadik gyerekünk, az elsősorban a pénz.” (Nő, 28 éves.) A válaszolók családról alkotott képe nagyjából azonos arányban tükrözte a hagyományos, a férfiak és nők esszencialista módon megközelített szerepelvárásainak megfelelő felfogást, valamint a férfiak és nők egyenlőségére, a család feladataiban való egyenlő részvételre alapuló családmódel mellett kiállást. Így négy típus rajzolódott ki a válaszokból:

- a hagyományos felfogást vallók és azt meg is valósítók, például:

„Én mióta az eszemet tudom, én nagycsaládot szeretnék, sok-sok gyereket magam körül. Vannak a gyerekek, van a férfi, a családfő, mindegy, hogy nevezzük. Tehát van a férfi, aki dolgozik, és megteremt minden anyagi fedezetet arra, hogy a család megéljen. A nő, a feleség, az anya, az asszony pedig a családi fészek melegét ápolja. Énszerintem ez lenne az ideális.” (Nő, 41 éves.)

- a hagyományos családfelfogásuk ellenére kétkeresős családmódelben élők és a helyzetet kényszerként átélők, például:

„Hát én azt mondanám, bár ez egy kicsit régimódi, hogy a feleségnek kéne ellátni azt a családösszetartó szerepet, amiről nagyon sokan beszélnek, de sajnos nagyon kevés anya tudja ezt megtenni, pontosan azért, mert olyanok a jövedelmi és a megélhetési visznyok, hogy minden dolgos kézre szükség van a munkahely szempontjából.... A feleségem dolgozik, de olyan munkaidő beosztással dolgozik, ami mellett el tudja látni a családot.” (Férfi, 53 éves.)

- az egalitáriánus férfi-nő kapcsolatot és munkamegosztást előnyben részesítők, akik ezt sikerrel alkalmazzák, például:

„A férfi és női szerepek között nem igazán gondolom, hogy óriási különbség lenne, mert egy-két dologban összemósodik... Ha ilyenre gondolunk, hogy háztartás, vagy elmosogathat-e egy férj, akkor szerintem nyugodtan, vagy főzhet-e egy férj, akkor nyugodtan... Szerintem az az ideális háztartási munkamegosztás, hogy aki

otthon van, és látja, hogy mit kell csinálni, az csinálja meg. Teljesen mindegy, hogy a feleség van otthon, a férj vagy a gyerek...Nálunk az volt, hogy a férjem váltóműszakos volt, ezért ő volt gyakrabban otthon, és nagyon sokszor ő főzött, ő látta el a családot ennivalóval, ő ment vásárolni... Ez nálunk spontánul működött.” (Nő, 46 éves.)

- és azok – főleg nők –, akik szakmai ambícióik ellenére a családi feladatok többségét kénytelenek magukra vállalni, például

„Közösen próbáltuk ellátni az itthoni feladatokat, de aztán csak munkanélküli lettem, és akkor ugye itthon voltam, rámhárult minden. A mama csinálja meg itthon, mert úgyis ráér. Aztán a férjem munkahelyi változása miatt nem nagyon tudott segíteni, mert reggeltől estig munka, hét végén utazgatott. Ez egyre inkább rámhárult. Az ideális munkamegosztás az lenne, ha közösen mindent... A tényleges nem ez...” (Nő, 40 éves.)

Az interjúk összességét tekintve úgy tűnik, többségben voltak azok, akik nem tudták megvalósítani az általuk ideálisnak tartott családtípust. Ezek közül kerültek ki azok a válaszolóink is, akik – részben éppen ezzel kapcsolatos csalódásaik miatt – elváltak, új kapcsolatokkal kísérleteztek, vagy éppen egyedül maradtak.

A család fogalmát néhányan tágabban értelmezték, azaz nem kívánták férfi és nő párkapcsolatára és a gyermekvállalásra szűkíteni:

„Igazából nekem nem is annyira vér szerinti dolog a család, mert nekünk egy ilyen egymást szerető közösség típusú a család... Van, akinek az az ideális, ha egyedül van. Szerintem ez embertől függ. Jó, hogy a társadalomnak mi az elvárása, hogy mi legyen az ideális, a 4 kerék, 3 gyerek, meg egyéb ilyen baromságok, de szerintem ezt mindenki maga találja ki. Nekem még két évvel ezelőtt is a 0 gyerek volt az ideális család, most meg már azt mondom, kb 4 gyereknél kezdeném el azt mondani, megállni.... Egy csomó társadalmi összetevője is van, de leginkább az emberen múlik, hogy áll a dologhoz.” (Nő, 30 éves.)

A többségtől eltérő családfelfogást tükrözi egy férfi és egy női interjúalanyunk családképe is, akik ma – válással végződő házasságuk után, melyben gyermekeik is születtek – egynemű párkapcsolatban élnek:

„Az ideális család olyan, hogy nagyon szeretik egymást... Az én mentalitásomból adódóan teljesen mindegy, hogy kik szeretik egymást. Hogyha úgy alakul, hogy azonos neműek, akkor ők, ha különbözőek, akkor különbözők. Én annak a családnak vagyok a híve, ahol a szeretet, az összetartozás megvan... Ha nem ilyen restriktív társadalomban élnénk, akkor még meleg környezetben is el tudom képzelni a gyermeknevelést, szóval én magamat nagyon alkalmasnak találom arra, hogy a jelenlegi helyzetben egy gyermeket nevelnék...” (Férfi, 57 éves.)

„A család alatt röviden azt értem, hogy a legkisebb gazdasági és érzelmi közösség, amiben az emberek élnek. Nemcsak a szó hagyományos értelmében gondolok a családra, hogy papa, mama meg a gyerekek, hanem létezik papa-papa és gyerekek, mama-mama és gyerekek...Nekem minden belefér a család fogalmába... A család az a közösség, az ahely, ahová haza lehet menni a világ minden bajától, és otthon nyugalom van, szeretet van... onnan ki lehet repülni és vissza lehet jönni, mindenki teszi a maga dolgát.” (Nő, 51 éves.)

A családra vonatkozó szociálpolitika igénybevétele és elfogadottsága

A munkavállalói történetekben válaszolóink többsége spontán módon is érintette azt a kapcsolatot, amely a családalapítás, a munkavállalás és a családokat érintő szociálpolitika között fennáll. Ha csak nőválaszóink gyessel kapcsolatos tapasztalataira gondolunk, vagy azokra az esetekre, amelyekben a nők munkábaállásának esélyeit megnehezítette az elsősorban rájuk háruló gyermeknevelés, a háztartás ellátása, vagy a férfi válaszolóink körében többször is tapasztalt pluszmunka vállalása a család gazdasági stabilitásának érdekében, láthatjuk, hogy a családok történetére befolyást gyakorol(t) a mindennapi életre kiható társadalmpolitika.

Interjúink többségéből azonban határozottan kicseng, hogy a családi étellel – házassal, gyermekvállalással, válással, többgenerációs együttéléssel, stb. – kapcsolatos döntéseiket válaszolóink elsősorban *személyes jelleget* tartják. Bár úgy találtuk, azok a rendeletek, törvények, szabályozások, amelyek egy adott időszakban fennálltak, bizonyos mértékben kijelölték azt a „normát”, amelyhez a személyek viszonyultak – akár úgy, hogy elfogadták azokat, akár pedig úgy, hogy kritikusan viszonyultak hozzájuk –, mégis úgy tűnt számunkra, hogy a direkt kapcsolat tételezését a politika (az állam) és személyes döntéseik között hátrítani igyekeztek.

Ez legtöbbször a *gyermekvállalás témájában* mutatkozott meg így. Gyakran visszatérő motívum volt, hogy ugyan igénybe vették a gyermekvállalást ösztönző, családát támogató ellátási formákat – az anyasági segélyt, gyest, családi pótlékot, vagy a bölcsődét, óvodát, stb. –, de érzésük szerint amennyiben mindezek nem álltak volna rendelkezésre, az sem befolyásolta volna, hány gyermeket vállalnak:

„Nekem nem volt elsődleges szempont, hogy azért legyen gyerekem, mert én az államtól ennyi meg annyi juttatást kapok. Én ha semmit nem kaptam volna, akkor is lettek volna gyerekeim.” (Nő, 50 éves.)

„Ha nem örömmel várom, meg nem én akarom, akkor az állam ebben nekem nem tud segíteni. Az államtól elvárható, hogy hosszútávon biztosítsa, ne haljon ki az ország lakossága, de elsősorban a családoknak, a gyerekvállalóknak a felelőssége, hogy én tudok vállalni gyereket, hogy képesnek érzem magam, hogy az gonddal jár, problémával. ... Megköszöni mindenki a segélyt, de szerintem nem erre kell támaszkodni. ...Amikor az ötvenes években vagy a háború alatt születtek gyerekek, nem az járt az emberek fejében, hogy én most családi pótlékot fogok kapni.” (Férfi, 46 éves.)

Az interjúk arról tanuskodtak, hogy a családok támaszkodnak azokra a pénzbeli juttatásokra, amelyek adott időszakban rendelkezésre állnak, és kritikával illetik, ha azok nem elégségesek vagy nem elérhetőek bizonyos családi élethelyzet megoldására. Például a gyermek hat hónapos koráig járó anyasági ellátás vagy a gyed intézménye csak azon nők számára jelent megoldást, akik előzőleg munkaviszonnyal és viszonylag magas jövedelemmel rendelkeztek:

„Ez a 168 nap most teljesen jó egy fél évig, teljesen a fizetésemnél vagyok, gyakorlatilag ugyanannyit kapok, mintha dolgoznék, de utána ebből elkezdenek lecsúszni, olyan, mintha táppénzen lennék, tehát ilyen 70%-os. Utána meg a gyerek 1,5 éves korától jön a gyes, éljen meg belőle az, aki kitalálta. 18 ezer forint. Mondjuk egy egyedülálló anya ebből nem tudja a gyereket ellátni. ... Ott kezdődnek a gondok, ha az ember 4 órás állásból jön el, vagy minimálbéren van, akkor hiába a 70%.” (Nő, 30 éves.)

Egy másik kritika azzal kapcsolatos, hogy az állami támogatás mértéke függ a gyermekszámtól, tehát különbséget tesz gyerek és gyerek között. Ha válaszolóink látják is, hogy ez az állam részéről népesedéspolitikai megfontolások alapján történik, sérelmezik, ha hátrányosan érinti őket:

„Szerintem itt az egy-gyerekesek el vannak nyomva. Tehát pl ami van, a lakástámogatás, egy gyerekre 200 ezer, a másodikra 1 millió, a harmadikra megint egy. Tehát amikor egy gyereket vállal valaki, akkor az a 200 ezer semmi. .. Vállaljon több gyereket, és akkor lakásban támogatja őket, de utána nevelni kell, ruházni kell, és akkor borzasztó drága minden. Az egyik kezével ad, a másikkal pedig elveszi.” (Nő, 40 éves.)

Az a kritika is többek által megfogalmazódott, hogy az állam nem képes kompenzálni a gyermekneveléssel járó kiadásokat, és nem segíti fokozottan a nem hagyományos nukleáris családban élőket. Így például annak a nőnek, aki egyedül neveli gyermekét, nem ad esélyt arra, hogy újabb gyereket vállaljon:

„Ha több lenne a gyés, elég sok lenne, akkor szülnék még egy gyereket, szerintem ez elég fontos. Én úgy érzem, hogy szülnék még egy gyereket, ha adódna a helyzet.. Engem visszatart most a gyerekvállalástól, hogy nem akarok szegénységben élni.” (Nő, 28 éves.)

Az elvált nő, akinek férje nem fizeti a gyermektartást, arra panaszkodik, hogy az állami segítség késlekedett:

„Nagy nehezen most sikerült elérnem négy év után, hogy az államtól megigényelhető gyerektartást megkapjam. Nem értem, ha ott van két gyerek és egyedül egy anyuka, akkor miért tart négy évig, hogy ezt megigényelhessem. ...Itt vagyok, két gyerekes egyedülálló anyuka, és nem tudok semmi olyan támogatásról, amit megpályázhatnék.” (Nő, 41 éves.)

Szintén hátrányos helyzetbe kerülnek az állam pénzbeli szociális juttatásai szempontjából azok, akik – többnyire kényszerből – a legalitás határait átlépik. A feketén munkavállaló, aki papíron minimálbéren él, nem veheti igénybe a gyermekek után járó adókedvezményt, nem juthat az állam által is támogatott lakásvásárlási kölcsönhöz:

„Vagy keveset keres az ember, vagy sokat keres, de kevésre van lejelentve. Nem hitelképes a bank előtt. A bankok olyan kritériumokat tesznek, ami követhetetlen.” (Férfi, 25 éves.) Roma válaszolóink pedig csak nehezen jutott hozzá szociális bérlakáshoz, és – szerinte roma származása miatt – nem kap segélyt:

„1989-ig lent laktunk K-n a cigánytelepen egy pici vályogházban. Már megszűntek azok a házak. Mindig együtt laktunk az anyámmal. Feljöttünk az anyámmal, meg a családdal, először a VII. kerületben laktunk, a bátyám lakásában, 33 négyzetméter volt. Aztán az anyám meghalt és a bátyám kirakott minket a lakásból, akkor 93-ban feltörtünk egy mosókonyhát a lakással szemben, és beadtuk az igényünket tanácsi lakásra. 1996-ban önkényesnek nyilvánítottak minket, és kiraktak a mosókonyhából, és egy hónapig mindenfelé laktunk, de aztán T-nek volt valami ismerőse az önkormányzatnál, és hozzájutottunk ehhez az önkormányzati lakáshoz. .. 29 négyzetméter, szoba-konyha. Mi hoztuk be a vizet, a fűtést. De hiába megyek be az önkormányzathoz, hogy nagyobb lakás kéne, nem adnak... Soha senkitől nem kaptunk támogatást. Egyszer mentem be az önkormányzathoz segélyért, de azt mondták, hogy miért nem dolgozik a fiam. De szerintem az is benne volt, hogy cigány vagyok, hogy elhajtottak.” (Nő, 38 éves.)

Kinek a feladata a családtagok szükségleteiről való gondoskodás?

Az interjúkból az az ambivalens kép rajzolódott ki, hogy a megkérdezettek ugyan elvárják a kormányzattól – és elsősorban, kiemelten a kormánytól, nem pedig a munkaadóktól, a civil szervezetektől vagy az egyháztól –, hogy biztosítsa az állampolgárok alapvető életfeltételeit, de legalább akkora hangsúlyt helyeznek arra, hogy a családok maguk gondoskodjanak hozzátartozóikról:

„Szerintem el kellene érnünk, hogy ne legyen szükségünk szociális juttatásra. Mindenféle segítségre szükség van, mert nem állunk úgy anyagilag se, felfogásilag se, hogy ne legyen, de azt tartanám ideálisnak, ha nem lenne ezekre szükség, mert meg tudnánk oldani, mindenki meg tudná oldani saját maga.” (Nő, 46 éves.)

Egyik válaszolónk sorra veszi, milyen szerepet tulajdonít a különböző politikai aktoroknak:

„Szerintem az állami szféra van a legnagyobb befolyással a családra, mert ő teremti meg az életkörülményeket. Az állam hozza létre a munkahelyeket, és az állam felelőssége lenne, hogy a munkáltatók betartsák a törvényeket. Ugyanakkor csak az állam tud segíteni abban, ha egy ember az önhibáján kívül vagy bármilyen okból olyan helyzetbe kerül, hogy már nem tud változtatni a helyzetén. Másrészt az állam tud állandó anyagi segítséggel ott lenni a családokban, ami még ha kevés is, de nélkülözhetetlen... Ugyan-csak az állam tud tenni azért, hogy bizonyos árak ne változhassanak meg szabadon. Mert amióta a külföldiek megjelentek nálunk, iszonyú lett a drágaság... A munkáltatók már nem nagyon törődnek az emberekkel. Illetve annyiban, hogy megpróbálnak minél több bőrt lehúzni róluk. De ugyanakkor megszűntek a munkahelyi óvodák és a különböző szolgáltatások, amelyek régen megvoltak. Különösen a privát cégeknél. A többről meg az a véleményem, hogy lehet, hogy léteznek ilyen civil szervezetek, de valójában sem a hatásuk, sem a jelenlétük nem érzékelhető... Én nem hiszem, hogy ma Magyarországon az idősek ellátásában vagy betegek gondozásában különösebb szerepet játszanának. Ez az esetek többségében az állam feladata. Pedig ha több ilyen szervezet volna, akkor valószínűleg a színvonal is emelkedni tudna. Gondoljunk csak a magánóvodákra. Drágák és kevés van belőlük... ugyanakkor az állam megszünteti a maga óvodáit. Az emberek tehát vagy otthon maradnak a gyerekekkel, amit a gyეს lehetővé tesz, vagy nem marad más, mint a nagymamák. Ugyanez van a kórházakkal. Az állami kórházak túlszűfoltak és nagyon kevés pénzből kénytelenek működni, ... a magánkórházak pedig túlságosan drágák egy átlagos földi halandónak.” (Férfi, 52 éves.)

Az iskoláztatási és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés ugyan mindenki számára biztosított – ez is olyan evidencia, amelynek családra vonatkozó szociálpolitika jellegét válaszolóink többnyire nem is érzékelik, hanem „természetesnek” tekintik –, de többen felvetették a szolgáltatások hiányosságait, anomáliáit:

„Ingyenes egészségügyi ellátás és oktatás! Bölcsikben vagy ovikban WC papírt kell venni, ami régen olyan alapvető dolog volt. Nincsenek megfelelő játékok, iskolában szemléltető eszközök, ezeket is sokszor össze kell koldulni a szülőktől.” (Nő, 48 éves.)

Az oktatással kapcsolatban többségében voltak azok a hangok, amelyek a régi rendszert alkalmasabbnak tartották az esélyegyenlőség megteremtésére:

„Én még az elmúlt rendszerben nőttem fel, ott végeztem az iskoláimat, ott szereztem diplomát. Ez a mostani nagyon más. Én elég fiatal voltam a váltásnál, azt hiszem, hogy

akklimatizálódni és alkalmazkodni tudtam ehhez az új rendszerhez. Annak idején, az elmúlt rendszerben a szüleimnek nem okozott különösebben nagy lelki vagy anyagi problémát, hogy nekem lesz diplomám. A nővéremnek ugyanúgy diplomája van. De hogy az én gyerekeimet hogyan fogom taníttatni, azt már nem tudom.” (Férfi, 41 éves.)

Korábban, a szocializmus évtizedeiben a munkahelyekhez, illetve az azokon belül működő szakszervezetekhez kötődött az üdülési támogatások rendszere. Ennek megszüntet, illetve átalakulását is többen sérelmezték, és nem találtunk példát arra, hogy valaki ma munkahelyén keresztül ilyen típusú juttatásban részesült volna:

„Az a középérték, ahol mi voltunk, abból kezdünk lecsúszni. Kaparunk, én teszek róla, hogy ami szintet elértünk, azt megtartsuk, de nehéz. ... Régebben külföldre jártunk, nem volt probléma, szakszervezeti üdülőbe jártunk, az se volt probléma. Most már az is problémát jelent. Kiadták magánba az üdülőket, és innentől kezdve dupla költség lett.” (Férfi, 39 éves.)

Az, hogy nyugdíjas válaszolóink továbbra is munkát vállalnak, illetve a megkérdezettek közül sokan nyugdíjas szüleiket anyagilag, vagy gondozással, ápolással, illetve együttlakással támogatják, jelzi, hogy a ledolgozott évtizedek után járó nyugdíj összege nem elégséges a méltó emberi élethez:

„A nyugdíjasok helyezete is elég nehéz. A szüleim mindig kijöttek a pénzből, nekem is ez volt a példa, én is mindig beosztottam a pénzt, de valahogy úgy érzem, hogy egy nagyobb réteg alacsonyabb nyugdíjból él ma. ... Az jó, hogy vannak ezek az utazási kedvezmények, például én sokat utazom vidékre a testvéreimhez, nekem ez a vasúti kedvezmény sokat segít...” (Nő, 59 éves.)

Ugyancsak súlyos problémához vezet a házastárs halála, az özvegyesség:

„Engem nagyon meglepett az az eljárási mód, ami úgymond egy egyedülállót segít. Kezdődött az özvegyi nyugdíj ellátással, ami kiderült, hogy a férjem keresetének a fele, egy évig. Az árvaellátás igaz, jár 25 éves korig a gyerekeknek, aki nappalin tanul, de ha netalán idősebb korban is nappalin tanul, akkor nem jár már semmi, holott ugyanúgy nem keres... Meg majd a férjem nyugdíjának 20%-át megkapom, ha elmentem nyugdíjba. Addig dögöljek meg, éljek, ahogy tudok.” (Nő, 46 éves.)

Csupán rokkant, tartósan beteg válaszolóink, illetve azok, akiknek nehézséget jelent az idős, beteg szülőkről való gondoskodás, tettek említést az állami juttatásokon és szolgáltatásokon kívül civilszervezetről vagy egyházzól, amelynek szolgáltatásait igénybe kívánnák venni. (Olyan alig akadt, aki ténylegesen élt is bármiféle ilyen szolgáltatással.)

„Éppen ma hallottam, hogy van egy ilyen ápolónői, gondozónői szerveződés, ami abszolút ingyenes. Ha nekem valami olyan problémám van, hogy a férjemre egy-másfél órát vigyázni kell, akkor hívhatom őket, és szakképzett ápolónők vállalkoznak arra, hogy odajönnék és felügyelik.” (Nő, 50 éves.)

Összességében jól kifejezi a következő interjúrészlet azt, ami válaszolóink többségének véleményét tükrözi a különböző szociálpolitikai aktorok és a család felelősségének megoszlásáról:

„Az embernek a felelőssége a saját családtagjával szemben nem csökken attól, ha valamiféle szociálpolitikai intézkedés nyomán az állam levenné ezeket a terheket. Ezek nem terhek, ezek természetes velejárói az életnek. Nem lehet az államra ruházni azt, hogy az ember a gyereket felnevelje... Lehetnek olyan esetek, amikor szükség van ezekre a szervezetekre. Ha egy idős ember például úgy válik beteggé, hogy az ápolása

egy egész embert kíván, és ha ezt valamiért képtelenség megtenni, hogy a fiatalabbak közül egy felnőtt feladja a munkáját, és otthon maradjon... akkor kellene, hogy ez normális körülmények között folyhasson. Ugyanígy befolyásolhatja nyilván, ha nincs bölcsőde vagy óvoda, vagy az nem kellő színvonalú. Nyilván vannak olyan anyák, akik azért dolgoznak, mert hivatásuk van, tehát nem csak pénzkereső foglalkozásuk... akiknek hivatása van, az nyilván nem szeretne főállású anya lenni... ” (Nő, 61 éves.)

Az állami szerepvállalás szükségessége

Ha többségükben válaszolóink szeretnék is úgy látni magukat, mint akik saját erőből érték el, amit elértek, akiknek családra vonatkozó döntéseiket személyes motivációjuk irányítja, nem pedig a mindenkori állam megszabta körülmények, mégis határozottak atekintetben, hogy az állam, az aktuális kormány igenis felelősséggel tartozik állampolgáraiért. Az állam felelősségét elsősorban abban látják, hogy biztosítsa a megfelelő munkalehetőségeket, munkafeltételeket, biztosítsa a tisztességes munkabért, a ledolgozott évek után járó tisztességes nyugdíjat, és ha ez megvan, a családok képesek a maguk lábán is megállni.

Így a legtöbb említés (határozott formában megfogalmazva 18 esetben) arról szól, hogy az állam gondoskodjon a munkához jutásról:

„Az emberi élethez a munkára való lehetőség és a munkának a normális megfizetése hozzátartozik. Úgy gondolom, hogy nem segélyt meg szociális juttatást kell adni a családoknak és a gyerekeknek, hanem a felnőtt embernek normális munkát és azt meg kell fizetni.” (Nő, 61 éves.)

Természetesen az állam szerepe ezen a területen is megváltozott a rendszerváltozás óta. Miután a munkahelyek többsége magánkézben van, válaszolóink közül többen is annak adtak hangot, hogy helyesnek látnák, ha az állam beleavatkozna a munkaadók és munkavállalók viszonyába:

„Az állami vállalatok megszűntek, megvásárolták, és itt mindenütt minimálbérért próbálják dolgoztatni az embereket. ... Egy családnak, ahol egy-két gyerek van, szerintem ezt nem lehet túlélni. Valahogy változtatni kellene, ösztönözni a vállalkozókat, vagy valamit kitalálni, hogy ezt a minimálbéres dolgot megszüntesse a kormány.” (Nő, 40 éves.)

Szerepet tulajdonítanak a kormányzatnak abban is, hogy a munkahelyi diszkriminációt megakadályozza:

„Az, hogy van gyes, van gyed, azok szép dolgok, de említsük meg, hogy egy várandós anyát már joga van tudomásom szerint elbocsátani egy cégnek. Ha úgy adódnak a lehetőségei, hogy felvegyen egy másik embert dolgozni, és nagyon sok esetben van az, hogy azt mondja egy munkaközvetítő, hogy asszonyom, ha magának van két kisgyereke, akkor a legjobb, ha nem itt keres munkát. Mert azok a gyerekek betegek lesznek, és nem tud dolgozni. Most teszem azt, ha én 45 évesen munkanélküli lennék, akkor nem tudom, hol találnék munkát. A családpolitikának ezt is támogatnia kéne, hogy az idősebb generációnak is legyen lehetősége, hogy korrekt módon munkába tudjon állni, és ne csak takarítónői állást kaphasson.” (Nő, 45 éves.)

Ugyancsak többen szorgalmazták, hogy a nők számára biztosítsanak a munkaadók rész munkaidős foglalkoztatást, amivel megkönnyíthetnék a munka és család összeegyeztetését.

A másik nagy terület, amelyen konszenzus van tekintetben, hogy szükség van kormányzati szerepvállalásra, az a *gyermeknevelés* területe. Bár, mint láttuk, többen is tiltakoznak az ellen, hogy saját gyermekvállalásukat az állam által nyújtott szociális támogatás ösztönözze volna, a szükségességét nem vonják kétségbe:

„Egy gyermek születése annyira költséges dolog, egy bizonyos összeggel ezt segítse az állam beindítani...” (Nő, 48 éves.)

„Tegeye lehetővé, hogy ha három évet itthon akarok maradni a gyerekekkel, akkor tehessem. Igazából ennyi lenne a feladata, hogy ezt oldják meg pénzben, vagy a munkáltatóra szózzák, hogy valahogy részt vállaljon belőle...” (Nő, 30 éves.)

„A kismamákat jobban kéne szerintem még mindig támogatni, mert sok olyan diplomás nő van, aki azért nem vállal, mert a jövedelemkiesést a család nem tudja felvállalni, ami a gyere és a jövedelem között van.” (Férfi, 55 éves.)

Az állam feladatai között interjúinkban harmadik helyre a fiatalok *lakáshozjutásának* támogatása került. Ez szintén olyan terület, amelyen interjúalanyaink nagy különbséget érzékelnek a mai lehetőségek és az államszocialista idők lakástámogatási rendszere között, és hiányolják az állam fokozottabb szerepvállalását:

„A lakáshoz jutás régebben más volt. Most már egyáltalán nincs olyan, hogy lakáshoz jutás. Most már semmiféle segítség nincs a fiataloknak ahhoz, hogy lakáshoz jussanak. Ha a szülők, illetve saját maguk nem tudják előteremteni a pénzt rá, akkor egyszerűen nincs lakásuk. ... mert egyszerűen az állam most már abszolút nem támogatja ezt a dolgot, nulla az állami lakásépítés.” (Férfi, 50 éves.)

„Ez a kormány elhúzza a mézesmadzagot a fiatalok orra előtt ezzel a lakástámogatással, hogy kedvezményesen kapják a kölcsönöket, és elmentek a gyerekeim a bankokba, több bankot megkerestek, és azt mondták nekik, hogy ha nincs 100 ezer forintjuk nettóba, akkor sajnos szóba se állnak velük... Valahol szabályozni kellett volna ezt a dolgot, hogy a gyerekek lakáshoz jussanak.” (Férfi, 50 éves.)

Egyik válaszolóink azonban megkérdőjelezte azt, hogy egyáltalán van-e Magyarországon szociálpolitika:

„Ez az egész egy duma. Lényegében nincs szociálpolitika. ... az államtól nem kellene elvárni semmit. ... Amit ezek eldöntenek, annak a fele sem valósul meg. Semmi sem úgy történik. Semmi változás nincs.... Mindig mondják, hogy Európa felé kell haladni, úgy kéne felnőni az embereknek is Magyarországon, hogy nem dedósok, nem kell őket nevelni. Úgy kellene élnie a magyar embereknek, hogy ilyenekre szükség ne legyen, egyáltalán ne legyen...” (Férfi, 34 éves.)

Egy másik általános kritika pedig azzal kapcsolatos, hogy a gyakran változó politikai légkör nem teszi lehetővé a tervezést a családok számára:

„Mindegy, milyen az aktuális családpolitika Magyarországon az állandóan változó kormányokkal, én ezt nem tartom annyira stabilnak, hogy erre lehetne alapozni. Mondjuk például, hogy a mostani kormány a három gyerekes családmódellet így forszírozza, de lehet, hogy a következő kormány nem ez lesz, és nem fogja. Tehát én nem hiszem azt, hogy erre lehetne alapozni egy családnak. Inkább azt gondolom, különösen a mi életünkben, hogy az általános gazdasági helyzet az, ami befolyásolja a családokat. Különösen ebben a régióban.” (Nő, 28 éves.)

Beavatkozhat-e az állam a családdal kapcsolatos döntésekbe?

Az interjúk olvastán kiderült, hogy szinte minden válaszolónkat foglalkoztatja az a kérdés, ami jelenleg – de már évtizedek óta többször, meg-megújuló hullámokban – a politikusok, a média, a nyilvános kommunikáció számára az egyik fő témát jelenti: Magyarország népesedési helyzete. A közvélemény előtt jól ismertek azok az adatok, amelyek az elkövetkező ötven év népességfogyását előrejelzik. Bár a demográfusok, szakértők azt is hangsúlyozzák, hogy a lélekszám csökkenése nem csupán a gyermekvállalási hajlandóság alacsony szintjéve függ össze, hanem a nem javuló halálozási arányszámokkal is, a hangsúlyt mégis mind a politikusok, mind a közvélekedés a gyermekszaporulat fokozására helyezi. A népességszám csökkenésének víziója a mindennapi kommunikációban – de sajnos a politika szintjén is – összekapcsolódik egy másik kérdéssel is: a magyarországi lakosságon belül élő roma kisebbség eltérő termékenységi szokásaival. Tudományos kutatások, becslések, mindennapi megfigyelések valószínűsítik, hogy a romák körében tapasztalt magasabb termékenység és a többségi társadalométól eltérő korstruktúra azt a veszélyt rejtje magában, hogy az elkövetkezendő évtizedekben jelentősen megváltozik az arány a keresők és eltartottak között, hogy egy egyre csökkenő aktív korú népességnek kell majd eltartania a jövő gyermekeit és időseit. Mindez – összefüggésben a romák alacsonyabb iskolázási, szakképzettségi, foglalkoztatottsági mutatóival – komoly problémákat jelez előre a szociálpolitika számára. A politika képviselői, sőt, a szaktudományos munkák szerzői között is találkozhatunk olyan megfogalmazásokkal, amelyek a valóban létező probléma megoldását nem a romák társadalmi integrációjának erősítésében, iskolázottságuk, munkavállalási esélyeinek növelésében, hanem termékenységük korlátozásában látják.

A különböző politikai aktorok – elsősorban, mint eddig is láttuk, a kormányzat – részéről történő lehetséges beavatkozások közül legnagyobb arányban tehát olyan megszólalásokkal találkozunk, amely a népességszám befolyásolására irányuló politikákkal kapcsolatosak. A *gyermekvállalás ösztönzése* az a téma, amely legtöbbször előfordult interjúinkban, mint olyan terület, ahol szükség van állami intézkedésekre, és tulajdonképpen minden egyéb beavatkozás jogosultságának megítélése is valamilyen mértékben összefügg ezzel a kérdéssel. Az, hogy házasságban éljenek-e a fiatalok, vagy elfogadható-e az együttélés is, hogy szigorúbban kellene-e szabályozni a válást, vagy nem, hogy jó-e a jelenlegi abortusz-törvény, vagy esetleg tovább kellene-e korlátozni a lehetőségét, hogy egyformán kell-e támogatni minden gyermekes családot, függetlenül attól, hogy hány gyermeket nevel, hogy milyen családformát választ – ezek mind olyan kérdések, amelyeket válaszolóink hajlamosak annak fényében megítélni, hogy milyen kihatással vannak az ország népesedési helyzetére.

Interjúalanyaink azonban megoszlanak aszerint, hogy a fenti kérdésekre hogyan válaszolnak, a politikai aktoroktól milyen módon várják el, hogy a helyzeten javítsanak.

Az *első csoportba* azokat a megszólalásokat sorolhatjuk, amelyek a népesedési kérdést a szociálpolitika központi problémájának tekintik, és kifejezetten elvárják a kormánytól, hogy lépéseket tegyen a magyarság fennmaradása érdekében. Sokan közülük a népesedési problémát összekötik a cigánykérdéssel, és az államtól azt várják el, hogy úgy próbálja meg befolyásolni a magyar lakosság gyermekvállalási hajlandóságát, hogy egyúttal megakadályozza a romák „túlszaporodását”. Ennek érdekében többen is megfogalmazták, hogy nem elleneznék a tiltó-korlátozó rendelkezések bevezetését sem.

Egyik interjúalanyunk például örömmel üdvözli a jelenlegi kormány. szándékát a háromgyermekes családmódelletterjesztésével kapcsolatban, bár tart tőle, hogy nem a magyar családok fogják igénybe venni a nagycsaládosoknak járó megnövekedett támogatásokat:

„Például a három gyerek utáni szocpol nagyon sokat jelent. De sajnos szerintem pont az etnikum használja ki ezt a lehetőséget, és nem azok az emberek, akik meg is tehetnék, hogy vállaljanak három gyermeket, és felvegyék ezt a támogatást.” (Nő, 41 éves.)

Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg a következő interjúrészletben is:

„Biztos, hogy valamilyen szinten ösztönözni kell a gyermekvállalást, de lehet, hogy rossz etnikumnál hatásos. Nem tudom, mennyire lehet itt nyíltan beszélni. De ha megfigyeljük, akkor a cigány családoknál van az, hogy van 6-8-10 gyerek a mai világban, de csak azért, hogy családi pótlékot meg segélyt lehessen rá felvenni, nem azért, mert ő fel tudja vagy fel akarja becsülettal nevelni. Elég megnézni a gyermekotthonokban a nemzetiségi megoszlást, szerintem 95%-uk roma.” (Férfi, 37 éves.)

Van, aki a szülő munkavállalásához kötné a gyermektámogatás odaítélését:

„Ha egy családban van 8 gyerek és a havi keresete arra nem elég, hogy a négyet felnevelje normálisan, akkor szerintem ezeket tiltani kéne. Mindenféleképpen, aki nagyon sok gyereket vállal, az rendelkezzen egy olyan biztos munkával, legalább az egyik szülő, s ne úgy, hogy csak a bűnözésből tudjanak éldegélni, meg az állami támogatásokból, segélyekből, önkormányzati segély, szociális segély, kisebbségi segély...” (Férfi, 25 éves.)

Olyan válaszolónk is akadt, aki – bár szándéka szerint a cigányság érdekében – a roma nők sterilizálását szorgalmazná:

„Itt a cigányság kérdése felmerülhet. Tudjuk, hogy nagyon jó anyák a cigány anyák, nagyon sokáig szoptatják a gyereket, amennyire tudják, el is pátyolgatják őket. De valami hihetetlen szaporulat van náluk. Tehát gyakorlatilag képtelenek ellátni, óvodába, iskolába járatni, vagy akár adott esetben etetni, cipőt húzni a lábukra. Lehet, hogy azoknál a családoknál nem szociális segélyeket kellene felajánlani, bár azt is nyilván kell sok gyerek esetén.. hanem nyilván van mindenütt szociális gondozó meg védőnő, többet kellene törődni velük, elmondani az ő szintjükön, hogy ilyen és ilyen lehetőségek vannak a műtetre, és mi az, amit megakadályozhatnának vele. Esetleg ez az, amit ki lehetne váltani valami anyagi juttatással, hogy belássa, hogy ezt a műtétet érdemes lenne elvégeztetni magán...” (Nő, 40 éves.)

Más a szocializmusból jól ismert rendőri felügyelet visszaállítását tartaná alkalmasnak azok ellenőrzésére, akik a szociálpolitikai támogatást nem a gyermek céljaira fordítják:

„Szerintem a szociálpolitika legyen tiltó. Annak nincsen semmi szankciója, hogy pl megkapja a családi pótlékot az ember, és elmegy, elissza. Semmi szankció nincs arra, hogy a gyerek nem evett. ... Ha ilyen előfordul, akkor lehessen olyat, ami már régen megszűnt, ez a rendőri felügyelet. Nem börtönbüntetés kell, hanem ellenőrizni. Ha a gyereket nem úgy tartja, akkor szankcionálni a szülőt.” (Nő, 53 éves.)

Következő megszólalónk nyíltan rasszista álláspontot képvisel a „fehér” Magyarország érdekében:

„Ez Magyarország, benne van a nevében, hogy magyar. A magyar gyermekeket támogatassa, mert aki normális és gondolkodik, az nem mer gyereket vállalni. A cigány az

vállal huszat, mert felneveli az állam. A fehér magyar gyermekeket támogassa az állam. Aki nem magyar gyerekeket szül, mondjuk egy gyereknél még valamit kapjon, két gyereknél már fokozatosan kevesebbet. Ha egy cigány szül négyet, akkor büntetést kapjon, ne támogatást.” (Férfi, 34 éves.)

Ezek és a hasonló vélekedések tehát arról tanúskodnak, hogy a válaszolóink közül többen nem kifogásolnák a család belügyeibe való beavatkozást az állam részéről – sőt, a „népesség minőségének javítása” érdekében elfogadnák akár a személyiségi jogokat korlátozó, tiltó rendelkezéseket is.

A válaszok második csoportja úgy jellemezhető, mint amelyek tudomásul veszik a politikai aktorok részéről a befolyásolás szándékát, tehát azt a törekvést, hogy az ország népességének megtartása érdekében intézkedéseket foganatosítson – még ha az intézkedések mindegyikével nem is értenek egyet. A kormányzati intézkedések jogosága pozitív módon fogalmazódik meg a következő két interjúrészletben:

„Szerintem valamilyen szinten joga van az államnak beavatkozni ezekbe a dolgokba, mert valahol a jövő nemzedéke, aki most felnő, ha nem nő fel, akkor nem lesz, aki eltartson minket, illetve továbbvigye a mi örökségünket.” (Nő, 28 éves.)

„A kormány politikája ezzel a sok juttatással meg lakástámogatással, meg a családi pótlék, meg a gyermeknevelési támogatás... én azt hiszem, biztos, egy kicsit lendíteni fog a dolgokon. Jó irányba megy a dolog.” (Nő, 50 éves.)

A kormány családalapításra ösztönző szerepét ugyan elfogadja, de a családformák közti diszkriminációt ellenzi következő válaszul:

„A gyermekvállalásnál is kell egy kis ösztönzés, hogy a fiatalok vállaljanak gyereket, de itt megint csak azokat támogatják, akik sok gyereket vállalnak. Az állam csak azokat segíti igazán. Az államnak egyformán kellene segítenie őket. Jó, a nagycsaládosokat nagyobb mértékben, de nem ilyen nagy különbséggel. .. Rákényszeríti például, hogy lakáshozjutás szempontjából három gyereket vállaljon, mert akkor fog mindenféle kedvezményeket meg juttatásokat megkapni. ... Ha nem élek házasságban, akkor is járjon mindenféle támogatás. A gyerek akkor is gyerek, ha nem házasságban élünk. És mindegyikre ugyanannyi családi pótlék járjon. Szerintem a gyerekek egyformák, nem? Az első gyerek is gyerek, meg az ötödik gyerek is.” (Nő, 40 éves.)

Ugyanez kicsit más megfogalmazásban:

„Nem helyes például a jelenleg is lévő politikai gyakorlat, hogy kiemelik a három gyerekes családmódellet, mert azt gondolom, hogy egy gyerek ne szenvedjen azért hátrányt, mert egy- vagy kétgyerekes családba születik. Vagy ugyanígy az, hogy tényleges házasságban születik vagy együttélési kapcsolatból... Igazán az lenne a jó, hogyha ebbe az állam semmilyen szinten nem avatkozna be és nem preferálná az egyiket a másik rovására. Ugyanakkor nyilván valamilyen szociálpolitikai rendszernek lenni kell... De mindenesetre alapelveként azt gondolnám, hogy minden gyerek egyenlő... Én nem tartom helyesnek, hogy sugallják, hogy mi az, amit elvárnak tőled. És ha annak megfelelő, akkor mintegy jutalmaznak. Ha pedig esetleg nem, akkor büntetnek. Az államtól az lenne leginkább elvárható, hogy esélyegyenlőséget teremtsen a gyerekek számára.” (Nő, 28 éves.)

A válaszok harmadik csoportjába azokat a szövegeket soroltuk, amelyek válaszolóink liberális attitűdjeit, vélekedéseit fejezik ki állam és állampolgár viszonyával kapcsolatban. Eszerint sem a mindenkori kormánynak, sem más politikai tényezőnek nincs joga beavatkozni az emberek magánszférájába – sem tiltással, sem akár

jószándékú befolyásolással –, hanem az állampolgárookra kell bízni, hogyan éljenek, mit tartsanak helyesnek vagy helytelennek. Ugyanakkor az államnak kötelessége gondoskodni azokról, akik akár a maguk hibájából, akár a sors, a véletlen, vagy éppen a gazdasági körülmények, a regionális hátrányok, vagy egyéb ok miatt szükséghelyzetbe kerülnek.

Ebbe a válaszcsoportba is sok olyan megszólalással találkoztunk, amely összefüggésben áll a népesedési kérdéssel, vagyis elsősorban a gyermekvállalás kérdésével.

„Amivel nekem problémám van, amikor döntésekbe szólnak bele, vagy manipulálják az embert, például ahogy az abortuszba beleszólnak. Nekem kifejezetten visszataszító és elfogadhatatlan, hogy az állam azon a címen akar például gyerekeket rákényszeríteni, hogy megszülessenek, hogy betiltja az abortusz lehetőségét. Nekem ez nagyon-nagyon nem tetszik, és azt gondolom, hogy mindenkinek a saját joga dönteni. Egyszerűen nem lehet az államnak a kezébe adni ezt a lehetőséget. Hogyan tudja eldönteni a parlamentben az a sok férfi, hogy XY milyen helyzetben van... Lényeg, hogy semmi kényszer ne legyen. Ha te úgy döntesz, hogy nem vállalsz gyereket, ezt megtehesd úgy, hogy téged ezért erkölcsi szinten ne ítéljenek el, annak ellenére, hogy te egy egészséges, gyereket szülni képes nő vagy és van egy élettársad. Ne legyen a társadalom részéről erkölcsi elvárás, hogy neked kötelező szülni, tehát azért adom a segítséget, hogy ezért szüljél. Szóval ha a döntésedben valahol befolyásolva vagy, vagy manipulálni akarnak... És éppen ott nem avatkoznak be, ahol a legnagyobb szükség lenne rá, például ahol a családban bántalmazás van.” (Nő, 51 éves.)

Hasonló szellemet fejez ki a következő szöveg is:

„Ami az ember privát, saját életét illeti, ott senki nem szólhat bele. Tehát például a három hónapig történő abortuszról, úgy gondolom, az anyának vagy a szülőknek a felelőssége dönteni. Nem olyan gazdasági vagy szociális környezetben élünk, hogy legyen joga egy szociálpolitikának vagy államnak ebbe beleszólni, hogy elvállalja-e a gyereket vagy nem. De ha valakinek a sérelmére történik valami, tehát ha megvan a gyerek, akkor igenis szóljon bele, hogy mi történik vele.” (Férfi, 57 éves.)

Nem hisz a kormányzati politika gyermekvállalást befolyásoló szerepében következő válaszoló, ugyanakkor szükségesnek tartja a krízishelyzetekben való segítségnyújtást:

„Az egy illúzió, hogy az állam befolyásolni tudja például a gyermekvállalás kérdését. ... Ha megvizsgálnánk – én nem vizsgáltam, de a tapasztaltaim ezt bizonyítják –, hogy milyen családban van több gyerek vagy kevesebb gyerek, akkor azt az érdekes következtetést vonhatnánk le, hogy minél nagyobb a vagyona az embereknek, minél gazdabbak, ezzel arányosan csökken a gyerekek száma, és minél szegényebbek, annál több a gyerekek száma. Ez is azt mutatja, hogy a szociálpolitika nem igazán tudja befolyásolni a dolgot... Vannak olyan helyzetek, amelyekre reagálni kellene a szociálpolitikának. Például megbetegedhet valaki súlyosan a családban a keresők közül, és lehet olyan súlyos betegsége, ami nemcsak kivonja őt a dolgozó családtagok közül, hanem súlyos pénzekbe kerül. Tehát amikor azt mondom, hogy nem segílyt kell adni, akkor nem arra gondolok, hogy ha valaki bajba kerül, annak se adjunk. Azt igenis kell.” (Nő, 61 éves.)

A család autonómiája mellett tanúskodik a következő interjúrészlet is:

„Szerintem az lenne a jó, ha az állam nem avatkozna be a családok életébe. A család egy saját függetlenséggel rendelkező mag kell, hogy legyen a társadalmon belül. Az

ember ne azért akarjon gyereket, mert ilyen vagy olyan támogatáshoz juthat ezáltal. Azt pedig végképp helytelennek tartom, hogy a juttatható és megkapható anyagiak valamilyen formában erkölcsi befolyást gyakoroljanak a családra. Az államnak el kell tudnia dönteni, hogy akar-e segíteni. Ha akar, akkor elsősorban a gyereken segít és nem a szülőkön. A gyerek pedig akkor is gyerek, ha akármilyen családban is születik meg... Általában véve az lenne a jó, ha a segítségek akkor érkeznének, ha valóban szükség van rájuk, és nem azért, hogy az állam valamilyen formában befolyásoni tudja a család struktúráját.” (Férfi, 52 éves.)

Befolyással lehet-e a család a családot érintő politikára?

Az interjúkból összességében egy olyan szkeptikus kép rajzolódik ki, miszerint a családok, a különböző családtípusokban élő emberek semmit sem tehetnek azért, hogy olyan törvények, intézkedések szülessenek, amelyeknek kialakításában ők maguk is résztvehetnének. Úgy érzik, az egyszerű emberek túlságosan távol vannak azoktól, akik a politikát csinálják, nem hallatszik el a szavuk a döntéshozókig.

Interjúalanyaink többsége úgy látja, hogy az állampolgárok tehetetlenek a politikusokkal szemben. Úgy tapasztalják, nincs interakció politikus és állampolgár között, a választásokon ígéretető politikai pártok és képviselőik nem tartják be szavukat, nem ellenőrizhetők, nem számonkérhetők:

„Egész egyszerűen gyűlölöm, hogy a Parlamentben üresek a székek és nem törődnek velem, hogy a másik ember mennyire kevésből kell, hogy éljen... Ők elfelejtik, honnan jöttek és kik szavaztak rájuk. A családok önmagukban tehetetlenek.” (Nő, 50 éves.)

„Akik a törvényt hozzák, azoknak a legutolsó szempont a család. Az fontos, hogy a külföldnek elfogadható legyen, hogy ne nyomják Magyarországra a bélyeget, hogy ne tiltakozzon a kisebbség – de hogy mi lesz a családdal, az senkit nem érdekel. Ha komolyan vennék a családot és a családokat kérdeznék meg, akkor más lenne a helyzet.” (Férfi, 34 éves.)

„Amit mi itt lent mondunk, fel sem hallatszik. Meg se hallják. Állítólag kéne nekünk lenni valami képviselőnek, de azt sem tudom, kicsoda, nem is láttam még életemben. Tehát nincs, akinek elmondhatnád a gondod-bajod, és az továbbgyűrűzne és felmenne odáig, ahol meg kéne, hogy hallják.” (Nő, 46 éves.)

Többen is utaltak arra, hogy a család témája kampányfogássá degradálódott, és olyan is volt, aki az egymást váltó kormányok családra vonatkozó befolyásolási törekvéseit magyar jelenségnek tekintette:

„Egy egyszerű példát mondok. Ha jól tudom, és remélem, hogy jól tudom, az embereket Olaszországban a legkevésbé sem izgatja, hogy Berlusconi a miniszterelnök, és ki kicsoda, melyik miniszter mit csinál... Olaszországban nem foglalkoznak azzal, hogy éppen milyen hatalom van, ők élik a maguk életét, nem befolyásolja a politika a jövedelmüket, a családi életüket... Itt látványos, hangzatos szózatokat mondanak választási kampányként, de nem kéne, hanem függetlenül párttól meg kormánytól... szerintem a család fölötté áll mindennek. Csúnya dolgot fogok mondani: mi itt megvagyunk, minket hagyjanak békén, nekem nem kell hangzatos támogatás... Szerintem ez van a nyugati világban, ahol független a mindenkori politikai érdekektől meg hatalmaktól, hogy hogyan élnek a családok. Élnek, ahogy élnek, amit megteremtnek maguknak. ...” (Férfi, 37 éves.)

A mintán belül kisebbséget képviseltek azok a válaszolóink, akiknek konkrét megoldási javaslatai voltak arra nézve, hogyan tudnák maguk a családtagok befolyásolni a családra vonatkozó politikát.

Ebből a szempontból két különböző vélekedéssel találkoztunk. Az egyik szemlélet képviselője individuális, családi szinten reménykedik a családok hatékonyabbá válásában, azáltal, hogy már a gyermeknevelésben törekszik az autonóm, a közügyekbe beleszólni akaró és tudó állampolgár nevelésére. Így talán a jövő generációk képesek lesznek arra, hogy aktívabb szerepet vállaljanak az őket közvetlenül érintő döntések meghozatalában.

„Már az is politika, hogy hogy neveled a gyerekedet, milyen irányba befolyásolod, és ezzel hatással lehetsz a politikai életre...” (Nő, 37 éves.)

Vagy általánosabban megfogalmazva:

„Hogy mi történik a családpolitikában? Ez sajnos összefügg azzal, hogy amikor az ország minden tekintetben felnő, tehát lesz egy olyan társadalmi-politikai minta, amit tudnának követni az emberek az életben, és nem a közerkölcs által negatívan megítélt dolgok, tehát a korrupció, a csalás lennének a legáltalánosabb jelenségek, ha minél több minta lenne, és minél több lehetőség minden tekintetben... Én naívan és optimistán úgy képzelem el, hogy olyan 10-15 év múlva, ha egy EU-ország lesz ez az ország és egyre több lesz a középosztálybeli, viszonylag jobbmódú ember, aki nem fog szélsőséges politikai nézeteket vallani, kevesebb lesz a gyűlölködés, akkor a családok és hatékonyabbak lesznek...” (Férfi, 57 éves.)

A másik, konkrét javaslattípus az állampolgár és a politikai aktorok viszonyának megváltozásától várna el a családok politikát befolyásoló szerepének megerősödését. Ennek egyik lehetséges útja a civilszervezeteken keresztül vezethető – ha ezekben egyelőre nem is mindenki bíz:

„Igazából maga a család a világon semmit nem tehet a szociálpolitikáért. Lehet szép kis kérelmeket írni segélyért, esetleg egyéni esetekben meg is ítélik, de attól a másik 5-6 embernek nem lesz jobb. Tehát igazából egy ilyen szakszervezet típusú civil szervezeteknek lenne értelme, de annyira fásultak az emberek, hogy már bármilyen szervezet gyanús... itt már a védőnők egyesülete is gyanús. Mert civil szervezet mint olyan, nem létezik, mert mindenben benne van a politika. Itt civil szervezeteket politikai pártok pénzelnek. De mindenképpen akkor tudná érvényesíteni a család az érdekeit, mint ahogy a Nagycsaládosok Egyesülete megvan, vagy ha egyedülálló alakítanak civil szervezetet, az mindenképpen tényező, mert akkor több ember nevében fel tudnak lépni...” (Nő, 30 éves.)

Más is pozitív példaként hozta fel a Nagycsaládosok Egyesületét, mint olyan szervezetet, amelynek már ma is van befolyása a döntéshozatalra:

„A Nagycsaládosok Egyesülete valahol a semmiből alakult, és érzem is, hogy szavuk van, befolyásuk van a családpolitikát érintő törvényekben, meghallgatják őket és hallgatnak is rájuk. Egy olyan országos hálózatot tudtak létrehozni, ami eljuthat minden településre...” (Nő, 28 éves.)

Sajátos szemléletet képviselt viszont egyetlen – nő – válaszolóink, aki attól várna a politika családokkal kapcsolatos érzékenységének megváltozását, ha a parlamentbe több női törvényhozó kerülne:

„Talán ha a nők egy kicsit nagyobb szerepet kapnának a politikai életben, akkor talán több részmunkaidős, meg rugalmas munkaidős munkahely lenne. A női politikusokhoz ez közelebb állna. Nagyobb teret kapna, több szó lenne ezekről a problémákról.” (Nő, 29 éves.)

Összefoglalás

A mélyinterjúk elemzése során láthattuk, hogy válaszolóink a politika családokra gyakorolt befolyását elsősorban a gyermekvállalás támogatásán keresztül ítélik meg. Ebben nagy szerepet játszhat az akkori kormány családpolitikája, amely hangsúlyosan a fiatal, gyermekes családokat célozta meg, és a háromgyermekes családmodellt favorizálta. Interjúalanyaink jól érzékelik, hogy ez a családmodell egy képzelt nemzeti, polgári középosztály kialakítását célozta meg, és ebből a modelltől kirekesztődnek mindazok, akik életkoruk, képzettségük, erkölcsi felfogásuk, világnézetük miatt a normaként megjelenített családképet magukra nézve nem látják megvalósíthatónak, illetve valamilyen oknál fogva elutasítják. A mélyinterjúk minta kis terjedelme miatt csak kevesen voltak olyanok, akik maguk éppen a gyermekvállalás időszakában, teljes családban éltek, a minta nagyobbik része már túl volt a családalapítás időszakán. Ezért az aktuális családpolitika iránti bizalom, vagy éppen annak elutasítása nem függött feltétlenül össze azzal, hogy a válaszoló a kormányzat célkitűzéseit a maga számára megfelelőnek tartotta-e vagy sem.

A családpolitika fogalmának népesedési kérdéssé redukálása viszont rávilágít arra, hogy válaszolóink – és talán azt is állíthatjuk, hogy az egész magyar közvélemény – nincsenek valójában tisztában azzal, hogy milyen egyéb területeken gyakorolhatna befolyást a családok illetve egyes családtagok helyzetére a tágabban értelmezett családpolitika, nemcsak az állam, hanem más aktorok részéről is.

A legszembetűnőbb a munkáltatók szinte teljes mértékű negligálása a megszólalásokban. Az államszocializmus évtizedeiben szocializálódott emberek szemében nem különült el világosan állam és munkaadó. A munkahelyekhez kapcsolódó szociálpolitikai juttatások – táppénz, nyugdíj, üdülés, gyed, vállalati bölcsőde és óvoda, stb. – olyan járandóságok voltak, amelyeket – jogosan – az emberek ugyanúgy az államhoz kötöttek, mint más pénzbeli juttatást vagy szolgáltatást. Ha tapasztalják is, hogy ezeken a területeken radikális változások történtek, és tudják, hogy a privatizáció kiterjedésével az állam szerepe lecsökkent a foglalkoztatásban, mégis a munkahelyeken tapasztalt anomáliák, illetve a szolgáltatások hiánya miatt ma is az államtól várnának el intézkedéseket. A leggyakrabban említett sérelmek között szerepelt a női munkavállalót – különösen a fiatal anyákat –, valamint az idősebb korosztályt érintő megkülönböztetés, de felmerült a kényszervállalkozásokkal kapcsolatosan a minimálbér szintjén megállapított legális jövedelem (amit a feketén megfizetett plusz pénz egészíthet ki) nyugdíjra, táppénzre, gyedre gyakorolt hátrányos hatása is. Mindezen sérelmekkel szemben tehetetlennek érzik magukat a munkavállalók, hiszen tudatában vannak a jelentős arányú munkanélküliségnek és a regionális hátrányok leküzdhetetlenségének, és nem is találnak segítséget semmilyen szervezet részéről.

A civil szervezetek – legyenek valamely egyházhoz kapcsolódóak vagy sem – szintén csak elenyésző hatást tudnak gyakorolni a családok problémáinak megoldásában. Válaszóink inkább csak a hallomás szintjén találtak olyan szervezetekkel, amelyek konkrét segítséget nyújtanak rászorulóknak – egyedül idős, tartósan beteg vagy rokkant családtagok gondozásával kapcsolatban merült fel létezésük.

Összességében tehát úgy látjuk, válaszolóink körében nagy összhang van atekintetben, hogy a családdal kapcsolatos döntéseket a család belügyének tekintik, és a családokban adódó problémákat a családon belül tartják „természetesnek” megoldani. Mind a gyermekek felnevelését, mind az idős hozzátartozókról való gondoskodást

családi feladatként ismerik el. Ebben a felfogásban egy olyan hagyományos családkép nyilvánul meg, amely különböző kutatások szerint is nagymértékben jellemzi a magyar társadalom tagjait. A többség által ideálisnak tartott családban mereven elkülönül egymástól a férfi és a nő szerepköre – annak ellenére, hogy a kétkeresős családmódel elfogadottá és széles körben elterjedté vált az elmúlt évtizedekben. A korai gyermeknevelés, beteg gyermek vagy más hozzátartozó ápolása, idős rokonról való gondoskodás elsősorban a nők terén, a férfiak feladata a család megnövekedett terheit fokozott munkavállalással, pénzkeresettel kompenzálni.

Ugyanakkor abban is nagy összhangot látunk, hogy az évtizedek óta jól ismert és elfogadott családpolitikai intézményeket – családi pótlék, gyés, óvodai ellátás –, a változó, de minden időszakban a családtípussal és családlétszámmal összefüggő lakáspolitikai intézkedéseket, valamint a nyugdíjat és táppénzt egyformán olyan járandóságoknak tekintik, amelyek igénybevétele nem áll szemben a család autonómiájának tételezésével.

Ez a kis kutatás nem alkalmas arra, hogy alaposabban kibogozhassuk belőle a közgondolkodásnak azokat a vonásait, amelyek szociális javak igazságos elosztásának elveire vonatkoznak, és amelyek az évtizedeken át súlykolt egalitáriánus szemléletből, egy korábban érvényes és a rendszerváltozás után újra megerősödő individualista, teljesítményalapú gondolkodásmódból és egy hagyományos, a férfi/nő szerepek dichotómiáját elfogadó szemléletből tevődnek össze. Ha találunk is különbséget interjúalanyaink felfogásai között, azt állíthatjuk, hogy szinte nem találkozunk tiszta típusal. Annyit tehetünk tehát, hogy az egyes kérdések tárgyalásánál bemutattuk a jellegzetes választípusokat, és ezáltal reprezentálni tudtuk a magyar közvélekedésben megfogalmazódó, saját tapasztalatra épülő jellegzetes általánosításokat család és politika viszonyáról.

Irodalom

- Csernák Józsefné (1992): *Élettársi kapcsolatban élők néhány társadalmi-demográfiai jellemzője*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései 46.
- Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György szerk. (2002): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2001*. Budapest: TÁRKI-Szociális és Családügyi Minisztérium.
- Neményi M. (1998): *Csoportkép nőekkel*. Budapest: Új Mandátum.
- Neményi M. (2001): *Egy határszerep anatómiája. Védőnők a nemi, etnikai és professzionális identitás metszéspontjába*. Budapest: Új Mandátum.
- S.Molnár E.–Pongrácz Tiborné (1996): *Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 57.
- S.Molnár E.–Pongrácz Tiborné (1991): *Sokgyermekes családok*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 4.
- S.Molnár E.–Pongrácz Tiborné–Kamarás F.–Hablicsek L. (1998): *Házasságon kívüli szülések*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 6.
- Szukicsné Serfőző K. (1995): *Az egyszülős családok társadalmi-demográfiai jellemzői*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 55.
- Tóth Olga (1997): *Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban*. In Lévai K. –Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről Magyarországon, 1997*. Budapest: TÁRKI-Munkaügyi Minisztérium.

Fodor Éva

A NŐI EMANCIPÁCIÓ MAGYARORSZÁGON ÉS AUSZTRIÁBAN, 1972–1992*

A kommunista forradalmárok nemcsak a világ proletárjait tervezték egyesíteni, hanem a világ háziasszonyait is. A női emancipáció jelentős helyet kapott a kelet-európai kommunista pártok ideológiájában, mégis az államszocializmus rétegződésvizsgálatainak fő iránya szinte kizárólag az osztályegyenlőtlenségek megjelenésére, mértékére és formáira összpontosít, nagyrészt figyelmen kívül hagyva a nemi viszonylatokban jelentkező új fordulatokat. A kutatások egy része kizárólag férfiakra korlátozódik (Haller–Kolosi–Róbert 1990, Krymkowski 1991, Müller et al. 1990, Slomczynski–Krauze 1987, Simkus 1981), vagy bevonja ugyan a nemet változóként, de hatását nem magyarázza és elméletileg sem vizsgálja (Walder et al. 2000, Róna-Tas 1998). Ennek következtében kevés megbízható ismeretünk van a nők emancipációját szolgáló híres-hírhedt terv jelentéséről és sikeréről, amely pedig fontos részét alkotta, sőt bizonyos értelemben előfeltétele is volt a politikai, társadalmi és gazdasági intézmények azon sajátos együttesének, amelyet kelet-európai államszocializmusnak nevezünk. Az államszocialista ideológia szerint a nők emancipációjának súlypontját a női lakosság bér munkába, illetve az államszocialista hatalomgyakorlásba való integrálása alkotta (Corrin 1993, Einhorn 1993, Gal–Kligman 2000).¹ Mennyire volt sikeres az emancipációs mozgalom, ha elfogadjuk ezt a nyilvánvalóan szűken értelmezett definíciót? Vajon sikeresebb volt-e a központosított állami politika a nők hatalomba juttatásában, mint a kapitalista és demokratikus szabad piac? Mennyiben különböztek a női menedzserek férfi megfelelőiktől az államszocialista illetve a kapitalista Kelet-Közép-Európában és mit mond ez az államszocialista illetve a liberális-kapitalista hatalmi szerkezet nemi jellegéről? Ezek azok a kérdések, amelyeket dolgozatomban vizsgálók.

Noha az államszocialista rendszer Kelet-Európában látványosan összeomlott, a kommunista emancipációs terv több okból is érdekes lehet a szociológusok számára. Az elmúlt negyven évben a kelet-európai államszocialista politikaformálók nagyszámú szociális beavatkozással kísérleteztek (ilyen volt például a pozitív diszkrimináció, a GYES illetve a GYED, az állam, vagy a munkáltató által támogatott napközi ellátás, stb.), melyek manapság egyre növekvő ütemben terjednek el a kapitalista országokban is. Az államszocialista tapasztalatok hasznosak lehetnek abban a tekintetben, hogy felmérjük az ilyen fajta nemi egyenlősítés lehetőségeit és esetleges buktatóit. Emellett,

* Köszönettel tartozom Fodor Györgynek és Lafferthon Évának a fordításért és lektorálásért. A cikk nem készülhetett volna el Szelényi Iván több mint egy évtizede tartó támogatása nélkül. Ezúton szeretnék hálás köszönetet mondani Gail Kligmannek, Susan Markensnek, Julie Pressnek, Matt McKeevernek, Eric Hanley-nek, Gil Eyalnak, Lawrence Kingnek, Eleanor Townsley-nak és John Campbellnek kritikai megjegyzéseikért, baráti segítségükért és javaslataikért, valamint tanulmányom bírálóinak, akik észrevételeikkel szintén nagyon sokat segítettek.

¹ A nők emancipációjáról szóló kommunista diskurzus magyarországi szövegelemzéséről lásd még Fodor (2002, 2003).

társadalom elméleti szempontból sem hagyhatjuk figyelmen kívül az államszocialista és a kapitalista nemi viszonyok összehasonlítását, mivel lehetővé teszi a patriarchális uralom flexibilitásának, alakváltozásának, különböző megnyilvánulási formáinak elemzését is.

A cikk a női emancipáció államszocialista tervének sikerét egy összehasonlítás fényében elemzi: Magyarországot és Ausztriát vizsgálom az 1980-as években. Mivel számos társadalmi hagyomány és intézmény terén e két ország jelentős hasonlóságot mutatott a második világháború előtt, ez az összevetés lehetővé teszi az államszocializmus nemi viszonyokra gyakorolt hatásának elemzését – már amennyire ez az adott történelmi összefüggések keretei között lehetséges. Ebben a dolgozatban a nemi egyenlőtlenségek egyetlen területéről lesz szó, a vezetői poszt elnyerésének esélyéről. Jóllehet számos más területen is vizsgálható lenne ez a kérdés, mégis, a nők előrejutása a karrierlétrán kimondottan kulcsfontosságú elemét képezte az emancipációs terveknek, valamint a hatalmi pozíciók elosztása általában is jó mércéje a nemi egyenlőtlenségeknek mind a kapitalista, mind az államszocialista társadalmakban. Ezért, bár fenntartva annak a lehetőségét, hogy az eredményeim nem általánosíthatók direkt módon a női munka minden területére, mégis úgy gondolom, a hatalomba való bejutás során megvalósuló egyenlőtlenségek jellemző és fontos részét világítják meg a nemi egyenlőtlenségek dinamikájának.

Alapvető állításom a következő: az államszocialista emancipációs terv sikeres volt abban az értelemben, hogy több nő számára tette lehetővé a részvételt a munkahelyi vezetés különféle formáiban, mint a rendszer osztrák demokratikus-korporatív megfelelője. Magyarországon az államszocializmus időszakában folyamatosan csökkentek a munkahelyi nemi egyenlőtlenségek, és ami vizsgálatunk szempontjából még sokkal fontosabb, a 80-as évekre a magyar nők karrierlehetőségei lényegesen jobbakká váltak, mint a kapitalista Ausztriában élő társaiké. Ezen túlmenően – sok megfigyelő várakozásával ellentétben – ezek az államszocializmusra jellemző hatások nem tűntek el azonnal a rendszer bukása után, hosszabb távú hatásaik még ma is érzékelhetőek.

A nemi egyenlőtlenségek formájának és mértékének eltérése Ausztriában és Magyarországon nem magyarázható a két ország modernizációs és iparosodottsági szintje közötti eltéréssel, és nem írható le maradéktalanul olyan általánosságokkal, mint „férfi érdekek” vagy „patriarchális uralom”. Néhány speciálisan (állam)szocialista intézmény biztosította a magyar nők viszonylagos sikerét, mint például a gyermekekkel és anyákkal kapcsolatos szociálpolitika, a bérekre és a foglalkoztatásra vonatkozó jogszabályok, a nők társadalmi helyzetét behatóan vizsgáló hivatalos politikai ideológia, továbbá az előmeneteli pályák részleges újjászervezése, és a munkás/dolgozó fogalom nemi tartalmának átfogalmazása. Ezek tehát a nemi egyenlőség sikeres megvalósításának hatékonyabb eszközei.

Itt szeretném azonnal megjegyezni, hogy a fent említett „siker” igencsak szűk értelemben értendő: a magyar nők részvétele a hatalomban sohasem volt ugyanolyan mértékű, mint a férfiaké, és ezen belül is elsősorban kisebb presztízsű és alacsonyabb szintű beosztásokra korlátozódott. Ennek alapján a nők munkaerőpiaci helyzetét Magyarországon az „ellenőrzött befogadás”, míg Ausztriában a „kirekesztés” kifejezéssel jellemzem. Mindazonáltal, az államszocialista Magyarország és a kapitalista Ausztria közötti eltérés igazolja az állami intézmények legalábbis részleges sikerét a nemi egyenlőtlenségek átfogalmazásában, csökkentésében és átértelmezésében, és pedig nemcsak rövid, hanem akár közép távon is.

Nemi egyenlőtlenség különböző társadalmakban

Bár számos ismert mobilitás-kutatás témája a származási osztály és foglalkozási mobilitás kapcsolatának elemzése kapitalista és szocialista országokban, gyakorlatilag nem létezik irodalom a társadalmi nem szerepéről ugyanilyen összehasonlító kontextusban.² Ahhoz azonban, hogy megítélhessük az államszocialista emancipációs törekvések sikerét, feltétlenül szükségünk van ilyen összehasonlításra, hiszen a nemi egyenlőtlenségek csökkentek a kapitalista országok munkaerőpián is 1945 és 1990 között. Ausztria és Magyarország elemzése a közös geopolitikai helyzet és történelmi múlt miatt ideális ebből a szempontból. Az ausztriai nemi viszonyok vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy elgondolkodjunk, hogyan alakultak volna Magyarországon a nemi viszonyok, ha az orosz csapatok úgy 400 km-rel keletebbre állnak meg? Ebből következik egy további kérdés: Mennyiben és miért különböznek ettől a hipotetikus állapottól az államszocializmus nemi viszonyai? E kérdések megválaszolása közben igyekszem nemcsak változóként hozzáilleszteni a társadalmi nemet a már meglévő rétegződésmodellekhez, hanem megkísérlem általánosabban megérteni, hogy miben különböznek a nemi viszonyok eltérő társadalmakban, miként működtek a társadalmi intézmények a létező államszocializmusban, továbbá, hogy melyek e társadalmi intézmények politikai és kulturális hagyatékai.

Bár számos empirikus vagy elméleti tanulmány próbálja magyarázni a munkaerőpiacon mutatkozó nemi egyenlőtlenségek más-más formájú és erősségű megjelenését, mégis viszonylag kevesen foglalkoznak explicit módon összehasonlítással ezen a területen. Ennek ellenére érdemes felvázolhatunk három alapvető megközelítést. A következőkben ezekre a megközelítésmódokra, mint az „iparosítási hipotézisre”, a „patriarchátus hipotézisre” és a „társadalmi rendszer specifikus intézményeinek hipotézisére” fogok hivatkozni. Az iparosítási hipotézis értelmében az egyes országokban mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek eltérésének oka a gazdasági fejlettségben és a modernizációban mutatkozó különbség. A rétegződésvizsgálatok során Treiman (1970) és mások által adott, immár klasszikusnak tekinthető megfogalmazást követve, az iparosítási hipotézis támogatói azt feltételezik, hogy az iparosítás és a modernizáció hatására a státuszok elosztása a származás helyett egyre inkább a teljesítmény alapján dől el. A kapitalista munkaerőpiac magasan képzett, nagyteljesítményű munkaerőt igényel, ezért várhatóan az előléptetési döntéseket sokkal inkább az érdek, és a képzettség, nem pedig az örökölt családi pozíciók és más hasonló származási jellemzők alapján hozzák. Mivel a piac és az iparosítás értékrendje egyre elterjedtebb, a társadalmi státuszt – mind keleten, mind nyugaton – egyre inkább a teljesítményen alapuló tulajdonságok határozzák meg (Ganzenboom et al. 1989). Luijckx és szerzőtársai (1995) például azt mutatták ki, hogy az államszocialista Magyarországon a rétegződési rendszer folyamatosan „nyitottabbá” vált az 1980-as évekig. Amikor a gazdasági fejlődés az 1980-as évek közepén lelassult, a származás fontossága ismét megnőtt, majd a továbbiakban végig jelentős szerepet játszott a mobilitási folyamatokban egészen a kilencvenes évek elejéig.

² Kivétel ezalól Szelényi Szonja nemrégien megjelent könyve (1998), amely a kapitalista és az államszocialista Magyarország történelmi összehasonlítását tárgyalja.

Luijkx és szerzőtársai (1995), valamint az iparosítási hipotézis más támogatói a megkérdozett személy apjának társadalmi-gazdasági pozícióját tekintették az osztályszármazás legfontosabb mutatójának. Azonban az elméletet kiterjeszthetjük további, született adottságként megjelenő tulajdonságokra is, mint például a nemre. Ebben az esetben nyilvánvalóak az osztrák és magyar nők vezető pozíciókhoz való hozzáférését illető empirikus következmények. Ausztria fejlettségi szintje és iparosodottsága jelenleg és korábban is vitathatatlanul magasabb volt, mint Magyarorszáé. 1982-ben például az egy főre jutó GDP Ausztriában 8835 amerikai dollár volt, míg Magyarországon 1965 dollár (KSH 1985). Ezzel Ausztria 111%-kal az OECD átlaga fölött, Magyarország pedig 53%-kal alatta maradt. Az eltérés 1996-ra tovább növekedett: az egy főre jutó GDP Ausztriában elérte a 25 556 dollárt, míg Magyarországon csupán 4504 dollár volt.³ Ha a modernizációs logika helytálló, akkor a nemi egyenlőtlenségnek Ausztriában kisebbnek kellene lennie, mint Magyarországon.⁴ Ezen belül is, a többi változó hatását kiküszöbölve, és a fizetett alkalmazásban állókra szorítkozva, a nők esélye a vezető pozícióba való előléptetésre nagyobb kell legyen Ausztriában, mint Magyarországon, mivel a profitban érdekelt munkaadók várhatóan kevésbé fogják előléptetési döntéseiket nemi elfogultságokra alapozni, helyette inkább a profitot termelő emberi tőkét veszik majd figyelembe. Ha tehát ebből a szempontból azonos adottságú nőket és férfiakat hasonlítunk össze, nincs okunk nagyobb különbséget várni előrejutási esélyükben. Ugyanakkor az államszocialista vezetők kinevezői önkényesebben diszkriminálhattak, hiszen az ő döntéseikben feltehetőleg nem a gazdasági hatékonyság volt az elsődleges szempont.

A fenti álláspontot képviselve számos kutató mutat rá a férfi és női munkaerő helyzetének hosszú ideje tartó társadalmi egyenlőtlenségére Kelet-Európában. A nők, még ha képzettségük és munkában szerzett tapasztaltuk hasonló is volt a férfiakéhoz, alacsonyabb fizetést kaptak (Koncz 1985, Sorensen 1995), rosszabb esélyük volt az előmenetelre (Nagy 2001) és kisebb arányban fejtettek ki politikai tevékenységet (Szelényi, Sz. 1987). Noha az 1950-es évek elején Simone de Beauvoir csodálattal írt a Szovjetunió nőpolitikájáról, 1956 után a legtöbb kutató egyetértett abban, hogy az államszocialista törvényhozók nem tüntették el a nemi egyenlőtlenségeket és diszkriminációt a kommunista korszakban. Ráadásul, legalábbis néhány területen, a magyar politikaformálók éppenhogy kevésbé ügyeltek a „modern” nemi kérdéskörökre, mint nyugati megfelelőik. A kommunista pártkáderek rendszerint a szőnyeg alá söpörték a szexuális zaklatás, a homoszexualitás, a nemi és a családon belüli erőszak problémáit, pedig ezek a kérdések nyugaton már ekkor viták és reformok tárgyává váltak (Corrin 1993). Ezekben az esetekben a gazdasági elmaradottság bizonyíthatóan politikai és törvényhozói konzervativizmusba transzformálódott éppen azokon a területeken, amelyek fontosak a nők társadalmi helyzetének meghatározása szempontjából.

³ Ha a valuták vásárlóértékét vesszük figyelembe, akkor az értékek valamivel közelebb kerülnek egymáshoz, de az eltérés így is jelentős marad. Eszerint az egy főre jutó GDP Ausztriában 22.100 dollár, míg Magyarországon 9.300 dollár volt 1996-ban.

⁴ Tovább erősíti ezt a hipotézist az a tény, hogy a kapitalista gazdaságban nagyobb a szolgáltató szektor szerepe, ahol a nők esélyei tradicionálisan jobbak. Így tehát még posztindusztriális körülmények között is azt várnánk, hogy az osztrák munkaerőpiac kedvezőbb körülményeket teremt a nemi egyenlőtlenségek csökkenésére.

A második alapvető megközelítés a patriarchátus univerzális erőit, pontosabban a férfiak kivételezett helyzetük módszeres megőrzéséhez és fenntartásához fűződő érdekét hangsúlyozza az államszocialista és a kapitalista társadalmak összehasonlításánál. Részben válaszul a neo-marxista gondolkodók nemi viszonyok területén észrevehető érdektelenségére, a radikális feministák a hetvenes években úgy érveltek, hogy a férfiuralom független a társadalmi rendszertől és lényegében nem változik az idők során (például Rich 1986, Firestone 1970). Nem várható tehát ebből a szempontból érdemi különbség Ausztria és Magyarország – a gyártulajdonos és a pártkader férfiek – között. A patriarchátus teoretikusai szerint a politikacsinálók azért bátorították a nőket, hogy lépjenek be a munkaerőpiacra, hogy kiragadhasák őket férjük és apjuk ellenőrzése alól, ám a kvóták és az állami propaganda célja nem a nők emancipációja és a nagyobb egyenlőség létrehozása volt, hanem kizárólag a pártvezetők gazdasági és politikai uralmának fenntartása. Ráadásul, ami még rosszabb, a nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét. Ennek következtében különösen nehézé vált autonóm és legitim követeléseket megfogalmazni a nemi diszkriminációra kérdésében az államszocialista uralom politikai ellenzékében még a rendszer bukása után is (Neményi 1994, Adamik 1997, Goven 1993).

Az empirikus alátámasztás érdekében a kutatók a magyar nemi viszonyok számos olyan vonatkozására mutattak rá, melyek erősen emlékeztetnek a nyugati kapitalista mintákra. Ilyenek például a munkamegosztás a háztartásokban (Andorka et al. 1990, Frey 1996), a foglalkozási szegregáció mintái (Szalai 1991, Koncz 1994), az iskolai és értelmiségi pályák megosztottsága (Hrubos 1994), a kereseti különbségek (Koncz 1985), a nők alulreprezentáltsága a vezető pozíciókban (Nagy 1999, Vicsek 2000) és a politikában (Szelényi, Sz. 1997) sőt még a szegénység elnőiesedése is hasonló trendeket mutat az államszocialista Magyarországon mint a kapitalista Ausztriában. A nemi egyenlőtlenségekkel és diszkriminációval kapcsolatos attitűdök vonatkozásában is igaz a fenti állítás. Vinello és Siemienska (1990) tanulmányukban azt találták, hogy a lengyel nők ezzel kapcsolatos véleménye közelebb áll néhány nyugati kapitalista ország állampolgárainak nézetéhez, mint az államszocialista régióbeli kortársaikéhoz (vagy lásd Tóth nd.).

Azért jellegzetes nemi különbségeket is megfigyelhetünk az államszocialista és a kapitalista társadalmak között. Így például, mint az közismert, az államszocializmusban a legtöbb nő fizetett állásban (Ladó 1991, Frey 1997) és – ellentétben a kapitalista államokkal – többnyire teljes munkaidőben dolgozott, továbbá nem szakította meg hosszabb időre pályafutását a házasság után sem (Eberhardt 1991). Sok nő már a hetvenes években beléphetett nyugatabbra ekkor kizárólag férfiak által uralt oktatási területekre (Hrubos 1994) és az 1980-as években a nők aránya legalábbis egyes országos hatáskörű döntéshozó testületekben (mint például az Országgyűlés vagy a Központi Bizottság) magasabb volt, mint a legtöbb liberális nyugati kapitalista társadalomban. Ilyen és hasonló ellentmondások figyelembe vételére a patriarchátus hipotézis egy „puhább” megfogalmazását javaslok, amely megengedi a mértékbeli különbségeket, de nem feltételez lényegi eltérést a férfiuralom minőségében, folyamatában. E szerint a módosított álláspont szerint a magyar társadalompolitika átmenetileg féken tartotta a nemi diszkriminációt a munkahelyeken. Ám a patriarchátus nem szűnt meg, a nőkről szóló kommunista retorika csak a felszín alá (vagy a családi élet viszonylag zártabb

körébe) kényszerítette a nemi elnyomás intézményeit. (Hasonlóan, például az etnikai feszültségekhez és diszkriminációhoz.) Ennek eredményeként a nők időlegesen talán kicsit szabadabban jutottak bizonyos fizetett állásokhoz és vezető beosztásokhoz. Várható azonban, hogy a rendszer összeomlásával annak pozitív hatásai is eltűnnek, és a férfifuralom hevesen újraéled, mivel a nemi viszonyok és a patriarchális érdekek mélysége és jellege nem változott meg alapvetően az elmúlt negyven év alatt.

A harmadik megközelítés az ország politikai és gazdasági berendezkedésére jellemző társadalmi intézményeket emeli ki (mint például a nemi ideológia, a nőmozgalom ereje és története, bérezési és foglalkoztatási politika, a munkaerő szerkezete, az előmeneteli pálya értelmezése, stb.), és azt állítja, hogy ezek magyarázzák a nemi egyenlőtlenségek eltérését az egyes országokban. E megközelítés egyik példája Maria Charles (1992) munkája, amely a nemi jogok (abortusz, gyermekgondozási szabadság, és a nemi erőszakra vonatkozó törvények) fontosságát hangsúlyozza a nyugati kapitalista országok foglalkoztatási szegregációjában mutatkozó eltérések magyarázatára.⁵ Ez, és az utóbbi időben született számos hasonló tanulmány azonban – noha módszertanilag és irányultságukat tekintve informatívak – nem közvetlenül relevánsak a kelet-európai hatalmi különbségek kutatásában. Jobban kapcsolódik a témához az utóbbi idők egyetlen olyan tanulmánya, amely a menedzseri hatalomhoz jutás lehetőségeiben mutatkozó nemi különbségeket vizsgálja különböző fejlett kapitalista társadalmakban. Eric O. Wright és szerzőtársai (1995) arra az eredményre jutnak, hogy az előmeneteli ranglétra tetején található nemi egyenlőtlenséghez jelentősen hozzájárul egyrészt a nőmozgalom ereje és ideológiája, másrészt a vezetői réteg létszáma. Ez a magyarázat azonban ismét nem alkalmazható közvetlenül Magyarországra és Ausztriára összehasonlításakor, mivel a menedzseri réteg létszáma nagyon hasonló a két országban (lásd 2. táblázat) és a független, nem elkötelezett nőmozgalom pedig igen gyenge. Vizsgálhatók azonban más olyan intézményesített mechanizmusok, amelyek jellemzőek az osztrák kapitalizmusra, illetve a magyar államszocialista társadalomra, és amelyek hozzájárulhattak a nemi egyenlőtlenség mértékének eltéréséhez. Szelényi Szonja (1998) szerint, az erős és intézményesített állami elkötelezettség a nemi (de nem az osztály-) egyenlőtlenségek megszüntetése érdekében hozzájárult a háború előtti és utáni női generáció munkaerőpiaci helyzetének javulásához Magyarországon. Különösen a nők gyors munkaerőpiaci és oktatási intézményekbe történő befogadása, továbbá a nőbarát szülési és anyasági szabadságot biztosító szabályozások, a háztartási feladatok legalább részleges társadalmasítása (mint például az ingyenes bölcsődék és óvodák, napközis iskolák, a munkahelyi étkezés támogatása) számos nő számára lehetővé tette, hogy magasabb beosztású, nagyobb presztízsű munkákra pályázzanak a munkaerőpiacon. Ha ez így van, akkor ezek a lehetőségek alapvetően megváltoztatták a nemi viszonyokat: megerősítették a magyar nők helyzetét a fizetett munka világában az államszocializmus alatt, és tartalékot jelentettek annak összeomlása után is. Mindezek hiánya pedig komolyan megnehezítette a nők munkahelyi előbbjutásának esélyeit Ausztriában.

⁵ Az összehasonlító feminista kutatások területén számos tanulmány vizsgálja a nemi ideológia szerepét, a nőmozgalom politikai erejét és történetét, a politikai csoportosulásokat, az EU szerepét, stb. a jóléti rendszerekben kialakuló nemi egyenlőtlenség magyarázatára (például Sainsbury 1996).

Hipotézisek

A fentiekben bemutatott három álláspont meglehetősen különböző előrejelzéssel szolgál a hatalomban mutatkozó nemi különbség mértékére, formájára és eredetére vonatkozóan Ausztriában és Magyarországon. Öt kérdéskört fogok vizsgálni a következőkben. Az első a nemi különbségek *mértékére* vonatkozik, vagyis arra, hogy Magyarországon vagy Ausztriában volt-e a nőknek jobb lehetőségük a hatalomban való részvétellel? Az iparosítási hipotézis azt jósolja, hogy Ausztriában – mivel modernizációs és iparosodási szintje magasabb – kisebb a nemek közötti különbség, mint az elmaradottabb Magyarországon, különösen, az emberi tőke tényezőivel való kontrollálás után. A patriarchátus elmélet viszont nem vár szisztematikus, jelentős eltérést a két ország között ebben a vonatkozásban. Ha viszont azt találjuk, hogy Magyarországon a nemek közötti szakadék kisebb és az évek során jelentősen csökkent, akkor a két ország közötti eltérés magyarázatához speciálisan államszocialista intézményeket kell keresnünk, mint pl. a szociálpolitika, a jogi szabályozások és a politikai gyakorlat.

A második kérdéskör a menedzseri hatalom *különbő területein található nemek közötti különbségekre* vonatkozik. A három elmélet által adott előrejelzések a nők és férfiak különböző menedzseri területek és hatalmi szintek közötti eloszlását is másképpen jósolják. Walder és szerzőtársai (2000, lásd még Walder 1995) azt állítják, hogy a kommunista Kínában a káderek és a professzionális menedzserek két különböző hatalmi pályát futnak be, melyek közül mindegyik másféle készségeket és képzettséget igényel. A szerzők ugyan nem értelmezik modelljük e vonatkozását, statisztikai analízisük mégis jelentős eltérést tár fel a két pálya között a nemek viszonylatában is: a nőknek több esélyük van az előmenetelre a professzionális/gazdasági területen, míg több nehézséggel szembesülnek, ha a nagyobb presztízsű politikai/káder pozíciókra akarnak szert tenni (2. és 3. táblázat Walder et al. 2000: 200–201).

Magyarországon azonban – eltérően a kommunista Kínától – a káder pozíciók (és az adminisztratív pozíciók az államapparátusban) kevésbé voltak jövedelmezőek és kisebb presztízszt jelentettek, mint a gazdasági/professzionális szféra menedzseri pozíciói.⁶ Indokolt tehát feltételeznünk, hogy a férfiak száma magasabb az utóbbi területen, mivel – a patriarchális hipotézis értelmében – minél fontosabb egy pozíció (horizontálisan és vertikálisan egyaránt) annál több férfi képes azt monopolizálni. Az iparosítási hipotézis előrejelzése ennek éppen az ellenkezője: minél piacorientáltabb egy terület, annál inkább az várható, hogy egyenlőség (vagyis a férfiak kisebb mértékű felülreprezentáltsága) jellemzi. A gazdasági/professzionális szféra sokkal inkább a piaci logika alapján működik, mint az állami bürokrácia, ezért a nőknek jobb esélyük kell, hogy legyen az előbbi területen mindkét országban (természetesen Ausztriában inkább, mint Magyarországon).

A hatalom elérésének akadályai. Az nemi egyenlőtlenség pusztán mértéke semmit sem mond azon folyamatok különbségéről, amelyek a nők hatalomból való kirekesztését eredményezték a két országban. Ha a külső hatásokat hangsúlyozzuk (amilyen az iparosítás vagy a patriarchális érdekek), akkor nincs okunk, hogy ebben a vonatkozás-

⁶ Ez különösen vonatkozik a magyarországi államszocialista korszak második felére és a közepes vagy alacsonyabb szintű hatalmi pozíciókra. A Politikai Bizottság tagjainak természetesen óriási volt a hatalmuk volt, de közülük viszonylag kevesen kerültek be a népesség véletlenszerű mintájába.

ban érdemi különbséget feltételezzünk Ausztria és Magyarország között. Az iparosítási logika szerint a nők akkor rekesztődnek ki a magasabb hatalmi pozíciókból, ha nem rendelkeznek a szükséges minőségű és mennyiségű emberi tőkével. Tudjuk, hogy az emberi tőke (különösképpen az iskolai végzettség) az államszocialista rétegződési folyamatokban is lényegesen befolyásolja a státus elérését (Róbert 1991), és hogy Magyarországon a nők a férfiakéhoz hasonló iskolai végzettséggel és munkaerőpiaci tapasztalattal bírtak. A második hipotézis szerint – a patriarchális elmélettel összhangban – a nők kirekesztése nem képességbeli vagy bármiféle képzettségbeli különbségen alapul, hanem kizárólag a nemükön. Végül az államszocialista institucionalisták a képességek különféle fajtáit azonosítják, amelyek hasznosak lehetnek a hatalom megszerzésében, és azt feltételezik, hogy ezek a társadalom szerkezetétől függően különböznek. Eyal és szerzőtársai (1998) amellet érvelnek, hogy míg a kapitalista országokban a tanult képességek (kulturális tőke) mennyisége befolyásolja az intragenerációs mobilitást, addig az államszocializmusban egy másik tőkefajta, a párttagság és a politikai lojalitás, vagyis a társadalmi/politikai tőke játssza ezt a szerepet. Ezt a gondolatmenetet követve a harmadik, intstitucionalista hipotézis az, hogy a nők mindkét országban el voltak zárva a hatalomba való bejutáshoz szükséges erőforrásoktól, de az adott erőforrások országonként, a társadalmi berendezkedésnek megfelelően különböztek. A politikai tőke szolgálta ezt a célt Magyarországon míg a képzettségi/kulturális erőforrások Ausztriában. Más szóval, a férfiuralom különféle módokon valósult meg a két országban, a nőket visszatartó akadályok a társadalmak rétegződési rendszerének különböző pontján helyezkedtek el.

A hatalom elnyerésének feltételei. Bár a nők hatalomból való kizárása mindkét országra jellemző, azért mind Ausztriában, mind Magyarországon találhatunk nőket a menedzserek között. Milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük a női vezetőknek keleten és nyugaton? A patriarchátus elmélet és az iparosítási hipotézis szószólói – mindkét csoport főként kapitalista társadalmakat ír le – azt várják, hogy azok a nők lesznek sikeresek a kapitalista munkaerőpiacon, akik a férfi karriermintákat követik. Olyan nők kerülnek hatalmi pozíciókba, akik nem házasodnak meg és így nincsenek háztartási kötelezettségeik, magasabb iskolázottságúak a férfiaknál, valamint keményebben és többet dolgoznak. Amennyiben az államszocialista intézményeknek sikerült a fizetett munka és a munkaerő nemi tartalmát megváltoztatniuk, akkor a következő alternatív hipotézist javasolhatjuk: az államszocialista Magyarországon a nőket nőkként fogadták be a hatalomba, nem pedig tökéletlen férfikként. Az államszocialista társadalmakban a házasság és a reprodukciós kötelességek nem jelentenek akkora hátrányt a nők hatalomhoz jutásában, mint egy kapitalista társadalomban. A menedzser nők továbbá nem több, hanem másfajta erőforrással rendelkeznek, mint a férfiak, ami esetleg másféle hatalmi pozíciókba vezetheti őket.

Hosszú távú hatások. Az utolsó megvizsgálandó kérdés az államszocializmus hosszú távú hatásaira vonatkozik. Milyen irányban változott a különbség férfiak és nők között a rendszer politikai bukása után? Ha az iparosítás a nemi egyenlőtlenség csökkenésének fő tényezője, akkor a két ország közötti különbségek fennmaradását, sőt erősödését figyelhetnénk meg 1989 után. Az is lehetséges, hogy a mindeddig elfojtott férfiuralom felbukkanása kisöpri majd a nőket abból a kisszámú pozícióból is, amit eddig megszereztek. Ezzel szemben az államszocialista intézményeken alapuló hipotézisből az következik, hogy a nők megtartják pozíciójukat, legalábbis közvetlenül az államszo-

cializmus átalakítása után, mivel az emancipációs terv a jogosítványoknak feltételezhetően olyan tág körét biztosította, amely nem tüntethető el egyik napról a másikra.

Adatok és változók

A fenti hipotézisek teszteléséhez szükséges statisztikai elemzéshez az 1982., 1988., és 1996. évi osztrák microcenzust, valamint a magyar Központi Statisztikai Hivatal által végzett 1992 évi mobilitás vizsgálat adatait használtam.⁷ Ausztria vonatkozásában különböző felméréseket használtam a három évre, mivel ezek az adatok hozzáférhetőek, noha nem teljesen azonosak voltak. Az 1972-es évre egy „virtuális kohorszt” képeztem.

Magyarországon az 1992. évi adatokat használtam a minden korábbi időszak szimulálására. A keresztmetszeti adatok használatát időbeli vizsgálatokhoz az teszi szükségessé, hogy bár a magyar Központi Statisztikai Hivatal minden tíz évben hasonló mobilitási felméréseket végzett, 1983-ban és 1973-ban volt egy fontos és nem teljesen ártatlan különbség a 92-es adatokhoz képest: a párttagságra vonatkozó információ nem szerepelt a kérdőívben. Ezért voltam kénytelen az 1992. évi kérdőív adataira korlátozni a vizsgálódást, amelyben ez a rendkívül fontos változó hozzáférhető volt. Szerencsére 1992-ben a megkérdezettek foglalkozásának, képzésének és családi életének teljes történetét feljegyezték, ez tette lehetővé előző korosztályok szimulációját. Ha az 1992. évi adatbázis (megfelelően súlyozva) a teljes lakosság reprezentatív mintáját adja, akkor jogos annak feltételezése, hogy az 1982. évi lakosságnak is elfogadható mintája. Természetesen az 1992. évi mintából hiányoznak azok a személyek, akik meghaltak az 1982 és 1992 közötti tízéves időszakban, ezért nem szerepelhettek a későbbi felmérésben. E probléma enyhítésére az elemzés során minden évben csak a 20 és 50 év közöttieket vettem figyelembe. A felső korhatár bevezetése csökkenti (de nem küszöböli ki teljesen) a különféle társadalmi csoportok eltérő halandósági rátájának hatását. Az 1972. évi adatok ennek következtében még bizonytalanabbak, mint az 1982. éviéik, ezért óvatosan kell értelmezni őket. A halandósági valószínűségek eltérése miatt az 1992 előtti „virtuális” mintákban felülreprezentáltak a fiatalok, a nők, a városi környezetben lakók és a jobb anyagi hátterűek.⁸

Az időpontok kiválasztásában egyrészt az államszocializmus története játszott szerepet, másrészt az adatok hozzáférhetősége. Az 1970 előtti korszakot nem tudtam tanulmányozni, mivel nem álltak rendelkezésemre adatok. Vizsgálatom középpontja az 1982. év, a konszolidált államszocializmus időszaka, amikor még távoli a rendszer összeomlása, és a társadalmi és a politikai rendszer már teljes lendületben van. Az 1980-as évekre Ausztria éppen kilépett az „osztrák csoda”-ként emlegetett hatalmas bővülés és példátlan háború utáni növekedés korszakából. Az olajjárvány a késői 1970-es és a korai 1980-as években átmenetileg megakasztotta a folyamatos gazdasági

⁷ A minta nagysága Ausztriában 40 688, 63 072 és 64 485 a három különböző évben, míg Magyarországon mindhárom évben 29 002.

⁸ Jórészt az 1982. évi adatok rendelkezésre állásának köszönhetően tudtam némi összehasonlítást végezni. Amikor redukáltam a modelleket (a párttagságot kifejező változó nélkül) és összehasonlítottam az eredményeket a 92-es és a 82-es adatbázis alapján, vagyis az 1982. évi virtuális korosztályt összevettem a tényleges 1982-es felmérés korosztályával, csak jelentéktelen eltérések adódtak. (Ezeket a táblázatokat itt nem közlöm, de kérésre hozzáférhetőek.)

gyarapodást, de nem olyan mértékben, mint más nyugati társadalmakban és az 1980-as évek elején jelentkező munkaerőhiány arra készítette a kormányt, hogy a nők (és a külföldi munkások) felé forduljon és újragondolja munka- és családügyi politikáját. Ezen a ponton kezdjük tehát az elemzést.

A függő változók értelmezése: menedzserek

A következőkben tárgyalandó modellek kulcsfontosságú függő változója a menedzseri pozícióba kerülés esélye. Hogyan is definiáljuk tehát a „menedzseri pozíció”-t? Elméletileg azokat az embereket szeretném megvizsgálni, akik a társadalmi hierarchia csúcán formális hatalmi pozíciót birtokolnak. Kizártam azokat az értelmiségieket, akiknek nincs hivatalos rangjuk, noha néhány közismert szabadúszó gondolkodó befolyása a döntéshozatalban jelentős lehet, különösen Kelet-Európában. Hatalmukat és presztízsüket azonban, sajnálatos módon, túlságosan nehéz felbecsülni és mérni.

Még ezt a leszűkített fogalmat is számos módon lehet értelmezni. Eric O. Wright és szerzőtársai (1995) például három dimenziót használnak a foglalkozási hierarchia csúcsának leírására: különválasztják a döntéshozói hatalom, szankcionálási hatalom és a formális menedzseri pozíció dimenzióit. McGuire és Reskin (1993) ugyancsak három dimenziót kombinálnak a vizsgált személy hatalmi szintjének elemzéséhez. Nekem nem állt rendelkezésemre ilyen részletes mérési eredmény a magyar és osztrák felmérésekben, mindazonáltal megnyugtató, hogy azok, akik több dimenziót használtak sem találtak jelentékeny eltéréseket ezek között. Megengedhető ezért a hatalom egyetlen dimenziójára összpontosítani, éspedig a hatalmi hierarchiában elfoglalt formális pozícióra, bízva abban, hogy ez magában foglalja a szükséges információ nagy részét.

A „formális hatalmi pozíció” operacionalizálására mindkét ország esetében a foglalkozási osztályozást használtam. Az így származtatott menedzser kategória két potenciálisan fontos csoportot nem vett figyelembe: az egyéni vállalkozó menedzsereket és a kékgalléros művezetőket. Mivel az önálló vállalkozás lényegesen jelentősebb volt Ausztriában, mint az államszocialista Magyarországon az 1980-as évek elején, ezért az összehasonlíthatóság érdekében kénytelen voltam vizsgálataimat az „alkalmazott menedzser” kategóriára szűkíteni. A külön egyes országokra vonatkozó modellekben azonban összehasonlítom az osztrák vállalkozó és alkalmazott menedzsereket.

A magyarországi felmérésben rendelkezésre áll egy nagyon részletesen kidolgozott változó, amely a megkérdezett személy pozícióját az alkalmazotti hierarchiában több mint hatvan kategóriával írja le, ennek köszönhetően finomíthattam az osztályozást. Ausztria vonatkozásában az információ sokkal aggregáltabb volt, így munkahelyi titulusokra kellett támaszkodnom a meglehetősen furcsa osztrák csoportosítási rendszer szerint. Végülis mindkét országban azok a fehérgalléros menedzserek kerültek a kiválasztottak közé, akik mások munkáját felügyelik, vagy jelentős befolyásuk van a munkafolyamatokra. Ilyenek például az iskolaigazgatók, üzemvezetők és helyetteseik, az állami, kormányzati és gazdasági szervezetek osztályvezetői és helyetteseik, főmérnökök, vállalati részlegek igazgatói, óvodavezetők, üzletvezetők, stb. A 20 és 50 év közötti gazdaságilag aktív népesség mintegy 4-5%-a tartozik a fenti kategóriába, amelyre a továbbiakban a „hatalmi pozíció”-ban lévő, vagy „menedzser” elnevezést fogom használni.

1. táblázat
A modellekben szereplő változók eloszlása

	Magyarország				Ausztria			
	1972	1982	1988	1992	1972	1982	1988	1992
Beosztott menedzser	4,9	5,1	5,6	6,2	3,4	4,1	3,9	5,1
Csúcsmenedzser	–	1,7	–	–	–	–	–	–
Gazdasági vezető	–	4,6	–	–	–	3,2	–	–
Államhivatalban vezető	–	0,5	–	–	–	0,9	–	–
Vállalkozó vezető	–	–	–	–	3,4	5,4	5,9	4,8
Nők	50,0	49,8	49,2	48,7	45,3	36,0	39,5	42,0
Városi munkahely	71,9	73,6	74,5	76,0	36,1	35,8	38,0	37,3
Házasság	79,2	79,7	77,1	74,5	83,0	64,8	60,7	57,7
Felsőfokú végzettség	7,9	10,0	11,8	13,9	3,3	2,8	6,4	8,2
Szülők felsőfokú	–	5,9	–	–	–	1,8	–	–
Felsőbb osztály	–	7,4	–	–	–	6,2	–	–
Párttagság	10,1	9,6	9,3	8,4	–	–	–	–
Életkor (átlag)	34,4	34,9	35,8	36,2	35,5	34,9	34,9	35,6
N	11651	12825	12600	10831	16984	15372	18392	19821

Magyarországon a menedzseri státuszt három dimenzióban vizsgálom. Az első az általános menedzser kategória a fent definiált értelemben. Ezen túlmenően különbséget teszek a professzionális/gazdasági, illetve a politikai/állami szférában hatalmi pozícióval rendelkezők között. Az előbbieket létszáma nagyobb, a lakosság mintegy 4,6 százalékát jelenti, míg az utóbbi csoport kicsi (0,5%). Az elemzés egy részében a csúcsmenedzsereket különválasztottam a lakosság többi részétől. A csúcsmenedzserek (kevesebb, mint a lakosság 2%-a) az általános menedzser kategórián belül külön csoportot jelentenek, a részletes magyar osztályozás szerint ők a (kisebb vagy nagyobb) vállalatok vagy más intézmények legfelső vezetői.

Ausztriában is többféleképpen mértem a menedzseri státuszt, de ezek egy része más, mint amelyeket Magyarországra értelmeztem. Az általános menedzseri kategória mellett – ide tartoznak az adminisztrációban és a gazdasági vállalkozásokban alkalmazott közepes és magasabb beosztású vezetők (4,1%) – különválasztottam azokat a vállalkozó menedzsereket, akik maguk vezetik a cégüket és legalább egy alkalmazottjuk van (5,4%). Ausztriában megkülönböztethetjük az államigazgatásban (0,9%) és a gazdaságban alkalmazott menedzsereket (3,2%).

A független változók operacionalizálása

A modellekben használt független változók: a nem, a kor, a párttagság, a felsőfokú végzettség, a családi állapot, a munkahely városi jellege, az apa osztályháttere és mindkét szülő iskolai végzettsége. Korábbi kutatások szerint e változóknak szignifikáns hatásuk van a hatalomra jutás lehetőségére mind az államszocialista mind a kapitalista társadalmakban (Wolf–Fligstein 1979, Reskin–Ross 1992, Wright et al. 1995, stb.).⁹

A kort, mint változót években definiáltam, míg a többi független változó dichotóm, igen-nem értékű. Minél idősebb valaki annál nagyobb az esélye arra, hogy menedzseri pozícióban legyen, de mivel a modellem nem vette figyelembe az 51 év felettieket, ezért nem volt szükség a kor négyzetét is változóként használni. Az átlagos életkor így az általam használt mintában 1982-ben 35 év Magyarországon és Ausztriában is.

Az iskolázottságot a végzettséggel kódoltam, mivel a hatalomba kerülés szempontjából a végzettség fontosabb az oktatásban eltöltött évek számánál. Egyes esetekben a felsőfokú végzettség az állás betöltésének feltétele, ebből következően a lényeges választóvonal a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és az azzal nem rendelkezők között húzódik, ezért úgy döntöttem, hogy olyan változót vezetek be, amely éppen ezt fejezi ki. Magyarországon sokkal több megkérdezettnek volt felsőfokú (egyetemi vagy főiskolai) végzettsége (a 20 és 50 év közötti, gazdaságilag aktívak 10 százaléka 1982-ben), mint Ausztriában (2,8%), ami a két oktatási rendszer különbözőségét demonstrálja.

További változóként bevezettem a megkérdezett személy családi kulturális tőkéjét. A változó értéke 1, ha az illető legalább egyik szülőjének volt felsőfokú végzettsége, egyébként értéke 0. Még ha el is tekintünk az egyén iskolázottságától és anyagi háttérétől, a szülők kulturális tőkéjének akkor is lényeges hatása kell legyen a társadalmi helyzet újratermelésére, és direkt módon is hozzájárulhat az illető hatalomszerzési képességéhez.

A családi háttér egy másik mutatója megkülönbözteti az alsó és középosztálybeli illetve a felső osztálybeli válaszolókat. Azt kódoltam felső osztálybelinek, akinek családja jelentékeny földbirtokkal vagy más termelőeszközzel rendelkezett, vagy ahol a családfő magas menedzseri beosztásban volt. Ez a csoport magába foglalja a tőkések (Ausztriában és a háború előtti Magyarországon), továbbá a magas szintű és jól fizetett szakembereket; a vizsgált személyek mintegy 6,5-7,5%-a tartozott ebbe a csoportba.

A politikai tőke mutatójaként Magyarországon a kommunista párttagságot használtam. Ez nem csak az egyén politikai elkötelezettségét és meggyőződését fejezi ki, hanem a politikai elit hálózatához való kapcsolódását is (Böröcz–Róna-Tas 1995, Eyal et al. 1998). Magyarországon 1992-ben a gazdaságilag aktív népesség mintegy 10 százaléka ismerte el, hogy tagja volt a kommunista pártnak. Mivel ekkor már az egykori kommunista párttagság hátránynak számíthatott, a mintában a tényleges párttagság némileg (és sajnálatosan) alulbecsült.

⁹ Voltak ugyan adataim a válaszoló munkatörténetéről, de a felmérésből nem derült ki, hogy a megkérdezett mennyi ideig végzett egy-egy munkakört, mivel lehetetlen volt megkülönböztetni a munkahelyen belüli állásváltásokat, illetve nem lehetett elkülöníteni a horizontális mozgást vállalatok és beosztások között. Ezért nem tudtam figyelembe venni az egyazon munkahelyen eltöltött időt mint változót, amelyet pedig hasonló modellekben szignifikánsnak találtak.

További kontrollváltozók: a családi állapot, amelynek várhatóan eltérő hatása lesz a férfiakra és a nőkre (Reskin–Ross 1992), illetve a lakóhely városi vagy vidéki jellege. Ez utóbbit a két országban nem lehetett teljesen azonos módon értelmezni, mivel a két felmérés másként kódolta a települések méretét. Így aztán, noha a városi-vidéki megkülönböztetés mindkét országban fontos, a két ország direkt összehasonlítása ebből a szempontból nem lehetséges.

Eredmények

A nemi egyenlőtlenség mértéke 1972 és az 1990-es évek között.

A vezető pozíció kivívásának tekintetében a nemi különbség 1972-ben mindkét országban jelentős volt (lásd 2. és 3. táblázat; ez az állítás igaz mint a kontrollváltozók nélküli, mint az azokat tartalmazó egyenletekre, a kettő között nincs is jelentős különbség.) Ausztriában 1972-ben a nők esélye nagyjából egyötöde volt a férfiakénak, Magyarországon mintegy kétötöde.¹⁰ Egy évtizeddel később, 1982-ben, Ausztriában a nemi egyenlőtlenség gyakorlatilag változatlan maradt, lényegesen csökkent azonban Magyarországon.¹¹ Ez az a pillanat, amikor az államszocialista emancipációt segítő intézmények hatása a legerőteljesebben érzékelhető. 1982-ben a hatalmi szakadék (a nettó és a bruttó – azaz a kontrollváltozókat is figyelembe vevő – nemi különbség szempontjából egyaránt) *feleakkora* Magyarországon, mint Ausztriában: a nők esélye a menedzserré válásra a férfiakénak 55 százaléka Magyarországon és hozzávetőlegesen 22 százalék Ausztriában.¹² 1989-ig, az államszocialista korszak végéig, a trend nem változott számottevően, noha Ausztriában a nők már kezdtek előbbre lépni. Ennek ellenére a nemi egyenlőtlenség a munkahelyi hatalomgyakorlásban nagyban különbözött a két országban, a nők relatív esélye a menedzseri hatalom megszerzésére majdnem kétszer akkora volt Magyarországon, mint Ausztriában még a huszadik század legvégén is.

¹⁰ Egyetlen modellen belüli interakciós hatásokat vizsgálva szintén statisztikailag szignifikánsak az itt bemutatott különbségek a $p < 0,05$ szinten.

¹¹ Ismételten rá kell mutatnunk, hogy a minta mindkét országra a gazdaságilag aktív népességre (a húsz és az ötven év közöttiekre) korlátozódott, ami Ausztriában jobban leszűkíti a nők körét, mint Magyarországon. Az eltérés mértéke nagyobb lenne, ha mindkét országra a teljes népességet vennénk figyelembe.

¹² Ha Wright és szerzőtársai (1995) tanulmányukban figyelembe vették volna Magyarországot és Ausztriát, akkor azt találták volna, hogy Magyarország a formális hatalomban megjelenő bruttó nemi egyenlőtlenség általuk kidolgozott listáján az alsó harmadba kerül, míg Ausztria valahova a felső harmadba (Wright et al. 1995: 4. táblázat).

2. táblázat**Logisztikus regressziós együtthatók. Fügő változó: menedzser. Magyarország.**

	1972		1982		1988		1992	
Nők	-1,01 (,09)	-,91 (,09)	-,59 (,08)	-,57 (,09)	-,44 (,08)	-,44 (,08)	-,39 (,08)	-,40 (,08)
Kor	–	,02 (,005)	–	,03 (,005)	–	,05 (,005)	–	,05 (,006)
Városi	–	,22 (,11)	–	,05* (,09)	–	,11* (,09)	–	,31 (,11)
Házias	–	,53 (,14)	–	,68 (,13)	–	,62 (,12)	–	,72 (,13)
Felsőfokú végzettség	–	1,99 (,09)	–	2,25 (,08)	–	2,14 (,08)	–	1,88 (,08)
Konstans	-2,58 (,05)	-4,48 (,23)	-2,66 (,05)	-5,04 (,24)	-2,62 (,05)	-5,54 (,25)	-2,53 (,05)	-5,86 (,26)
Chi négyzet	124	546	52	738	32	786	24	699
N	11 333	11 333	12 672	12 672	12 469	12 469	10 537	10 537

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Igaz azonban, hogy az 1990-es évek közepére a két ország közötti különbség lényegesen csökkent. Ez azonban elsősorban nem az államszocializmus magyarországi összeomlásának a következménye volt. Sőt, a magyar nők még folytatták térnyerésüket 1988 után, még ha lassabb ütemben is, mint az előző öt évben. Más forrásokból származó adatok is alátámasztják azt a megállapítást, hogy a nők – legalábbis a férfiakhoz viszonyítva – nem szenvedtek jelentős veszteségeket a munkaerőpiacon az államszocializmus utáni évtized első felében (Frey 1999, Van der Lippe–Fodor 1998). Nem Magyarországon, hanem Ausztriában változott meg gyökeresen ebben az időszakban a nők menedzserré válásának esélye, hiszen 1996-ra a hatalmi pozíciókban megfigyelhető nemi különbség nyugati szomszédunknál 63 százalékra csökkent (az 1972-beli 81 százalékáról).

Összességében: a hatalombeli nemi szakadék az 1970-es évek óta minden általam vizsgált időpontban kisebb volt Magyarországon, mint Ausztriában.¹³ Noha nincsenek pontos adataink a nők részarányáról a menedzseri hatalomban 1949 előtt, a munkaerőpiac és más társadalmi intézmények általános hasonlósága alapján arra következtethetünk, hogy az eltérés nagyobb része a II. Világháború után jött létre. Ehhez járul még, hogy Ausztriában kevés változás történt az 1980-as évek végéig, míg Ma-

¹³ Elvégeztem egy úgynevezett „discret time even history” analízist is, amellyel a változók hatásának időbeli változását teszteltem. Magyarországon az 1972 és 1992 közötti időszakra és Ausztriában az 1972 és 1982 közötti időszakra voltak hozzáférhető adataim és az eredmények lényegében azonosak a többváltozós logisztikus regressziós modell által kapottakkal. Mivel ez utóbbi könnyebben értelmezhető és lehetővé teszi a későbbi évekre vonatkozó osztrák adatok figyelembe vételét is, ezért az egyszerűbb modellt választottam. (Az elemzés részletei a Szerzőnél hozzáférhetők.)

gyarországon annál radikálisabb változások kezdődtek közvetlenül a háború után. Ez azt jelenti, hogy az államszocialista emancipációs politika viszonylagos sikereket, bár sohasem teljes egyenlőséget, biztosított a nők számára Magyarországon: a nők sokkal nagyobb valószínűséggel kerültek alacsonyabb menedzseri pozíciókba, mint magasabbakba (hasonlítsuk össze a 4. táblázat harmadik és negyedik oszlopának első sorát) és sosem értek el azonos számban magas pozíciókat, mint a férfiak. Mindamellett a nemi különbség mértéke majdnem ötven százalékkal csökkent az államszocializmus utolsó tizenöt éve során. Ausztriához viszonyítva Magyarországon a nők jelentős mértékű emancipációnak örvendtek (avagy szenvedtek el, amint azt egyesek megfogalmazzák).

3. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók. Független változó: menedzser. Ausztria

	1972		1982		1988		1996	
Nők	-1,67 (,12)	-1,44 (,13)	-1,36 (,12)	-1,33 (,13)	-1,21 (,09)	-1,39 (,11)	-,97 (,07)	-1,14 (,08)
Kor	–	,03 (,005)	–	,04 (,006)	–	,05 (,005)	–	,02 (,005)
Városi	–	,76 (,10)	–	,69 (,09)	–	,61 (,22)	–	,39 (,07)
Házasság	–	,26 (,15)	–	,34 (,12)	–	,09* (,10)	–	,03* (,08)
Felsőfokú végzettség	–	3,79 (,11)	–	-3,53 (,12)	–	3,16 (,09)	–	2,77 (,07)
Konstans	-2,89 (,05)	-5,09 (,26)	-2,84 (,04)	-5,42 (,23)	-2,86 (,04)	-5,64 (,22)	-3,59 (,07)	-4,17 (,18)
Chi négyzet	260	1528	175	1265	184	1602	184	1657
N	16 984	16 933	15 433	15 372	18 392	18 392	19 821	19 821

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Teszteltem különféle alternatív hipotéziseket annak ellenőrzésére, hogy a két ország nemi egyenlőtlenségének különbsége nem csupán a kódolás vagy a rendelkezésre álló adatok különbségének következménye-e. A 4. táblázat összehasonlító és kibővített menedzseri válási modelleket mutat be, amely modellek azonban csak 1982 esetére becsülhetők, mivel az osztrák microcenzus adatai korlátozottan állnak rendelkezésre a későbbi években.

Vajon nem magyarázhatjuk-e a két ország közötti nemi különbséget azzal, hogy Ausztriában egy kicsit elitebb menedzseri csoportot definiáltam, amely a gazdaságilag aktív népesség 4,1 százaléka, szemben a magyarországi 5,1 százalékos aránnyal? Wright és szerzőtársai (1995) azt találták, hogy a rendelkezésre álló menedzseri pozíciók pusztán mennyisége szoros kapcsolatban áll a nemi különbség mértékével. Lehetőséges-e, hogy az Ausztria és Magyarország között talált különbség ennek az eltérésnek

a következménye? E lehetőség kizárására összehasonlítottam a nemi különbségeket az összes osztrák menedzser és a magyar csúcsmenedzserek között (ez utóbbi igen válogatott csoport, kevesebb, mint a népesség 2 százaléka). A 4. táblázat negyedik oszlopa mutatja be ezt a modellt. A nemi egyenlőtlenség különbsége a két országban így ugyan kisebbnek adódott, de a magyar nők esélye csúcsmenedzserré válásra még mindig nagyobb, mint az osztrák nők esélye arra, hogy középszintű vezetővé lépjenek elő. Ebből az következik, hogy a menedzseri pozíciók kisebb aránya Ausztriában nem magyarázhatja a két ország közötti nemi különbséget.

4. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók, kiterjesztett modellek.

Ausztria és Magyarország

	Osztrák menedzserek	Magyar menedzserek	Magyar menedzserek Kiterjesztett modell	Magyar csúcsmenedzserek
Nők	-1,38 (.13)	-,57 (.09)	-,43 (.09)	-,75 (.15)
Kor	,04 (.006)	,03 (.005)	,03 (.005)	,02 (.009)
Városi	,64 (.09)	-,05* (.09)	-,06* (.10)	-,71 (.15)
Házass	,31 (.12)	,68 (.14)	,64 (.13)	,68 (.24)
Felsőfokú végzettség	3,22 (.12)	2,24 (.09)	2,09 (.09)	2,29 (.15)
Párttag	–	–	1,09 (.10)	–
Szülők felsőfokú	,38 (.19)	-,14* (.14)	-,03* (.15)	-,02* (.22)
Felsőbb osztály	1,11 (.13)	,27* (.13)	,29 (.13)	,24* (.21)
Konstans	-5,56 (.24)	-5,01 (.24)	-4,93 (.25)	-5,39 (.39)
Chi négyzet	1344	743	847	294
N	15 372	12 672	12 672	12 672

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Egy másik lehetséges probléma a modell hibás specifikációja. Ez különösen élesen vetődik fel az államszocialista Magyarország vonatkozásban, mivel az előzőekben figyelmen kívül hagytam a menedzserré válás modelljének egy nyilvánvalóan fontos változóját: a párttagságot (Szelényi, I. 1978, 1982, Walder et al. 2000). A párttagság jelentősége alapvetően más egy kapitalista demokráciában és egy államszocialista társadalomban. Magyarországon a hatalomhoz jutás elsődleges hivatalos kritériuma a politikai megbízhatóság volt, amint azt a rendszeresen kiadott párthatározatok és vezetői tájékoztatók részletesen kifejtették (*Útmutató* 1987). Ez Ausztriában természetesen nem így volt, habár tagadhatatlan, hogy a politikai elkötelezettség ott is az egyik fontos faktor az előrelépésben, különösen adminisztratív, államigazgatási pozíciókban. Még-

sem teljesen meglepő módon az osztrák microcenzus nem tartalmaz a párttagságra vonatkozó adatot. Az összehasonlíthatóság érdekében a magyarországi alapmodellből is elhagytam ezt a változót. Vajon mekkora különbséget jelent a párttagság figyelembe vétele a hatalom nemi egyenlőtlensége szempontjából? A 4. táblázat harmadik oszlopa választ ad erre a kérdésre. Ha bevezetjük a párttagságot mint kontrollváltozót, a nemi különbség Magyarországon tovább csökkent: 54 százalék nettó különbségről 35 százalékra. Ez jelentős nemi egyenlőtlenségre utal a politikai részvételben,¹⁴ de jelen vizsgálatunk szempontjából az a lényeges, hogy más tényezők bevonása után is megmarad a nemi egyenlőtlenség eltérése Magyarország és Ausztria között az egész vizsgált időszakban.

Indokolt végül egy pillantást vetni néhány kontrollváltozó hatására is. A felsőfokú végzettség sokkal erősebben kapcsolódik a menedzseri pozíció megszerzéséhez Ausztriában, mint Magyarországon.¹⁵ Másodsorban, és ez lényegesebb, míg Ausztriában a szülők végzettségének erőteljes hatása volt a megkérdezett menedzserre válási esélyére, addig hasonló direkt viszonylat Magyarországon nem mutatkozott. (Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy Magyarországon eltűnt a szülői háttér hatása a megkérdezettek társadalmi mobilitására, csak azt, hogy más faktorokon, például az iskolai végzettségen keresztül érvényesült.)

A nemi szakadék egyes menedzseri területeken és a kirekesztés folyamata. Az Ausztriában és Magyarországon az előzőekben leírt különbség a nemi egyenlőtlenség terén mind az állami adminisztráció, mind a gazdasági vállalkozások területén megmutatkozott, ám különböző mértékben. (Az ebben a bekezdésben tárgyalt az adatok az 1982 évre vonatkoznak, de más években sem találunk jelentős eltéréseket.)

Ausztriában, az 1980-as években a nőknek több lehetőségük voltak a ranglétrán előrejutni gazdasági vállalatokban (6. táblázat) és különösen a magánvállalkozásokban (7. táblázat), mint az állami adminisztrációban. A bruttó nemi különbség (kontroll változók bevonása nélkül) 17 százalék volt a magánvállalkozó menedzseri pozíciókban (ide tartoznak azok, akik tulajdonosai voltak és üzemeltették a saját vállalkozásukat legalább egy olyan alkalmazottal, aki nem családtag), míg 71 százalék az ipari és a szakkivállalatok (például gyárak, vállalatok, kórházak, kulturális vállalkozások, mint amilyen az újság kiadó vagy színigazgató, stb.) és 88 százalék a szorosan vett állami bürokráciában (mint amilyenek a közepes és felső menedzseri szintek a minisztériumokban, helyi adminisztrációban, más kormányzati bürokratikus munkahelyeken, stb.). Az önálló vállalkozások, hitel-, tőke- és üzletszerzését megkönnyítette a jómódú család, és úgy tűnik a nők ezen erőforrások megszerzése terén szenvedték el a legkisebb mértékű nemi diszkriminációt. Fontos annak felismerése, hogy a legtöbb egyéni vállalkozó menedzser kicsiny, családi vállalkozás típusú üzletekben dolgozott és hatalma csak néhány alkalmazottra terjedt ki, míg a gazdasági vállalatoknál alkalmazott me-

¹⁴ A pártdokumentumokból kiderül, hogy az államszocialista korszak vége felé a párttagság mintegy harmada volt nő.

¹⁵ Ausztriában kevesebben szereztek felsőfokú végzettséget mint Magyarországon (lásd a 2. táblázatot). Talán ez az oka annak, hogy Ausztriában a felsőfokú végzettség olyan óriási előnyöket biztosított a munkaerőpiacon, jóval nagyobbakat, mint Magyarországon? Ezt megvizsgálandó, lefuttattam egy modellt, mely külön mérte a főiskolák és egyetemek hatását a vezető pozíció elérésének esélyére Magyarországon. Ekkor a két ország közötti különbség csökkent, de nem tűnt el. Ebből következően a felsőfokú képzés exkluzív jellege nem magyarázza kizárólagosan a felsőfokú végzettség jelentőségét Ausztriában.

nedzserek gyakrabban jutottak nagyobb fizetéshez, presztízshez és létbiztonsághoz. Mindazonáltal ez a körülmény, valamint a nők nagyobb esélye a profitérdekelt vállalati szektorban (a jogilag szigorúan szabályozott és bürokratikus hálózatokhoz képest) alátámasztani látszik az iparosítási hipotézist. Ausztriában a nők könnyebben szerezhettek hatalmat az erősen szabályozott és hagyományosan férfiak által uralt bürokrácián kívül, sikerebbek voltak ott, ahol a profit iránti igény a nemi preferencia fölé kerekedett.

Fontos azonban felfigyelni a nemi különbségek jelentős csökkenésére az állami hivatalokban a kontrollváltozók, elsősorban az iskolai végzettség bevezetésekor. Ez azt mutatja, hogy a nők diszkriminációja Ausztriában már az egyetemek kapujánál jelentkezett. Tehát 1982-ben az egyik alapvető oka annak, hogy a nők nem lehettek sikerebbek az állami bürokráciában az volt, hogy alacsonyabb számban tudtak csak végzettséget szerezni, mint a férfiak. A nők előretörték ugyan az oktatási intézményekben az elmúlt húsz évben, mégis még mindig alulreprezentáltak a felsőfokú végzettségű munkaerőn belül, így az előbb említett diszkrimináció az egész 20. században érvényesült.

Valamelyest hasonló helyzet figyelhető meg Magyarországon is, itt azonban a kulcsfontosságú akadály, amely meggátolta a nők hatalomba kerülését nem kulturális, hanem politikai jellegű volt. Az 5. táblázatban bemutatott modellek kevés különbséget mutatnak a gazdasági vállalatoknál és az állami adminisztrációban mutatkozó bruttó nemi egyenlőtlenségek tekintetében (43% illetve 45% a nők hátránya a férfiakhoz képest), ám ha a kontrollváltozókat bevezetjük az állami pozíciókban a nők fenti hátránya teljesen eltűnik! Hogyan lehetséges ez?

A menedzseri pozíció bár mindkét szektorban egyaránt igényelt végzettséget és politikai lojalitást, a hangsúly a gazdasági vállalatoknál az előbbin, az állami pozíciókban az utóbbin volt. Jelentős különbség van a felsőfokú végzettség, illetve a párttagság együtthatója között a gazdasági vállalkozások esetében (2,07 illetve 0,97 az 5. táblázat szerint), ugyanezen együtthatók viszont közel azonos nagyságúak az adminisztratív menedzseri munkák elérésének modelljében (1,56 illetve 1,53).

A nők Magyarországon az 1970-es években könnyen és a férfiakkal azonos eséllyel juthattak az oktatásba (Szelényi–Aschaffenburg 1993, Simkus–Andorka 1982, Róbert 1991), több nehézséggel kellett azonban szembesülniük a párttagság megszerzése során (Szelényi, Sz. 1987).¹⁶ A nemi különbségek radikális csökkenése a kontrollváltozók bevezetésekor arra utal, hogy a nőket ért hátrányos megkülönböztetés oka az állami és politikai hatalmi pozíciók elnyerése során (legalábbis a csúcsszint alatt) nem a közvetlen diszkrimináció volt, hanem valójában egy korábbi, a pártba történő felvételnél jelentkező diszkrimináció (vagy önkizárás, öndiszkriminalizáció). A közvetlen diszkrimináció erősebb, a párttagság jelentősége pedig kisebb volt a gazdasági szférában.

Összegezve, lényeges különbségek vannak Ausztria és Magyarország között abban a tekintetben, hogy a nők milyen fajta hatalmat szerezhettek meg.¹⁷ Ausztriában in-

¹⁶ A kommunista párt egyik állásfoglalást a másik után bocsátotta ki, amelyben a nőket a csatlakozásra biztatta. A politikai élet azonban úgy volt megszervezve, hogy a részvétel gyakran nehéz helyzetbe hozta a nőket, hiszen a gyűléseket munkaidő után tartották, a politikai oktatásra rendszerint a hétvégeken került sor, pontosan abban az időben, amikor a nők háztartási kötelezettségeik miatt gyakran nem tudtak részt venni. A személyes benyomásokat illetően a női káderek panaszkodtak arról, hogy kényelmetlenül érezték magukat a pártaktívákban bepálinkázott férfiak társaságában, vagy nem voltak meghívva fontos megbeszélésekre, amelyeket vadászkirándulásokkal összekapcsolva szerveztek. (A Szerző interjúi magyar női káderekkel, 1994.)

kább találhatunk női menedzsereket családi vállalkozóként és a gazdasági szektorban. Az iparosítási hipotézisnek megfelelően a bürokratikus államapparátus erősebben diszkriminálta a nőket, mint a profitorientált ipari vagy professzionális szektor.

Magyarországon ugyanakkor a nők kevesebb direkt diszkriminációval találkoztak az állami és a politikai pozíciókban, mint a gazdaságiakban. Ennek legalább két lehetséges magyarázata van. Először is a pártnak itt erősebb volt a közvetlen befolyása, és a pozitív diszkriminációs politika jobban érvényesült. Másodsorban számos káderpozíció alacsonyabb képzettséget és rövidebb munkaidőt igényelt, egyúttal kisebb bért is és – a korszak vége felé – sokkal alacsonyabb presztízst biztosított. Ezen tényezők összessége könnyebbé tette a nők számára a káder pozíciók, mint az ipari vállalatok vezető posztjainak elérését.

A modellek azt is megmutatják, hogy a nők kirekesztése a hatalomból másként működött a két országban. Ausztria és Magyarország esetében (eltérő mértékű) direkt diszkriminációt figyelhetünk meg. Emellett azonban mindkét országban működtek indirekt szűrők is, amelyek a hatalomba kerülés egyik fontos állomásából rekesztették ki a nőket. Bár ez az elv mindkét országra érvényes, a tényleges szűrők különbözőek voltak: az államszocialista Magyarországon a politikai tőke, a kapitalista Ausztriában az iskolázottság szolgálta ugyanazt a célt. A nemi diszkrimináció folyamata tehát mindkét országban egyszerre tükrözte és megerősítette az adott ország társadalmi és politikai intézményeit.

5. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók különböző szektorokban. Magyarország.

	Gazdasági vállalat menedzserek		Állami vállalati menedzser	
Nők	-,59 (.09)	-,44 (.09)	-,55 (.26)	-,18* (.27)
Kor	–	,03 (.005)	–	-,03 (.017)
Városi	–	-,04* (.10)	–	-,22* (.29)
Házass	–	,55 (.14)	–	2,18 (.92)
Felsőfokú végzettség	–	2,07 (.10)	–	1,56 (.29)
Szülők felsőfokú	–	-,005* (.15)	–	-,25* (.51)
Felsőbb osztály	–	,28* (.14)	–	,26* (.39)
Párttagság	–	,97 (.10)	–	1,53 (.28)
Konstans	-2,77 (.05)	-4,88 (.25)	-5,09 (.16)	-9,23 (1,13)
Chi négyzet	48	740	4.5	102
N	12 672	12 672	12 672	12 672

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

¹⁷ Ne feledje az Olvasó, hogy a felmérés a közepes és annál alacsonyabb hatalmi szintekre terjedt ki. Nyilván lényegesen más lenne a helyzet, ha a kormány vagy a Politikai Bizottság tagjait hasonlítanánk össze – ekkor egyáltalában nem mutatkozna eltérés a két ország között: a nők lényegében mindkét országban ki voltak rekesztve a hatalom legmagasabb szintjéből.

6. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók, menedzserek különböző szektorokban. Ausztria.

	Gazdasági vállalat menedzserek		Állami vállalati menedzser	
	Nők	-1,23 (.13)	-1,22 (.14)	-1,71 (.30)
Kor	–	,03 (.006)	–	,07 (.01)
Városi	–	,68 (.10)	–	,20* (.19)
Házás	–	,41 (.13)	–	,08* (.22)
Felsőfokú végzettség	–	2,61 (.13)	–	3,54 (.21)
Szülők felsőfokú	–	,26* (.20)	–	,13* (.31)
Felsőbb osztály	–	1,23 (.13)	–	-,20* (.28)
Konstans	-3,09 (.05)	-5,40 (.25)	-4,41 (.09)	-7,78 (.52)
Chi négyzet	126	916	50	380
N	15 433	15 433	15 433	15 433

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

7. táblázat

Logisztikus regresszió együtthatók, vállalkozó menedzserek, Ausztria, 1982.

	Vállalkozó menedzserek	
	Nők	-,19 (.07)
Kor	–	,05 (.005)
Városi	–	-,44 (.08)
Házás	–	,50 (.10)
Felsőfokú végzettség	–	-,67 (.26)
Szülők felsőfokú	–	-1,27 (.33)
Felsőbb osztály	–	1,83 (.10)
Konstans	-2,80 (.04)	-5,09 (.18)
Chi négyzet	6	509
N	15 433	15 372

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Miben különböznek a férfi és a női menedzserek? Vizsgáljuk meg végül a férfi és a női menedzserek képzettségében és egyéb tulajdonságaiban megmutatókozó különbsége-

ket. A 8. és a 9. táblázat logisztikus regressziós modelljei a menedzseri pozíció megszerzésének esélyét becslik külön a férfiakra és külön a nőkre. A döntbetűs együtthatók azok, amelyek statisztikailag szignifikánsan eltérnek a két nem között, ha egy olyan teljes modellben becsüljük őket, melyben valamennyi változó hatását és a nemi interakciókat is figyelembe vesszük.

8. táblázat

Logisztikus regressziók, külön modell férfiakra és nőkre. Ausztria, 1982.

	Férfiak	Nők
Kor	,05 (.00)	,04 (.01)
Városi	,67 (.10)	,23* (.23)
Házass	,53 (.14)	-,51 (.24)
Felsőfokú végzettség	3,13 (.14)	3,59 (.24)
Szülők felsőfokú	,17* (.23)	,89 (.34)
Felsőbb osztály	1,02 (.15)	1,36 (.27)
Konstans	-5,68 (.25)	-6,21 (.511)
Chi négyzet	960	300
N	9872	7154

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten, dönt betűs változóban szignifikáns különbség férfiak és nők között.

9. táblázat

Logisztikus regressziók, külön modell férfiakra és nőkre. Magyarország 1982.

	Férfiak	Nők
Kor	,04 (.01)	,01 (.008)
Városi	-,27 (.13)	,20* (.16)
Házass	,63 (.19)	,58 (.20)
Felsőfokú végzettség	2,44 (.12)	1,49 (.16)
Szülők felsőfokú	-,11* (.19)	,11* (.23)
Felsőbb osztály	,14 (.18)	,49 (.19)
Párttagság	1,01 (.12)	1,24 (.18)
Konstans	-5,29 (.32)	-4,69 (.38)
Chi négyzet	661	165
N	6530	6142

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten, dönt betűs változóban szignifikáns különbség férfiak és nők között.

A táblázatban bemutatott adatokból az következik, hogy az osztrák női menedzserek jobban képzettek, magasabb státuszú családokból származnak és ritkábban házások, mint férfi kollegáik. Ismerős történet tárul elénk: azon osztrák nőknek, akik felülmúlják a férfiakat (magasabb szintű mind a szerzett, mind a magukkal hozott tőkék) és hajlandók elfogadni a „férfias életmódot” (vagyis nincsenek háztartási kötelezettségeik), jobbak az esélyeik arra, hogy bejussanak a férfi életvitel ideálját megvalósító munkahelyekre és ott előlépjenek (Hochschild 1975). A menedzserei pozíciókat elsősorban a magasan képzett, házias férfiak és a még jobban képzett, egyedülálló nők uralják. Ez, továbbá a nagy nemi különbség azt mutatja, hogy a nők helye az osztrák társadalomban (mint, ahogy más nyugat-európai kapitalista társadalmakban is a 1980-as években) elsősorban a háztartásban volt, otthoni kötelezettségeiket nem vélték összeegyeztethetőnek a házon kívüli karrierrel. A munkaerőpiacon és különösen az elit pozíciókban a nők elsősorban kirekesztést tapasztaltak.

Nem ez a helyzet az államszocialista Magyarországon. A gyermeknevelés és a háztartás vezetés jelentős része itt is a nők felelőssége volt, de az államszocialista munkaköröket úgy definiálták – formálisan vagy informálisan –, hogy bizonyos mértékig összeegyeztethetők voltak a nők nem-specifikus kötelezettségeivel. Mint még sokan emlékszünk, olcsó meleg étel állt rendelkezésre az üzemi éttermekben, a legtöbb gyerek egész napos óvodába vagy iskolába járt, ahol meleg ebédet és uzsonnát kaptak. A munkaidő rövidebb volt, mint a kapitalista Ausztriában,¹⁸ a vezetőknek kevesebb esti és hétvégi elfoglaltságuk volt. A nőknek nemigen volt más választásuk, mint hogy születés után néhány évvel visszatérjenek a munkába. Ez, valamint a gyorsan csökkenő születési ráta biztosította, hogy a legtöbb nő munkához való kötődése csak átmenetileg szakadt meg. Ennek eredményeként a házasság és a háztartás/gyermeknevelés felelőssége kevesebb karrierbeli hátrányt hordozott, mint Ausztriában, noha egyúttal azt is jelentette, hogy a nők munkaerőpiaci helyzetét tehát – a osztrák nőkkel ellentétben – az „ellenőrzött befogadás” kifejezéssel jellemezhetjük.

A 9. táblázat modelljeiből látható, hogy nem volt lényeges különbség 1982-ben a magyar férfi és női menedzserek házassági arányaiban. Hozzátehetjük, hogy míg Ausztriában a női menedzserek magasabban képzettek voltak, mint férfi megfelelőik, Magyarországon éppen ellenkezőleg, kisebb százalékuknak volt felsőfokú végzettsége és valamivel (bár a modell szerint nem szignifikánsan) többüknek politikai tőkéje, mint a férfi vezetőknek. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a nőket inkább alacsonyabb pozíciókban találhatjuk, valamint olyanokban, amelyek inkább politikai, mint iskolai képzettséget igényeltek. (Mindamellet a nemek közötti különbség a politikai tőke felhasználásában nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.) A magyar nők leginkább az alacsony és közepes szintű hatalom megszerzésében voltak sikeresek az állami bürokráciában és a politikai intézményekben, miközben gondoskodtak a háztartásról és gyermekekről. Az osztrák nők ezzel szemben feljebb kerülhettek gazdasági vállalkozásokban és magánvállalkozóként, de szinte csak akkor, ha lemondtak a családról és a

¹⁸ Ennek eredményeként a rendszer bukása után a nyugati befektetők gyakran panaszkodtak a magyar munkavállalók laza munkaerőköltsége miatt. Pedig az, hogy az emberektől általában nem várták el, hogy heti hatvan órát dolgozzanak, lehetőséget adott számos nőnek arra, hogy lépést tartson a férfiakkal, és mellékesen ellássa háztartási feladatait is.

gyermeknevelésről. A nem és a hatalom kapcsolata különböző volt a két országban, éppen azok társadalmi berendezkedésének és speciális nemi dinamikájának megfelelően.

Összegzés

A II. Világháború végéig a nők helyzete a munkaerőpiacon hasonló volt Ausztriában és Magyarországon: a többi európai kapitalista ország szokásának megfelelően kevés nő dolgozott teljes munkaidőben és egész élete során, és még a kevés kivétel számára is ritkán nyílt lehetőség a munkahelyen valamiféle hatalom gyakorlására. Mint láttuk, az osztrák munkaerőpiac az 1990-es évek elejéig nemi vonatkozásban nem sokat változott ehhez képest: a nők ritkán kerültek hatalmi pozícióba, jelenlétük a fizetett munkahelyeken nem volt jelentős. Csak ha elkerülték a háztartási kötelezettségeket, nem házasodtak meg és felülmúlták a férfiakat képzettségben, röviden, ha asszimilálódtak a férfias munkahelyi normákhoz, akkor vált számukra elérhetővé valamiféle elit pozíció.

Magyarországon a helyzet az 1940-es évek végéig hasonló volt, azonban a következő négy évtizedben ettől lényegesen eltérő. A magyar nők helyzetét alapvetően már nem a kirekesztés jellemezte, elfoglalhattak vezető pozíciókat, akár magasabbakat is, mint osztrák megfelelőik, és ez az évek folyamán egyre általánosabb lett. Igaz, részvételüket főként csak az alacsonyabb szintű, kisebb presztízsű pozíciókban fogadták szívesen. Ezek a munkakörök alacsonyabb szintű képzettséget és nagyobb politikai elkötelezettséget igényeltek, ezért a magasán kvalifikált nők nehezen találtak végzettségüknek megfelelő munkát, így inkább szakmai, mintsem menedzseri munkakörökben maradtak. Akik előléptek a ranglétrán, azoknak vállalniuk kellett a munkahely és az otthon kettős műszakját, mivel az állami szociális szolgáltatások nem tudták és talán nem is akarták átvenni a házimunka terheit, ahogy a férfiak is ritkán vállalták azt egyenlő mértékben. Mindazonáltal az államszocialista emancipációs terv korlátozottan, és kizárólag saját definíciója szerint igenis sikereket ért el: jelentősen több magyar nő található vezető pozícióban az államszocializmus korszakában, mint a szomszédos Ausztriában, amely mindig is népszerű (ha nem is hivatalos) vonatkoztatási pont volt.

A két ország közötti különbség elég nagy ahhoz, hogy magyarázatot igényeljen. Így ez a cikk kísérlet a patriarchális uralom mértékének és folyamatának összehasonlító leírására az államszocialista Magyarországon és a kapitalista Ausztriában. A nők többé vagy kevésbé intenzív kirekesztése a vezető állásokból mindkét országban olyan módon ment végbe, amely jellemző az adott társadalom rétegződési rendszerére. Sem az iparosodás mértéke, sem a menedzseri pozíciók száma, sem a nőmozgalom ereje nem magyarázza meg a két országban meglévő nemi egyenlőtlenség mértékének különbségét. A piaci erők és a magasabb gazdasági fejlettség nem hozott létre nagyobb nemi egyenlőséget Ausztriában, habár az országon belül a nők esélyei jobbnak tűnnek a piac által uralt területeken, mint az állami bürokráciában. Az eltérést (majd a későbbi közeledést) a társadalmi intézmények különbsége (majd a 90-es évekbeli közeledése) okozta. A nemi egyenlőtlenségek létrejöttének folyamata szorosan kapcsolódik az adott társadalom intézményeihez, egyrészt azokat tükrözi, másrészt előfeltétele is azok létrejöttének. Mit sem tudunk tehát egy társadalomról, amíg nem értjük a férfiuralom folyamatát, és mit sem tudunk a patriarchális hatalomról, ha nem értjük a társadalmi intézményeket, melyben az megvalósul és újratermelődik.

Irodalom

- Adamik Mária (1997): How Can Hungarian Women Lose What They Have Never Had. In Feischmidt et al. (szerk.): *Women and Men in East European Transition*. Cluj: EFES.
- Andorka R.–Falussz B.–Harcza I. (1990): Időfelhasználás és életmód. In Andorka (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: Társki.
- Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos (1995): The Formation of New Economic Elites in Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society*, 24 (5): 751–81.
- Charles, Maria (1992): Cross-National Variation in Occupational Sex Segregation. *American Sociological Review*, 57: 483–502.
- Corrin, Chris (1993): *Magyar Women: Hungarian Women's Lives, 1960s-1990s*. London: St Martin's Press.
- Eberhart Éva (1991): *Nők Magyarországon*. Brussels, Belgium: Commission of the European Communities.
- Einhorn, Barbara (1993): *Cindarella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London, New York: Verso.
- Eyal, Gil–Szelenyi, I. –Townesley, E. (1998): *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, New York: Verso.
- Firestone, Shulamith (1970): *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: William Monrow and Company, Inc.
- Fodor Éva (2002): Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary. *Gender & Society*, 16 (2): 236–259.
- Fodor Éva (2003): *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, NC: Duke University Press.
- Frey Mária. (1999): Nők a munkaerőpiacon. In Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társki-Szociális és Családügyi Minisztérium, 17–29.
- Frey Mária (1996): A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban. In Munkácsy F. (szerk.): *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkakörülmények*. Budapest, Struktúra–Munkaügyi Kiadó.
- Frey Mária (1997): Nők a munkaerőpiacon. In Lévai Katalin–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest, Társki.
- Gal, Susan–Kligman, Gail (2000): *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ganzeboom, Harry–Luijkx, Ruud–Treiman, Donald (1989): Intergenerational Class Mobility in a Comparative Perspective, *Research in Social Stratification and Mobility*, 8: 3–83.
- Goven, Joanna (1993): Gender politics in Hungary: Autonomy and Antifeminism. In Funk, Nanette–Mueller, Magda (eds): *Gender Politics in Communism: Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge Press.

- Haller, Max–Kolosi, Tamás–Róbert, Péter (1990): Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary: An Investigation of the Effect of Industrialization, Social Revolution, and National Uniqueness. In Haller, Max et al (eds.): *Class Structure in Europe: New findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 153–198.
- Hochschild, Arlie (1975): Inside the Clockwork of Male Careers. In Florence Howe (ed.): *Women and the Power to Change*. New York: McGraw-Hill, 47–80.
- Hrubos Ildikó (1994): A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In M. Hadas (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör.
- Koncz Katalin (1990): Nők a politika színpadán. *Aula*, 4: 79–94.
- Koncz Katalin (1994): A bővülő női foglalkoztatás ára, a pályák elnőiesedése. *Társadalmi Szemle*, 8–9.
- Koncz Katalin (1985): A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekről, valamint ennek okairól. *Munkaügyi Szemle*, 29 (2): 1–7.
- Krymkowski, Daniel H. (1991): The Process of Status Attainment Among Men in Poland, the U.S., and West Germany. *American Sociological Review*, 56 (February): 46–59.
- KSH (1985): *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1985*. Budapest: KSH.
- KSH (1999): *Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1999*. Budapest: KSH.
- Ladó Mária (1991): Women in the Transition to a Market Economy. The Case of Hungary. Regional Seminar on the Impact of Economic and Political Reform on the Status of Women in eastern Europe and the USSR, the Role of National Machinery. Vienna, April 1991.
- Luijkx, Ruud–Róbert, Péter–de Graaf, Paul M.–Ganzeboom, Harry B.G. (1995): Form Ascription to Achievement: The Status Attainment Process in Hungary from 1919 to 1993. Paper presented at the 2nd conference of the European Sociological Association, Budapest, Aug 30, 1995.
- McGuire, Gail M.–Reskin, Barbara F. (1993): Authority Hierarchies at Work: The Impact of Race and Sex. *Gender and Society*, 7 (4): 487–507.
- Müller, Walter–Lüttinger, Paul–König, Wolfgang–Karle, Wolfgang (1990): Class and Education in Industrial Nations. In Haller, Max. (ed.): *Class Structure in Europe: New findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 61–91.
- Nagy Beáta (1999): Munkahelyi előmenetel. In Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társasági és Családügyi Minisztérium, 30–39.
- Nagy Beáta (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Neményi Mária (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör.

- Reskin, Barbara F.–McBrier, Debra Branch (2000): Why not Ascription?: Organizations' Employment of Male and Female Managers. *American Sociological Review*, 65: 210–233.
- Reskin, Barbara F.–Ross, Catherine E. (1992): Jobs, Authority, and Earnings Among Managers: The Continuing Significance of Sex. *Work and Occupations*, 19 (4): 342–365.
- Rich, Adrienne (1986): *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. W.W. Norton and Company, Inc.
- Róbert, Péter (1991): Educational Transition in Hungary from the Post-war Period to the End of the 1980s. *European Sociological Review*, 7 (Dec): 213–236.
- Róna-Tas, Ákos (1998): *The Great Surprise of the Small Transformations: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Rosenberger, Sieglinde (1995): Frauenpolitik: Moderne zwischen Megatrends und Backlashes. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24. Jg, H. 1: S35–51.
- Rowhani, Inge (1989): Frauenarbeit in Verwaltungsinstitutionen. [Women's Work in Public Administration.] *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 2: 40–49.
- Sainsbury, Diane (1996): *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simkus, Albert–Andorka, Rudolf (1982): Inequalities in Education in Hungary, 1923–1973. *American Sociological Review*, 47: 740–51.
- Slomczynski, Kazimierz and Tadeusz Krauze (1987): "Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns: A Direct Test of the Featherman-Jones-Hauser Hypothesis" *American Sociological Review*, 52: 598–611.
- Sorensen, Annemette–Trappe, Heike (1995): Gender Inequality in Earnings in the Former East Germany. *American Sociological Review*, 60 (June 3): 398–406.
- Statistisches Handbuch Für die Republic Österreich* (1951). [Statistical Handbook of the Austrian Republic.] Wien.
- Szalai, Júlia (1991): Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary. *Signs*, 17 (1): 152–171.
- Szelényi, Iván (1978): Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology*, 19: 63–87.
- Szelényi, Iván (1982): The Intelligentsia in the Class Structure of State Socialist Societies. *American Journal of Sociology*, 88: S287–S326.
- Szelényi, Szonja–Aschaffenburg, Karen (1993): Inequalities in Educational Opportunities in Hungary. In Yossi, Shavit–Blossfeld, Hans-Peter: *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, Co: Westview Press, 273–302.
- Szelényi, Szonja (1987): Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party. *American Sociological Review*, 52 (3): 559–573.

- Szelényi, Szonja (1998): *Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Tóth, Olga (nd): Conservative Gender Roles and Womens Work. *Kézirat*.
- Treiman, Donald J. (1970) Industrialization and Social Stratification. In Edward Laumann (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Útmutató. [Guide] (1987), Budapest: Párttörténeti Intézet.
- Van der Lippe, Tanja–Fodor, Éva (1998): Changes in Gender Relations in Eastern Europe. *Acta Sociologica*, 41 (2): 131–149.
- Vicsek Lilla (2000): A racionális döntések szociológiai elmélete és kritikája. *Szociológiai Szemle*, 1: 103–112.
- Vinello, Mino–Renata Siemienska (1990): *Gender Inequality: A Comparative Study of Discrimination and Participation*. London: Sage.
- Walder, Andrew G. (1995): Career Mobility and the Communist Political Order. *American Sociological Review*, 60 (3 June): 309–328.
- Walder, Andrew G.–Li, Bobai–Treiman, Donald J. (2000): Politics and Life Chances in a State Socialist Regime: Dual Career Paths into the Urban Chinese Elite, 1949–1996. *American Sociological Review*, 65 (April): 191–209.
- Wolf, Wendy–Fligstein, Neil D. (1979): Sex and Authority in the Workplace. *American Sociological Review*, 44: 235–252.
- Wright, Eric Olin–Baxter, Janeen–Birkelund, Gunn Elisabeth (1995): The Gender Gap in Workplace Authority: A Cross-National Study. *American Sociological Review*, 60 (June): 407–435.

Balázs Éva

EXPANZIÓ KÖZÉPFOKON

Az oktatásügy válasza egy évtized társadalmi kihívásaira

Bevezetés

A két világháború között a rövid 20. század csaknem egész időszakában a kölcsönös kihívást jelentett egymás számára. A társadalmak „versenyébe” az oktatásügy is beletartozott, a közvetlen interakció ugyanakkor a piaci és a szovjet típusú rendszer között fél évszázadon át minimális volt. Bár az oktatási folyamatok egymástól lényegében izolált módon alakultak, az egyenlőségeszmény valamilyen formában mindkét rendszerben megjelent. Elmondható ez az oktatásnak a reálszférához, illetve munkaerőpiachoz való kapcsolódásáról is, de ez a két formációban elvileg és politikailag is igen eltérő alapokon nyugodott.¹

A világháborút követő évtizedekben a fejlett világ országaiban az oktatásban való részvétel – mind az iskoláskorúak, mind az idősebbek körében – hatalmas méretekben megnőtt. Az alapjában demokratikus, de különböző társadalmi berendezkedésű országokban egyaránt jellemzővé vált a korábban magasabb végzettséghez nem jutó társadalmi rétegek bekerülése az oktatási rendszer felső-közép, majd felső szintjére. Az oktatás mint fogyasztás megnövekedett igénye értelemszerűen a társadalom felől indult, s viszonylag rövid idő alatt vezetett a felsőoktatás tömegesedéséhez, s az élet-hosszig való tanulás színtereinek, formáinak kitágulásához (Boli–Ramirez–Meyer 2000). Nem lényegtelen, hogy az oktatásban való részvétel kiterjedésében mindkét nem fiataljai kivették a részüket; az iskolázottságban általában elmaradt lányok nemcsak beérték, hanem a legtöbb helyen túl is szárnyalták a fiúkat.² Ezt a gyökereiben alulról szerveződő folyamatot az egyes nemzetállamok – mind anyagi beruházásaik, infrastrukturális fejlesztésük, mind oktatáspolitikáik tekintetében – hosszú időn át kifejezetten támogatták, elősegítették. Az oktatásban olyan, az expanzió társadalmi kihívására is válaszolni kívánó megoldások jöttek létre, mint az egyenlő társadalmi esélyek biztosításának igényét magukban rejtő komprehenzív iskolamodellek, a felsőoktatásba való belépést segítő új típusú ösztöndíjak, valamint a felnőttképzés változatos formái. Mindezek hozzájárultak a korábbi monolit struktúrák fellazulásához, színes és sokfunkciós oktatási rendszerek kialakulásához.³ S jóllehet a változások tudatos befolyásolására való törekvés, a politikai és szakmai kontroll igénye egyre inkább megjelent e rendszerekben, az oktatás társadalmi kiterjedésének gyakorlatát ez

¹ Az oktatás az államszocialista rendszerben adminisztratív és „rövidre zárt” módon kapcsolódott a munkaerőpiachoz.

² Belgiumban – egy hazánk lakosságával nagyjából azonos EU tagállamban – például 1961 és 1991 között a 17 és 24 éves lányok oktatási rendszerben való részvétele megötszöröződött, míg a fiúké „csak” megduplázódott (Vanderstraeten 1999).

³ Természetesen mindez nem jelentette, s ma sem jelenti azt, hogy ne lenne elitképzés és annak különféle formái; ennek mértéke azonban nem veszélyezteti jelentősen a társadalmi integráció adott szintjét.

mindvégig nem kérdőjelezte meg; az expanzió lényegében máig szinte töretlen folyamatként írható le.

Az oktatásügy mint társadalmi alrendszer elméleti kérdéseivel való, egyre intenzívebb foglalkozás egyfelől e nagyléptékű változások felismerésének és problémáik megfogalmazásának kísérő jelensége volt, másfelől a makroszintű, társadalomba ágyazott elemzések, az oktatáspolitikai cselekvésekre ható új kutatási területek (oktatáspolitikai, oktatásrendszer-elméletek) megteremtése maga is hozzájárult a fenti folyamatok alakításához. E munkák részben szociológiai, részben társadalomelméleti megközelítésekkel, gyakran empirikus alapokra épülve irányították figyelmüket az oktatás dinamikus változásaira, jelentős mértékben támaszkodva az összehasonlító módszerekre, amelyek révén a nemzeti folyamatokon túlmutató, általánosabb összefüggések is kibontakoztak.⁴

A felismert összefüggések közül a legfontosabbnak az tekinthető, hogy bár az oktatásügy kulturális – többnyire nemzeti, regionális keretekben értelmezhető – beágyazottsága és gyökerei mindenütt hatnak a fejlődési folyamatokra, a modern, globalizálódó társadalom és gazdaság általános kihívásaira való reagálás mintái az egyes oktatási rendszerek fejlődésében igen hasonlóak, lényegében univerzálisak.⁵ Ez lehetőséget nyújt mind a diakrón, mind a szinkron összehasonlító elemzésre. A magyar oktatási rendszerben zajló változások tágabb összefüggésben való megértése szempontjából mindkét időtáv érvényes lehet.

Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődését történelmileg többször is a megkérdőjelezhetőség jellemezte, ugyanakkor egyes időszakokban a történelem, de még inkább a jelentős globális folyamatok hatása lehetőséget nyújtott – vagy kényszerített – a kihívásokra való egyidejű reagálásra. A középfokú, s még inkább a felsőfokú képzés széles körű kiterjedése a kilencvenes évekig elmaradt a fejlett országokban lezajlott nagyléptékű expanziós folyamatoktól. Az elmúlt évtizedben azonban ez az elmaradottság jelentősen csökkent, a középiskolázásban csaknem megszűnt, s a felsőoktatásban való részvétel az ezredfordulóra elérte a legmagasabb belépő rátát mutató országok szintjét. Ami a történelmi léptékű társadalmi, demográfiai, valamint ezektől el nem választható, jelentős mikrotársadalmi változások közepette az oktatásügyben e rövid idő alatt történt, azt számokban már ismerjük, s szembesültünk a folyamatok számos, diszfunkcióként értékelt jelenségével is. A komplex megértés, s ennek alapján a tennivalók horizontját azonban döntően az egyes, a korábbiakhoz képest új – helyenként korábban már megoldottnak vélt – problémák azonnali megoldásának igénye határozza meg. A diakrón elemzés hozadéka ebből a szempontból az lehet, hogy a fejlett világban lezajlott folyamatok elméleti és empirikus tapasztalatainak fényében erősödik a magyarországi oktatásügygel kapcsolatos szakmai-társadalmi önreflexió. Ugyanakkor – ahogyan az a mai nyugati társadalomelméleti vitákban is nyomon követhető – nincs lezárt, végleges válasz a társadalom, s annak alrendszerei előtt álló leg-

⁴ Néhány fontos alakjuk, így Coombs (1971) és Archer (1979, 1982) munkásságával az érdeklődő már a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején magyar nyelven is megismerkedhetett. Lásd még: Halász–Lannert 1997.

⁵ Ez általában ott is érvényesül, ahol a megkülönböztetés igénye erős. Belgium két régiójában például, amelyekben a nyelvi és kulturális identitás őrzését többek között önálló vallon és flamand oktatási minisztériumok hivatottak biztosítani, az oktatási expanzió a hatvanas évektől a kilencvenesig mindkét régióban töretlen és hasonló mértékű volt (Vanderstraeten 1999).

újabb kihívásokra; az oktatásügy szerepéről, feladatairól mind az egyes nemzetállamok szintjén, mind nemzetközi keretekben élénk vita folyik. Az e vitákhoz való hozzájárulást szolgálhatja a kelet-közép-európai, úgynevezett transzformációs társadalmakban zajló folyamatok immár „jelen-idejű” feltárása, az ezekkel kapcsolatos kérdések megfogalmazása.

E tanulmány a magyar középiskolázás kilencvenes évekbeli expanzióját, annak sajátos gyökereiből kiindulva, egyszersmind a nemzetközi elemzésekre is támaszkodva tekinti át. Az expanzióval foglalkozó szakemberek többségéhez hasonlóan a középiskola tömegesedésében a társadalmi igényeknek tulajdonítunk meghatározó szerepet, a jelen elemzés ugyanakkor e jelenség oktatás- és társadalompolitikai vonatkozásaira irányítja fő figyelmét.

Társadalom-és oktatáspolitikai áttekintés – „dióhéjban”

Az államszocializmus időszakában a társadalom nem volt az oktatásügyi folyamatok alakításának autonóm szereplője; az iskolázottság alakítása felülről történt és előírt beiskolázási keretszámokban öltött testet. Az érettségi megszerzésének kiterjesztése a hatvanas évek kezdetén jelent meg kiemelt oktatáspolitikai célként. E rövid időszakot követően azonban – amelyet a pártpolitika egy időre meghatározóvá váló konzervatív erői voluntarizmusnak minősítettek – az oktatásban a nyolcvanas évek szinte végéig az expanzióval élesen szemben álló, a tudatos munkaerő-tervezési szempontoknak eleget tevő oktatási restriktió hatása érvényesült (Surányi 2000). A hetvenes évek közepén született nagy létszámú korosztályoknak a középfokú iskolarendszerben való levezetése már egy bomlásban lévő pártállami rendszerben hozott döntés eredményeként vált „aránytartással” lehetségessé.⁶ Így ugyan a nyolcvanas évek végén még mindig csak az érintett évfázatok közel fele kerülhetett be érettségit adó középiskolákba, ez azonban abszolút értékben is nagyságrenddel nagyobb létszámot jelentett, mint a demográfiai csúcst megelőző időszakokban.

A mennyiségi expanzió e szakaszában nem volt olyan tudatos és explicit oktatáspolitikai politika, amely az érettségihez vezető képzés súlyának növekedését társadalmi célul tűzte volna ki. A folytatás még kevésbé nevezhető felülről tervezettnek, hiszen annak közege a rendszerváltás volt. Ez alapján rendezte át az oktatáspolitikai arénát is, ahol új szereplők új minőségben jelentek meg.⁷ A helyi önkormányzatok és az iskolák önállósága mellett a társadalom demokratizálódása módot adott az igen gyorsan diverzifikálódó szülői társadalom különböző törekvéseinek érvényesüléséhez is. Minthogy az oktatás keretei nem szűkültek, s nem volt a növekedést korlátozó központi szabályozás, a kilencvenes évek elejétől – amikor a tanulólétszám-csökkenés elérte a középfokú oktatás szintjét – az adminisztratív „aránytartás” spontán „aránynövekedéssé”

⁶ A korábbi beiskolázási arányok megtartása lényegében két tényezőnek volt köszönhető. A központi tervezés megroppanása nyomán vált lehetővé, hogy a demográfiai többlet levezetésével kapcsolatban vita folyjék a társadalmi munkaerő-tervezés és az oktatás lobbierkécsoportjai között. Az „aránytartás”, s az ezt lehetővé tevő középiskola-építés a vita kompromisszumának eredménye.

⁷ A helyi és megyei önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolafenntartók mint tulajdonosok, az iskolai önállóság növekedésével az iskolaigazgatók és a tantestületek kaptak jelentős új feladatokat és hatásköröket.

változott, nagymértékben az iskolák, különösen a középiskolák⁸ intézményi politikáinak következtében.

A társadalmi szereplők, főképpen a szülők – már a rendszerváltás előtt, a nyolcvanas évek végi társadalmi-gazdasági válságjelenségek közepette is – azzal segítették elkerülni a lappangó válság felszínre kerülését, hogy a középiskolai továbbtanulást nagymértékben egyre inkább saját igényként interiorizálták. Ez folyamatosan lehetővé tette a gyerekek továbbtanulásának „hozzáigazítását” az éppen aktuális közép fokú kínálat-hoz, kivéve az iskola értékítélete szerint túl ambiciózus szülők eseteit (Balázs–Surányi 1992). A rendszerváltás után a szakmunkásképzés összeomlásából adódó feszültségeket szintén a középiskolák oldották meg azzal, hogy utasítási lehetőség nélkül is hajlandóak voltak a felvételi létszámuk növelésére (Balázs–Surányi 1993).

Az iskolák aktivitásának keretfeltételét a decentralizált irányítási rendszer, illetve a létrejött fenntartói pluralizmus körülményei között kiteljesedett intézményi autonómia⁹ adta, lehetőségei „megélésének” széles körét az oktatáspolitikai keretszabályozási irányba való elmozdulása, számos kérdésben, pedig hosszú, s máig nem befejezett útkeresése teremtette meg. A tanulólétszám-csökkenés – az adaptációt, azaz valamilyen aktivitást elvileg is magában foglaló új irányítási struktúrában – különösen az alap- és középfokú képzés határán okozott közvetlen kihívást az iskolák számára. Erre az érintett iskolák jelentős része markáns változtatásokkal reagált, jóllehet ezek többnyire korábbi pozícióik megőrzését, helyzetük stabilizálását voltak hivatva szolgálni.¹⁰ A korábbi tanuló-összetételt a gimnáziumok kezdetben nyolc-, majd hatosztályos intézményekké való fejlesztése látszott biztosítani.¹¹ A kedvezőtlenebb társadalmi háttérű tanulók visszautasíthatóságának lehetőségét az általános iskolák egy része fölfelé, tízenkét-évfolyamos intézménnyé való terjeszkedéssel próbálta megteremteni. A kevésbé népszerű, kiürüléssel fenyegetett általános iskolák – ha átmenetileg is – kilencedik-tizedik osztályokat hoztak létre, az „elit” középiskolák tanulólétszámának kedvezőtlen oktatásszociológiai következményeit egyes általános iskolák hatosztályosra való visszafejlesztéssel igyekeztek kezelni.¹² A „több lábbon állás”, a vegyes (gimnáziumi és szakközépiskolai, vagy szakközép- és szakmunkásképzést egyaránt kínáló) programok bevezetése az egy vertikális szinten belüli versenypozíci-

⁸ Természetesen a demográfiai jelenségek mindig először az oktatás alacsonyabb szintjein – az óvodában, illetve az általános iskolában – jelentkeztek. Fontos megjegyezni, hogy a felszabaduló kapacitások leépítése nem történt meg, s azok átalakítására sem készültek programok. Mindez alapjában az új önkormányzati rendszerből következett. (Erről bővebben lásd: Surányi 2000).

⁹ Az intézményi autonómia sajátos célok, értékek megvalósítására nyújtott lehetőséget. Ez – amely az iskolák egy szűkebb, innovatív körében közvetlen célként jelent meg – az iskola fennmaradásának a csökkenő tanulólétszám körülményei között való biztosítására is alkalmas volt, s együtt járhatott az iskolaszervezet módosításával.

¹⁰ Természetesen – az iskolák egy részében – a változásokat az intézményi önállóság körülményei között lehetségessé váló sajátos értékek, célok kitűzése, új pedagógiai megoldások alkalmazása indukálta. E azonban nemhogy nem mond ellent az elmondottaknak, hanem alá is támasztja azokat.

¹¹ A nyolcvanas évek végén létrehozott iskolatípus eredetileg a minőségi középiskolázás céljára jött létre. Ez valójában akkor is a beiskolázás „minőségén” – szelekciós mechanizmusokon – keresztül történt.

¹² Az országos oktatáspolitikai nem kívánta direkt módon szabályozni az iskolaszervezetet, a tartalmi szabályozás bevezetett új rendszere pedig – tízévfolyamos Nemzeti Alaptanterv (NAT), s annak 6+4-es szakaszolása – több fajta iskolaszervezet lehetőségét is magába rejtette. Az iskolafenntartók már csak ezért sem gátolták meg az iskolák ilyen törekvéseit.

ót javíthatta, s egyben megfelelt egy komprehenzív típusú képzés igényeinek is. A mai magyar középiskolai rendszer sokszínűsége döntően ezen – a versenyszféra működéséhez sok tekintetben hasonló jelenségeket mutató – intézményi szintű folyamatok eredőjeként alakult ki.¹³ E sokszínűségben az iskolák szelektivitásának, társadalmi hierarchia mentén való tagolódásának jelenségei is erősen jelen vannak (Andor–Liskó 2000).

A középfokú oktatás expanziója csak 1996-ban vált deklarált országos oktatáspolitikai céllá. Mégpedig politikai értelemben igen látványosan beteljesíthetővé, hiszen megvalósítása valójában nem járt együtt aktuális feladatokkal. Az időszak jogi szabályozásai alapján a 16 éves korig tartó tankötelezettség általános képzés útján való teljesítése, illetve a tankötelezettség távlatában (a Nemzeti Alaptanterv, a NAT bevezetésétől fölmenő rendszerben) 18 éves korra való felemelése arról tanúskodik, hogy az érintett korosztályok középfokú iskolázásban töltött idejének megnövelését mintegy szentesítette. A tankötelezettség kiterjesztéséből azonban nem kapható világos válasz arra, mi legyen, mi lehet az expanzió tartalma és kimenete,¹⁴ folytatható-e a kilencvenes években tapasztalt elmozdulás az érettséghez vezető képzés általánossá válása irányába; ha igen, meddig; s hogy mit jelent ez a felsőfokú képzés, illetve a munka világa szempontjából.¹⁵

Az időszak országos oktatáspolitikájának meghatározó erői a decentralizált és deregulált irányítási rendszer által adott közvetett eszközökkel¹⁶ kívánták e kérdést kezelni, elsősorban az oktatás keretjellelű tartalmi szabályozásán, másodsorban a területi oktatástervezés intézményén keresztül.¹⁷ Ami pedig a középiskolázás¹⁸ lehetséges mértékének és arányának a sikeres érettségi teljesítésének útján való szabályozó eszközeit illeti, azt a középiskola befejező két évfolyama vizsgakövetelményei és a két-szintű érettségi vizsga koncepciója tartalmazták. Ezek elfogadása, majd bevezetése azonban jelentősen elhúzódott, míg az elkészült megyei közoktatás-fejlesztési tervek csupán korlátozottan váltak-lehettek képesek a középiskolázás területi társadalomra

¹³ Az egyetlen felülről vezérelt folyamat a szakközépiskolai szektorban a kilencvenes évek elején világbanki kölcsönrel megvalósuló, jelentős infrastrukturális fejlesztéssel járó modernizáció volt, amely nagyban hozzájárult a szakképzés átalakulásához (erős közismereti képzés, kitolódott és új tartalmú szakképzés, megnövekedett tanulási idő). Ez azonban a kísérleti periódusban igen szűk körű volt, nem járt expanzióval. A program széles körű terjedésében – immár csökkenő, majd megszűnő támogatás mellett – szintén az iskolák játszottak fő szerepet.

¹⁴ A rugalmas, 7 éves korig kitolható iskolakezdés miatt, figyelembe véve az évismétlést is, a korosztályok egy része 18 éves korig nem jut még szakmunkás-végzettséghez sem.

¹⁵ Sem az oktatási rendszer, sem a társadalom a mai napig nem kíván szembesülni azzal, hogy a fejlett világban a munkaképes korú népesség egyre csökkenő hányada számára van hosszú távú munkalehetőség.

¹⁶ Megjegyezzük, hogy az indirekt eszközök mellett a kilencvenes években megkezdődött felsőfokú képzés kiterjesztésében az adminisztratív eszközök is fontos szerepet játszottak, mivel a felsőoktatási felvételi keretszámokat központilag határozzák meg. E lépés is követte azonban a felsőoktatási intézmények „nyitását”. (A felsőoktatás problematikája meghaladja e tanulmány kereteit.)

¹⁷ A középtávú megyei szintű oktatástervezést a közoktatási törvény 1996-os módosítása vezette be, a feladatellátás és az intézmény-működtetés mellett a térségi oktatás-fejlesztés igényével. (Erről részletebben lásd Balázs 1999).

¹⁸ Középiskolázás alatt a következőkben – a szakmai terminológiának megfelelően – az érettségihez vezető iskolázást, és csak azt értjük. Amikor érettségihez nem vezető iskolázásról is beszélünk, a középfokú képzés/iskolázás kifejezést használjuk.

való komplex hatásainak számbavételére.¹⁹ Az expanzió kezelésének elvileg lehetséges harmadik útja, a középiskolázás visszafejlesztése ugyan nem (s máig nem) jelenik meg az országos oktatáspolitikai gondolatkörében, de figyelmeztető az, hogy az – expanziót lehetővé tevő – anyagi és szellemi infrastruktúra túlméretezettsége, az oktatás hatékonyságának problémái hangot kaptak már ebben a periódusban is, jóllehet főképp a költségvetési vitákban.

A kilencvenes évek végére az expanzió ismert és elfogadott tényként került be a szakmai gondolkodásba anélkül, hogy a problémakör szélesebb társadalmi összefüggései különféle szinteken és formákban tematizálódtak volna.²⁰ A folyamat egyes szereplői a társadalmi viták tapasztalatait nélkülözve, saját rövidtávú problémáik és igényeik erőterében folytatták korábbi lépéseiket, illetve kényszerültek újakra.²¹ Ez különösen a középiskola-fenntartó önkormányzatokra jellemző, amelyek késő kilencvenes évekbeli iskola-összevonási, profiltisztítási, intézménybezárási törekvéseiben is inkább csak a költségvetési restriktiók „lereagálása” játszott szerepet, mint egy távlatos, területi szintű oktatás- és társadalomfejlesztés szempontjai.

Az oktatási rendszerrel kapcsolatos társadalmi diskurzusban ugyanakkor fontos témává vált az oktatás romló minősége, amely implicit módon mindig is az oktatási restriktió „jelszava” volt.²² Az 1998 utáni oktatáspolitikai a minőség problémáját nem ennek jegyében, hanem az ellenőrzés- minőségbiztosítás új rendszerének bevezetésével kívánta kezelni, a középiskola tömegesedésével kapcsolatos átfogó társadalmi kérdések oktatási vonatkozásaival azonban nem foglalkozott. Az oktatási rendszerben való továbbhaladás nagyfokú széttartását az iskolaszervezet egyes pontjainak újraszabályozásával igyekezett keretek között tartani: megerősítette a nyolcosztályos általános iskolát, mint típust,²³ a szerkezetváltó gimnáziumokban pedig előírta a 9–12. évfolyamok fenntartását. Ezek, valamint a bevezetett tantervi módosulás²⁴ a helyi-intézményi szint önállóságának korlátozását és az állami felelősség növelését, ugyanakkor a rendszer átláthatóságának javítását és kontrollálhatóságát célozták meg.²⁵ Összességében ezen lépések nem változtatták meg a középiskola kiterjedésének további bővülését.

¹⁹ Ennek fő oka az önkormányzati törvény; a megyei önkormányzatok jogállása volt (Erről lásd Agg-Pálmé 1994; Balázs 1992, 1996). A megyei tervek működéséről lásd Balázs, 1999.

²⁰ A *Jelentés a közoktatásról 2000* című kötet keretében végzett sajtófigyelés szerint az oktatási expanzió 1998-99-ben önállóan nem is jelent meg témaként. Az oktatásügyet a felsőoktatás integrációja, a helyi iskolai konfliktusok, a pedagógusbérek és a finanszírozás problémái uralták. (Halász–Lannert 2000: 33. táblázat).

²¹ A közelmúltban a felsőoktatási expanzió a társadalmi viták keresztüzébe került ugyan (*Élet és Irodalom*), de ennek közoktatási vonatkozásai itt is kevésbé jelennek meg.

²² Ez jelent meg például a nyolcvanas évek – széles társadalmi nyilvánosságot kapott – elitoktatási vitáiban.

²³ Ezzel végül is végét vetett az általános iskolák szintjén hosszú ideig tartó bizonytalanságnak az iskolafok szerkezetével kapcsolatban, egyszersmind a 9-10. évfolyamot a középfokú képzés részévé tette.

²⁴ A műveltségi területekre és kétévenkénti kimeneti követelményekre alapozott Nemzeti Alaptanterv mellett egy új szintet: a tantárgyakat és azok kötelező időkereteit tartalmazó Kerettantervet hozta létre.

²⁵ Az új oktatáspolitikai tervezési rendszert is továbbfejlesztette, ez azonban már nem egy fejlesztés-orientált tervezés koncepciójába illeszkedett. (Részletesebben lásd: Balázs 2001a.)

Az évtized változatos oktatáspolitikai vitáiból nem rajzolódott ki az expanzióval kapcsolatos, egységes szakmapolitikai irányvonal. Az első kormányzati ciklus nem hozott létre távlati fejlesztési koncepciót az oktatásról. A második kormányzati periódus 1996-os koncepciója a középiskolai oktatás kiterjedésének támogatását a stratégiai fejlesztés legfontosabb célkitűzéseiként írta le. A középiskolába belépők arányát egy-két évtizedes távlatban 80-85%-ban irányozta elő, a tankötelezettség távlati kiterjesztésének és a szerkezeti átalakulásnak a konkrét formáit viszont a jövőben kialakítandó feladatnak tekintette (*A magyar közoktatás... 1996*). E stratégia továbbfejlesztésének kísérlete még megtörtént 1998-ban, valóra váltását azonban a kormányváltás elsodorta.²⁶ A harmadik oktatási kormányzat úgynevezett Fehér Könyve mindvégig nem került publikálásra, így annak a középiskolai expanzióval kapcsolatos távlati elgondolásai sem váltak ismertté.

A középfokú képzés változásainak pedagógiai eredményességéről ma még nem lehetséges képet formálnunk, hiszen a „külső”, kimeneti eredményeket jelző kétszintű érettségi vizsga (várhatóan) csak 2005-től kerül bevezetésre. A nemzetközi mérések, a felnőtt írásbeliség- (SIALS) és különösen az OECD által 2000-ben végzett PISA vizsgát hazánkra nézve kedvezőtlen eredményeiben²⁷ pedig nem csupán a középfokú oktatás és nem az utóbbi évtized hatásai mutatkoznak meg. A modern tömegoktatási rendszer kereteiben működő középfokú oktatás társadalmi hatásainak – a társadalmi integrációban, illetve a tudásalapú társadalom megalapozásában játszott szerepének – az oktatási rendszer oldaláról történő elemzéséről azonban addig sem kell lemondanunk. Ehhez a nemzetközi szakirodalom egy, a modern tömegoktatási rendszerek „viselkedésével” foglalkozó teoretikusának munkáját használjuk fel.

Az expanzió típusai

Thomas Green a rendszerek nagyságának (méretének) változásait a rendszer egészének alakulására visszaható tényezőnek tekinti (Green 1980). Az oktatási rendszerek alapjellemzőit az elmélet alkotója – aki a struktúra mellett a kultúrát is a rendszer integráns részének tekinti – az oktatási intézményrendszerben, az iskolai szintek közötti csereviszonyokban (pl. a bizonyítványok vagy a végzettségek elismerésében), valamint egy olyan elv érvényesülésében látja, amely biztosítja a rendszer elemeinek az egymásra épülését. Green szerint a fenti alapjellemzők mellett a rendszer nagysága a legfontosabb a rendszer leírhatóságához szükséges úgynevezett származtatott tényezők közül.²⁸ Az elmélet az oktatási expanzió nyolc típusát, megjelenési formáját különbözteti meg. A tipológia alkalmas arra, hogy felismerhetőek legyenek a komplex változások dimenziói, másrészt arra, hogy kapcsolatokat keressünk a növekedés egyes módjai között, megértsük ezek logikáját, s egyúttal arra is, hogy elvezessen a mennyi-

²⁶ A koncepciók „atyja”, Báthory Zoltán a magyar közoktatás reformjának történetét feldolgozó, személyes hangvételű kötetében önálló alfejezetben tárgyalja a középfokú expanziót (Báthory 2001.).

²⁷ E két mérésről lásd többek között: Vári *et al*, 2001a; 2001b; 2002.

²⁸ Emellett három további illet ír le: az elosztást, az ellenőrzést, valamint a hierarchia-viszonyokat, s az ezekben zajló kapcsolatokat Jóllehet ez utóbbi tényezőktől sem tekinthetünk el, első sorban a nagyságbeli változásokra koncentrálunk.

ségi változásra adható és adott válaszok mögöttes társadalmi tartalmainak megértéséhez. A tipológiát a magyarországi középfokú oktatásban a kilencvenes években történt változásokon keresztül mutatjuk be.

1. Mennyiségi expanzió: az iskoláskorú lakosság növekedésére adott válasz, amely az iskolák, vagy az egy-egy iskolába járók számának²⁹, vagy mindkettőnek a növekedésével történik. A mennyiségi expanziónak tehát előfeltétele a tanulólétszám demográfiai növekedése. A pozitív demográfiai változás – mivel megváltoztatja az oktatással kapcsolatos korábbi társadalmi konszenzust – mindenképpen fölveti az adott oktatási rendszerben való részvételi arányok megőrzésének vagy megváltoztatásának kérdését. Green felhívja a figyelmet arra, hogy ugyanaz a következtetés – így az, hogy az emelkedő gyereklétszámnak az oktatási rendszer kitérítésével kell járnia – akár eltérő előfeltevéseken is nyugodhat. Az oktatáshoz való hozzájutás mértékének a meglévő társadalmi egyenlőség fenntartása érdekében való őrzése például fontos elvi jellegű premissza, az annak mérlegelésén nyugvó hasonló válasz viszont, hogy az oktatási intézményrendszer változatlanul hagyása miatt szükségessé váló szelekció bevezetése – amely ugyan elvileg helyeselhető is lehet – nem jár-e több problémával, mint a kiterjesztés maga, pragmatikus alapokon is nyugodhat. Mivel az oktatási rendszerben zajló folyamatokat ilyen társadalmi előfeltevések, s az ezekből levont következtetések formálják, a változások, s ezek kihatásának feltárása különösen fontos a rendszer fejlődése, s ennek befolyásolása szempontjából. Fontos hangsúlyozni, hogy a rendszer meglévő méretei, nagysága önmagukban is befolyásolják a különféle előfeltevésekre adott következtetéseket. Ha – témánknál maradva - a középfokú oktatásban a demográfiai változás előtt a társadalomnak csak a szűk elitje részesült, másfajta kérdések és válaszok születnek, illetve kaphatnak hangot a társadalmi-szakmai vitákban, mint ha ekkor már kiterjedtebb a középfokú képzés.³⁰

A magyar közoktatásban a kilencvenes évek középfokú mennyiségi (tanuló-létszámbeli) expanziójának sajátossága, hogy hirtelen csökkenő tanulólétszám mellett következett be. E furcsa tény háttéréhez szükséges kitérni a hazai demográfiai folyamatok vázlatos áttekintésére. A fejlett országok második világháború utáni „baby-boom”-jához hasonlóan az ötvenes évek elején-közepén itt is megemelkedett a születésszám, de ez – a létrejöttét okozó központi szabályozás hatására - rövid időszak alatt lökészerűen történt. A demográfiai hullám után mind a nyugati világban, mind Magyarországon jelentős reprodukciós ráta-csökkenés következett be, Magyarországon azonban – épp a „Ratkó gyerekek” szülőképes korba való érkezésekor – olyan népessépolitikai intézkedéseket vezettek be, amelyek ismét hullámszerű születésszám-növekedést eredményeztek. A hetvenes évek közepének e növekedése után ismét drámaivá és stabilizálódóvá vált a csökkenés; az általunk vizsgált kilencvenes évtized alatt a középkorú 15-19 évesek száma 10,3 százalékkal, közel nyolcvanezer fővel lett kevesebb.

Az iskolák számának alakulásában a háborút követő rövid időszak után – amelyben a növekedést az újjáépítésben érintett oktatási infrastruktúra mellett az egyházi intézmények államosítása jelentősen befolyásolta – az oktatási intézményfejlesztés igen

²⁹ Azaz, az iskolák kapacitásai kihasználásának.

³⁰ Green példája a Bolívia elemi oktatásának expanziójára vonatkozó társadalmi előfeltevéseket tekinti át, amelyek szemléletesen utalnak az oktatási változások tágabb kulturális összefüggéseire is.

csekély volt, hiszen az iparfejlesztés dominált. Iskolaépítés lényegében a lakótelep-építéshez, illetve az úgynevezett szocialista városok kialakításához kapcsolódó infrastrukturális beruházásokhoz kötődött, normatív módon. A hetvenes évek elején – az Országos Településfejlesztési Konceptió jegyében – erőteljes hálózat-visszafejlesztés történt, amely főleg a kistelepüléseken vezetett iskolabezárásokhoz, igen erős társadalomkritikával kísérve (Vági 1982). A hetvenes évek közepén született második demográfiai hullám fogadása bizonyos bővítésekkel járt az óvodák és az általános iskolák szintjén³¹, de ezek nem voltak elégségesek a nagyszámú tanuló befogadására, így a váltóműszakos tanítás – az egy iskolában tanulók számának növekedése újtan megvalósuló mennyiségi expanzió – jellemző volt. A nyolcvanas évek végén a demográfiai hullám fogadására a középfokon, belső politikai vitákat követően, de még a tervgazdálkodás keretei között egy mérsékelt számú középiskola-építési hullám is történt. Az iskolák, s azon belül is a középiskolák számának növekedése azonban akkor is folytatódott, amikor a tanulólétszám-csökkenés trendje világosan megmutatkozott.³² E növekedés nem volt egyenletes sem az egyes időszakokban (1990 és 93 között csaknem 20 százalék, 93 és 95 között 8,1 százalék, 1995 és 2000 között viszont ismét magasabb, 12,2 százalékos volt), sem az iskolatípusok közötti előfordulásban (a gimnáziumok száma mindvégig jobban nőtt, mint a szakközépiskoláké). Mivel azonban a növekedésben az egyes intézményeken belüli profilbővülés játszott meghatározó szerepet, annak jelentős részét a vegyes típusú középiskolák előretörése okozta. A gimnáziumokon belül a vegyes intézmények (gimnázium és szakközépiskola) nagyarányú növekedése következett be a tisztán gimnáziumi profil rovására, míg a szakközépiskoláknál a csak szakképző profilú intézmények száma nőtt, s az évtized végére a vegyes profilú szakképző iskolák (szakközépiskola és érettségihez nem vezető szakiskola) aránya csökkent. A gimnáziumok mennyiségi növekedésében komoly szerepet játszott az ún. szerkezetváltó iskolatípus létrejötte és gyors expanziója, ahol a hat, vagy ilyen osztályokat is működtető intézmények száma tíz év alatt több mint a kilencszeresére, a nyolc osztályosoké két és félszeresére nőtt.³³ Az intézmények számának növekedése tehát a kilencvenes évtizedben már csekély infrastrukturális bővüléssel valósult meg, s állt rendelkezésre egy jelentősen csökkenő középiskolás korosztály befogadására.

2. *Az elért szint emelkedése* az oktatási rendszer növekedésének második típusa, amely több módon is megvalósulhat. Egyrészt az *iskolai látogatottság növekedése* révén, ami Magyarországon mind a középiskolás korosztályból a középiskolában tanulók, mind a nyolcadik osztályt befejezők közül továbbtanulók arányának emelkedésében megmutatkozik.³⁴ A látogatottság növekedésének fő csatornája az érettségit adó középiskola, ahová e korosztályok egyre növekvő aránya került: míg az 1990/91-es tanévben 38, az 1999/2000-esben 56,2 százalékuk járt, a szakmunkásképz-

³¹ Az intézménynövekedéshez korábban nem iskolának használt épületek „átminősítése” is vezetett.

³² Az önkormányzati törvény általában, az egyházi és alapítványi iskolafenntartóknak az iskolatulajdonosi körbe való belépése pedig különösen a középfokon növelte az iskolakínálatot.

³³ A szerkezetváltó iskolákra – amely az expanzió egy másik típusához, az oktatási rendszer vertikális növekedéséhez is hozzájárult – a későbbiekben visszatérünk.

³⁴ 1996-tól a megelőző évi 99,3 százalékos továbbtanulási ráta csökkenni kezdett, de a 2000-es adat (95,9%) két és fél százalékkal magasabb, mint 1990-ben (Halász–Lannert 2000).

zöbe és szakiskolába járók arányának a felére csökkenése mellett. A látogatottsági expanziót közvetve emelte, hogy a vizsgált évtizedben csökkent az általános iskolai lemorzsolódás, relatíve megnövelve a középiskolai vertikum induló bázisát. Az iskolai látogatottság növekedéséhez közvetlenül járult hozzá, hogy a *lemorzsolódás* a középfokon is csökkent: a gimnáziumokban folyamatosan és kisebb mértékben, a szakközépiskolákban viszont – jóval magasabb lemorzsolódási rátáról indulva – 1996-tól jelentősen.³⁵ Az elért szint növekedését jelző expanzió tehát az érettségihez vezető középfokú oktatás kilencvenes évekbeli időszakának egyik fontos jellemzője volt: az iskolai látogatottság növekedése mellett a bennmaradási ráta is javult.³⁶

3. *A vertikális expanzió* – a növekedés harmadik típusa – esetében az oktatási rendszer akár a felső, akár az alsó szinteken pótlólagos szintekkel kiegészülve növekszik. Ez a magyar középfokú oktatás vizsgált időszakának leggyakoribb s legszínesebb expanziós jelensége, azonban nem teljesen megfelelő mutatója az intézménytípusok mentén való megközelítés, közoktatási rendszerünkben ugyanis épp az általunk vizsgált időszakban vált legitím módon is ketté az iskolaszervezet és az intézményi struktúra.³⁷ A vertikális növekedés egyik alete a *9–10. osztályos képzés* átalakulása, s az ebből adódó növekedés, amely nagyrészt a társadalmi átmenet, döntően pedig az 1993-as oktatási törvény értelmében a tankötelezettség 16 éves korig általános képzésben való eltöltésével összefüggő változások következménye, s amely igen változatos formákban valósult meg. A szakmunkásképzési ágazat összeomlása miatt oda nem irányítható, középiskolába viszont be nem kerülő tanulók iskolában tartására átmenetileg az általános iskolákban szervezett 9–10 osztályok (háziasszony-, gazdaszónyképző) mellett – szintén rövid ideig – a Nemzeti Alaptanterv által számos iskolavezető számára sugallt *10 osztályos iskolamodell* irányába való fejlesztés is ezt az altípust növelte.³⁸ A 9–10. osztályos képzés sajátos, az előzőnél nagyobb létszámú tanulócsoporthoz magában foglaló – mértékében nagyon változó – szintere a *speciális szakiskola* volt a kilencvenes években, amelyet az oktatási törvény módosítása nyomán megnyitottak a nem fogyatékos tanulók számára is. Míg a 9–10. évfolyamos terjeszkedés fölfelé, a *hat- és nyolcévfolyamos gimnáziumok* lefelé bővítették az oktatás adott vertikumát. A szerkezetváltó gimnáziumok kialakulásában – erőteljesen jelentkező társadalmi igényekre válaszolva – az iskolai szintű strukturális átalakulások játszották a fő szerepet. Ezek kezdeti fő indítéka az elitképzés visszaállításának szakmai törekvése volt, de a demográfiai helyzet középfokú képzést elérő tanulószám-csökkenése rövid idő alatt vezetett el annak erodálásához.

A szerkezetváltó gimnáziumok tanuló-elszívó hatása versenyhelyzetet teremtett az általános iskolák számára, amelyek egy – jöllehet kis – részének intézményi válasza a

³⁵ A gimnáziumi átlagos lemorzsolódás 1999-ben 1990-hez képest 3,4 százalékkal lett alacsonyabb. A szakközépiskolákban az induló 16,7 százalékról süllyedt 3 százalékra, azaz 13,75 százalékkal (Halász–Lannert 2000). Ezzel megváltozott az a korábbi tendencia, hogy a gimnáziumok tanulómegtartó-képessége magasabb.

³⁶ Ugyanez nem áll a szakirodalomban már régóta zsákutcs képzésnek nevezett szakmunkásképzésre, ahol az iskolai látogatottság csökkenése és a bent lévők lemorzsolódásának növekedése történt.

³⁷ A jelenlegi szabályozás szerint oktatási szintekről és szakaszokról beszélünk, amelyeket különböző iskolatípusokban lehet megvalósítani.

³⁸ A nyolcosztályos általános iskola 1998-ban törvényben deklarált megerősítése alapján ez zsákutcának bizonyult.

fölfelé terjeszkedés volt, a *12 évfolyamos iskolává* fejlődés útján.³⁹ A dinamikus növekvő „kisgimnáziumi” vertikum⁴⁰ további növekedésének több tényező: az iskola-fenntartó önkormányzatokban a Bokros-csomag néven ismert költségvetési restrikció, az 1998 utáni országos oktatáspolitikai e formának gátat szabni kívánó törekvése, és a társadalmi érdeklődés bizonyos csökkenése együttesen szabott végül gátat. *A kéttannyelvű középiskolák* a nyolcvanas évek második felében jelentek meg a magyar közoktatásban. A vertikális expanzió szempontjából való számbavételüket az indokolja, hogy a középiskolai oktatás ebben az iskolatípusban öt évig tart; a tanulók az első évben, a kilencedik évfolyamon az adott idegen nyelvet sajátítják el, majd a következő négy évben végzik el a gimnázium vagy szakközépiskola tananyagát, a tantárgyak egy részét idegen nyelven. Ezen intézmények száma a kilencvenes években fokozatosan nőtt.⁴¹ A vertikális expanziót növelik a fentiekén túli *13., 14., gyakran további középiskolai évfolyamok*, amelyek részben még a közoktatási rendszer keretein belül működnek.⁴² Ide sorolhatjuk továbbá az *iskolai felnőttoktatás* fiatal korúak számára létrehozott formáit is.⁴³ *A tankötelezettség 18 éves korra való felemelése*, amely jelenleg még nem mutatkozik meg hatásában, rövid távlatában szintén a vertikális expanzióhoz járul hozzá. A szakmunkásképzés tantervi átalakulása (az OKJ képzések 4 éves időtartama) miatt a nem érettségizők is 2000-től már egy évvel tovább maradnak iskolában.⁴⁴ A vertikális expanzióval párhuzamosan, illetve ennek részeként tehát – amelyben a növekedés az oktatás új szintjei útján jön létre – a középiskolások *iskolában töltött idejének hosszabbodása* fontos expanziós jelenség.

4. A korábbihoz képest új oktatási és társadalmi feladatok vállalása – a *horizontális expanzió* – az egyazon szinten belül való növekedésről ad képet, amely a korábban nem, vagy más intézmény által elvállalt tevékenységek ellátásában jelentkezik. Evvel kapcsolatban a kilencvenes évtizedben a magyar iskolarendszerben jelentős változások történtek. A társadalmi feladatokat illetően a korábbi évtizedekhez képest – amikor az iskolarendszer kereteiben számos szociális, egészségügyi, diákjóléti és egyéb feladat ellátása történt – a rendszerváltást már megelőző, s még inkább az azt követő időszakban ezek erőteljes visszavonása történt. A hatalmas úrben új típusú feladatokat egyetemlegesen az egyházi középiskolák egy része vállalt. A növekvő társadalmi feladatokat illetően (fokozódó szociális problémák, deviancia kezelése; a „kiterjesztett

³⁹ E váltás korlátját egyfelől a pedagógus képzési követelmények teljesíthetősége, másfelől az iskola-fenntartó egyetértése jelentette.

⁴⁰ Az iskolák nyolcszoros, a tanulók hét és félszeres növekedése az évtized alatt. (Halász–Lannert 2000.)

⁴¹ 1999-ben 43 iskolát érintett, közülük több két-három kéttannyelvű programot kínál; a tanulók száma nem éri el a tízezret; az e programban tanulók 56 százaléka gimnazista. (Vágó 1999a; Halász–Lannert 2000).

⁴² A szakközépiskolákban a világbanki iskolák és a technikusképzés esetében hosszabb a tanítási idő, mint négy évfolyam. Mind a szakképzésben, mind a gimnáziumokban vannak emellett egyéb rövid idejű szakmai képzések is (TB-ügyintéző, határőr, menedzserasszisztens).

⁴³ Ez a képzés potenciálisan az élethosszig tartó tanulás fontos formája. Működő változatai eltérő módon tesznek eleget ennek. A képzési forma egyik speciális esete, a jelentős számú tanulót befogadó szakmunkások szakközépiskolája a zsákutcás szakiskola korrekcióját hosszú, egyáltalán nem intenzív és nem gazdaságos képzéssel látja el.

⁴⁴ Az azonban máig nyitott kérdés, hogy e képzési forma zsákutcás jellegét a központi szabályozás (az alpműveltségi vizsga 2008-ra való elhalasztásával) máig nem oldotta meg.

pedagógiai szerepek” teljesítése) a rendszer egészében inkább „redukció” volt, nem expanzió. Ez alól egy jelentős terület a kivétel, a középfokú kollégiumi ellátás, amelynek az évtizedbeli fejlesztése érdemi lépésként értékelhető mind a társadalmi mobilitás, mind az oktatási esélyek javítása szempontjából.⁴⁵ Egy további területet lehet kiemelni, amely nem látványos ugyan, s szakmai tartalma is diffúz, de a horizontális expanzió körébe sorolható: a középiskolai osztályfőnöki munkát, amelyben a megváltozott társadalmi összetételű tanulók „kezelésének” mikroszociológiai, a család és az iskola közötti közvetítés problémái együttesen jelentkeznek.⁴⁶

Azok az oktatási tartalmak viszont, amelyek a tantervi szabályozás változásával, a NAT-tal kerültek be az oktatási intézmények által teljesítendő feladatok közé – mint például az ember és társadalom, a művészetek, vagy az informatika – jelentős mértékben tartalmaznak új elemeket. A középiskola első két évében ezért mindenképpen beszélhetünk horizontális expanzióról, jóllehet a kerettantervi módosulás valószínűleg kedvezőtlenül hat ennek további alakulására. Az érettségire való felkészülést szabályozó két további évre pedig ez sem mondható el. Kérdés lehet viszont, hogyan tekintjük azokat a feladatokat, amelyeket a korábbiakban nem, a kilencvenes években azonban ellátni látszik az oktatási rendszer. Ilyen az idegennyelv-oktatás, amelynek mennyiségi fejlődésére az idegen nyelvi óraszámok emelkedése, eredményességére a középfokú képzésből kikerülők jelentős arányban állami nyelvvizsgára való jelentkezése, s a felsőoktatásba jelentkezettek közül állami nyelvvizsga-bizonyítvánnyal való rendelkezése utal.⁴⁷ Ez a kedvező változás azonban igen kevésbé köthető a formális oktatási rendszerhez. A középiskolák közül – a jelentős program-diverzifikáció ellenére – több mint nyolcszoros a különbség az „igazolt nyelvtudás” elérésében; kevés, főképp fővárosi, elitképző, két tannyelvű, valamint az idegen nyelvet magas színvonalon tanító középiskola képes biztosítani a használható nyelvi kompetencia elérését (Vágó 2001). A tanulók többsége a nyelvvizsga-bizonyítvány megszerzése érdekében az iskolarendszerű oktatáson kívüli intézményekhez fordul. Ez – miként számos egyéb új oktatási tartalom átadása – jobbára a formális oktatáson kívül történik (ha iskolán belül, annak vállalkozási tevékenysége keretében működik), a családok eltérő anyagi teherviselésének lehetősége függvényében.

5. A programok, intézmények *différenciálódása* tekintetében egyértelmű növekedés jellemző a magyar középfokú iskolarendszerre.⁴⁸ E növekedés motorja a decentralizált oktatás sajátos helyi-társadalmi igényeinek legitimé válása, amelynek során a középiskolák szakmai kínálata, profilja igen nagymértékben kitágult a kilencvenes évek során. A differenciálódás részben a vertikális expanzió kapcsán már ismertetett iskolatípusokhoz, illetve az iskolaszervezet-váltásokhoz kötődik, részben az iskolák tanítási-szakmai programjaik alakításának a szabályozás-adta lehetőségéhez. A vegyes

⁴⁵ Az 1999-ben közel 78ezer diákot befogadó kollégiumi hálózat növekedésében jelentős szerepe volt a nem állami fenntartók belépésének. (Halász–Lannert 2000).

⁴⁶ Az OKI-ban 1999-ben végzett empirikus kutatás e terület számos új vonatkozására mutatott rá (Balázs 2001c).

⁴⁷ A nyelvvizsgára jelentkezők között a 14-19 évesek aránya a kilencvenes évek elejének 10-15 százalékáról az évtized végére kétharmadra nőtt (Vágó 2001; Halász–Lannert 2000: 211). A felsőoktatásba jelentkezők közül 1999-ben már minden másodiknak volt nyelvvizsgálója (Neuwirth 2002).

⁴⁸ Ezek köréről és mértékéről a *Jelentés a magyar közoktatásról 2000* című kötet nyújt széleskörű információt.

középiskolák mellett – amelyek számának növekedésével arányosan a differenciálódás mértéke itt is számba vehető – az egyprofilú iskolák szinte mindegyikében az oktatási programok egyre szélesebb köre áll rendelkezésre a tanulók számára.⁴⁹ A tartalmi szabályozás keretlehetőségeit, a szabad sávokat, a fakultációs tevékenységeket a magyar középiskolák többsége igen színesen tölti ki. E differenciálódás révén – amely az iskolák egy részében időben is igen dinamikusán változik, akár évről évre új program bevezetését jelenti – azzal a hatással is jár, hogy egyre inkább elmosódnak a korábbi gimnáziumi és szakmai képzés határai. Sajátos módon a differenciálódást erősítik az alternatív pedagógiai programok alapján – többnyire alapítványi vagy magániskola formában – működő intézmények is, amelyek egy része egyedi pedagógiai megoldásokat kínál.

6. *Az oktatás intenzitásának növekedése* fontos típusa az expanzióknak; az azonos idő alatti magasabb, vagy csökkenő időráfordítás mellett azonos teljesítményben mutatkozik meg.⁵⁰ Ennek megítélésére a magyar közoktatásban makroszintű, adekvát adatok nem állnak rendelkezésre, így e helyütt csak arra utalhatunk, hogy a rendszer elemzőinek és az oktatáspolitikusoknak, valamint a társadalomnak nem jelentéktelen része az intenzitás romlását tartja a mai rendszer egyik jellemzőjének. Meg kell jegyezni azonban, hogy az oktatási folyamatban a szűken vett tanítás mellett a pedagógusok – s ami új jelenség, a középiskolás tanárok – előtt számos olyan szocializációs, mentálhigiénés és egyéb feladat ellátásának igénye is megjelenik, amelyek ellátása esetén azok figyelembe vétele indokolt lehet az oktatás intenzitásának mérlegelésekor. Ezt azonban – mint ahogyan a horizontális expanziónál említettük – a kilencvenes években és az ezredfordulón nem tekinthetjük a mai magyar közoktatás jellemzőjének.

7. *Az iskolaév, vagy iskolai idő (év vagy nap) meghosszabbodása* a „greeni” tipológia egy további eleme. Magyarországon a szabályozás viszonylag stabil, illetve a korábbi növekedést – a szabályozás kereteiből adódó, valamint az iskolák egy részéről érzékelhető törekvéseit – inkább visszafogni igyekeznek. A tanítási órák számának a középfokon való megnövekedése már a kilencvenes éveket megelőzően is jellemző volt, s az évtizedben számos formában tovább élt.⁵¹ A NAT nem határozott meg egyértelműen szoros idő-kereteket, épp ezért azonban egyes szakértők és oktatáspolitikusok szerint további lehetőséget nyújtott az iskolai idő növelése irányába. A kerettantervek bevezetése ennek kezelésére is törekedett, de tapasztalatokkal még nem rendelkezünk róla. A szakképzés új tartalmi szabályozása – a szaktárgyak 11. évfolyamtól való taníthatósága és emiatt is magas óraszámú – mellett a tanítási időt itt növelik a nem szaktárgyi irányba történő felsőfokú aspirációkat támogató fakultációk órakeretei is.

⁴⁹ A jelenleg átalakuló oktatásstatisztikai rendszer már nem csupán az intézményeket, hanem az oktatási programokat is önállóan tartja nyilván.

⁵⁰ Green ezt technikai hatékonyságnak nevezi, megkülönböztetve ettől az oktatás költségvetési hatékonyságát.

⁵¹ Az iskolák a nulladik és a hetedik órák szervezésével, a nem kötelező órák kötelezővé tételével próbálták a tananyag elsajátítására nem elegendőnek tartott időkeretet megnövelni, s ide tartoznak a 12. évfolyamon a felsőfokú képzés irányába felkészítő extrakurrikuláris tevékenységek is. Az óraszám-emelkedés visszaszorítására a kerettantervi rendelet tett 1999-ben – ma még megjósolhatatlan hatását – kísérletet.

Minderről szisztematikus és országos információk azonban nem állnak rendelkezésre; empirikus ismereteink szerint⁵² azonban nem kis mértékű expanzió jellemző.

8. A hazai expanziós jelenségek egyik legsajátosabb területét képviseli a *tanárok és egyéb, tanításhoz szükséges munkaerő számának* alakulása, amely a Green-féle tipológia egy önálló eleme.⁵³ A kilencvenes évtizedben Magyarországon a közoktatásban dolgozó pedagógusok létszámában kismértékű hullámzás volt jellemző: 1990-től 1995-ig – egy év kivételével – csekély növekedés, majd szintén nem jelentős csökkenés következett be, e bázisidőszakhoz képest átlagosan 3 százalékos mértékben (közel 5000 fő), de a különböző iskolatípusokban jelentős szórással. A csak a középfokú képzésben viszont ezzel ellentétes mozgás volt tapasztalható; az iskolaszervezet átalakulási trendjének megfelelően a gimnáziumokban és szakközépiskolákban 41,1 százalékos növekedés volt, a szakmunkásképzésben viszont 34,3 százalékos csökkenés. A középiskolai expanzióban tehát a tanárság számának erőteljes növekedése is megjelenik, amely 1990 és 99 között a tanulólétszám-növekedésnél csaknem 10 százalékkal volt magasabb (Halász–Lannert 2000).

A greeni tipológiának és az erre épülő elméletnek a szakmai kérdések tág társadalmi kontextusban való, ugyanakkor cselekvésorientált megközelítésmódja igen alkalmasá teszi mind oktatáspolitikai, mind szociológiai elemzésekre. A magyar vonatkozások szempontjából nem lényegtelen azonban, hogy elméletét Green a fejlett nyugati államok társadalmi rendszerének keretében értelmezve, azok empirikus alátámasztásához az USA sok évtizedes oktatási adatainak alakulását használva fel. Ennek a korábbiakban már vázolt sajátosságai közül érdemes kiemelni azt, hogy a második világháborús „töréspont” után mind a gazdaság- és társadalomfejlődés, mind a demográfiai folyamatok lényegében szerves módon alakultak. Magyarországon a hetvenes évek demográfia hulláma egyfelől, a rendszerváltás másfelől két, igen eltérő dimenzióban jelentett megszakítottságot az oktatási rendszer alakulására nézve. A demográfiai folyamatok azóta – bár nem kedvezőek – nem mutatnak kiugrásokat, s várhatóan kismértékű változásokra számíthatunk a jövőben is. Az új társadalmi berendezkedés és társadalomfejlődés – különösen az Európai Unióhoz való csatlakozás – remélhetőleg történelmi távlatokra jelent stabilizációt, az átmenet minden bizonnyal hosszabb ideig tartó számos problémája ellenére. Az oktatásügy immanens folyamatairól még az is elmondható, hogy itt nagyobb volt a kontinuitás, mint a társadalom egyéb szféráiban, a decentralizáció és az intézményi autonómia csírái ugyanis már a rendszerváltás előtt megjelentek és hatottak.⁵⁴ Ezért összességében úgy látjuk, hogy a greeni elemzési keret alkalmas a magyar viszonyok között az expanzióval kapcsolatos jelenségek értelmezésére. Az elemzést segítheti, ha a tipológiának – a hazai növekedési jelenségek néhány sajátosságából kiinduló – árnyalását is figyelembe vesszük (Halász 2001).

⁵² Lásd például az OKI *Tartalmi változások a közoktatásban a 90-es években* c. kutatásának eredményeit (Vágó 1999a). Az expanzióról az OKI-ban folyt kutatásunk empirikus tapasztalatai különösen a szakközépiskolai tanítási idő megnövekedését támasztották alá (Balázs 2001c). *A hat- és nyolcosztályos gimnáziumok a magyar közoktatás rendszerében* című OKI kutatás pedig (Nagy 2001) a szerkezetváltó iskolákban regisztrálta ezt a tendenciát.

⁵³ Érdemes megemlíteni, hogy Green hangsúlyozza: arról a növekedésről van szó, amely attól függetlenül következett be, hogy alakult az iskolában tanulók létszáma, vagy a részvételi aránya.

⁵⁴ Az 1985-ös törvény ilyen hatásairól lásd Báthory 2001: 57–66.

Halász egyfelől megkülönbözteti az abszolút (létszámban kifejezett) és a relatív (arányában kifejezett) expanziót – e kettő a tanulók szempontjából vizsgálja a növekedést - másfelől elkülöníti a vertikális és horizontális növekedés több formáját. A *relatív expanzió* azt fejezi ki, amikor egy adott iskolafokra való belépés aránya nő meg az adott életkori csoport létszámához képest; ez tekinthető a magyar középiskolai oktatás elmúlt évtizedbeli alakulását leginkább kifejező mutatójának.

A „részarány-expanzió” szempontjából alapvető kérdés, hogy folytatódik-e a trend, ha a korábbiaknak megfelelően, tíz év múlva szinte mindenki érettségihez vezető képzésbe kerül. Ez a társadalom és a szakma számára sem tűnik valószínű fejlődési pályának. A magyar közoktatás folyamatait átfogóan bemutató *Jelentés a magyar közoktatásról 2000* című kötet két eltérő lehetőséget mutat be szimulációs modellekben. Ha a középiskolai továbbtanulás évi 1 százalékos növekedésére, de az e szinten tovább nem tanulók arányának kismértékű csökkenésére – azaz a leszakadási jelenségek erősödésére – számítunk, 2010-ben a középiskolások az általános iskolát befejezettek 82 százalékát teszik majd ki (számuk alig változik 1999-hez képest), a szakiskolások aránya pedig tovább csökken. Ha a középiskolai továbbtanulás aránya 75 százalékon stabilizálódik, de javul a középfokú továbbtanulási ráta, a szakiskolában tanulók részarány-csökkenése lelassul, majd stabilizálódik 20-22% között.⁵⁵

Az *abszolút expanziót* az egy adott oktatási szint programjába belépők számának megnövekedése jelzi, amely attól függetlenül következik be, hogy az adott szint más programjaiban hányan tanulnak (azaz attól is, hogy összesen hányan tanulnak az adott iskolafokon). Ebben az értelemben Magyarországon a középiskolázásban abszolút expanzióról beszélhetünk, míg a középfokú képzés alacsonyabb formáin visszafejlődésről.⁵⁶ A fenti szimulációból viszont az látható, hogy az első modellben épp a tovább nem tanulók körében számíthatunk (abszolút) expanzióra, míg a másodikban nem várható ilyen. Könnyen belátható, hogy a két eset eltérő oktatási rendszert, s eltérő társadalmat is takar hosszabb távon.

Halász a vertikális expanzió két formáját különbözteti meg. Az első egy adott, meglévő program tanítási időtartamának megnövekedését fejezi ki. Valójában ekkor az ugyanolyan értékű végzettséget szerző tanulók iskolában töltött idejének növekedése történik meg. A greeni tipológia mentén ismertettek közül ide sorolhatóak az érettségit öt év alatt biztosító intézmények (például a két tannyelvű középiskolák, világbanki szakközépiskolák), s a jövőben szakközépiskolák is, ahol négy év tanulás után lehet szakmunkás-bizonyítványhoz jutni. A vertikális program-expanzió új, magasabb szintű programok bevezetését jelenti a korábbiakra épülve; e tekintetben – ha csak a középfokú oktatáson belül vizsgáljuk a növekedési jelenségeket – a középiskolák 13. évfolyamain kínált programok, s a technikusképzés vehetőek számba a magyar közoktatásban. Tágabban viszont – ahogyan a korábbiakban is utaltunk rá – a terciér oktatási szint erőteljes fejlődése is ide sorolható.

⁵⁵ Lásd Halász-Lannert 2000: 75. és 76. táblázatok.

⁵⁶ Lásd Halász-Lannert 2000: 72. táblázat. Természetesen egy-egy iskolatípuson belül is tehetünk ilyen megkülönböztetést, így például a szakközépiskolákban beszélhetünk a közgazdasági programok abszolút növekedéséről és a mezőgazdaságiak csökkenéséről.

Ami a számok mögött van

A fenti típusokban feltárul a magyar középiskolai expanzió sokszálú folyamata, grandiózus mértéke, ugyanakkor e folyamat látható egyenetlenségei is. Green szerint ugyan az egyes típusok között nincs logikai, determinisztikus összefüggés, de tapasztalati úton számos együtt-járás, egymásból következés figyelhető meg, amelynek min-tái fontosak lehetnek a magyar expanziós jelenségek megértése szempontjából is.

Bár a mennyiségi expanzió általában pozitív demográfiai jelenségek következtében jön létre, a születésszám emelkedése nem indukál automatikusan mennyiségi expanziót.⁵⁷ Másfajta válaszok is lehetségesek, az oktatás intenzifikálása például. Ez történik a váltott műszakban való tanítás bevezetésével, amelynek viszont velejárója a szükséges tanárok számának megnövelése. Kérdés lehet azonban, hogy vajon mi a jobb, vagy célszerűbb egy oktatási rendszer számára: iskolát építeni, vagy több tanárt foglalkoztatni? E kérdés megválaszolását az oktatás-gazdaságtani szakember valószínűleg költségvetési szempontból mérlegeli, de az oktatáspolitikusnak és a szociológusnak más természetű érveket is figyelembe kell vennie. A néhány évtizede mindeni számára általános váltott műszakos tanítást például ma valószínűleg sem a tanárok, sem a szülők többsége nem fogadná el, azonban nagyon eltérő okokra: a családok érdekeire, az oktatás minőségromlására, a tanulók terhelésének problémáira hivatkozva.⁵⁸ Ilyen fajta – többnyire rejtett, vagy nem tudatosított – előföltételek, illetve a mögöttük levő értékek mozgatják a társadalom tagjainak az oktatással kapcsolatos gondolkodását. Green szerint, amikor az oktatási rendszerben olyan változások történnek, amelyek miatt a korábbi állapot folytathatatlaná válik, a különböző lehetséges változtatást indokoló érvek mögött ilyen mögöttes előföltételeket, posztulátumokat célszerű keresni. A növekedés mögötti társadalmi elgondolások nem függetlenek a növekedés már elért szintjétől (például hogy a fiatal korosztályok mekkora hányada jutott el eddig érettségighez), valamint a rendszer kultúrájától (például hogy mekkora egyenlőtlenséget fogad el a társadalom és az oktatási rendszer). Ezért különböző iskolázottsági szinteken ugyanakkora növekedés mellett is igen eltérő válaszok szülehetnek, egymáshoz közeli társadalmi kultúrában, az oktatás kiterjedtségének azonos szintjén viszont igen hasonlók.

Green-nek az oktatási rendszert leíró modellje szerint a társadalom biztosítja az oktatási javakhoz – így egy iskolafok elvégzési lehetőségéhez – egy adott szinten való hozzájutást; legalábbis demokratikus társadalmakban mindig van ilyen egyetemes szint. Ennek teljesítése biztosítja egyfelől az oktatási rendszeren belül annak következő szintjére való bejutást, másfelől olyan járulékos előnyökkel jár, amelyek a társadalomban érvényesíthetőek.⁵⁹ Green a „zéró-korreláció” törvényének nevezi az oktatási és az általa „másodrangú” javaknak nevezett társadalmi előnyök közötti összefüggés

⁵⁷ Green a népesedési ráta növekedése során a társadalmi csoportok közötti adott megoszlás időben változatlan arányaival számol.

⁵⁸ Valószínűleg lenne azonban olyan, jóllehet szűk szülőcsoport, amely ilyen feltételek között is vállalná gyermeke oktatását, ha az csak így jutna be olyan iskolába, amely – illetve amelynek tanárai – számára garantált eredményt (továbbtanulást, nyelvtudást, stb.) adna.

⁵⁹ A magyar társadalomban például korábban a 8 osztályos iskolai végzettség társadalmi értéke – amely erősen motiválta bizonyos csoportokban a megszerzését – az volt, hogy azzal lehetett autózvezetői tanfolyamra jelentkezni.

felívelő, majd csökkenő szorosságát, s végül a kapcsolat megszűnését. Ez annak a könnyen belátható szociológiai jelenségnek a verifikálásán nyugszik, hogy ha egy iskola elvégzése ritkaság, akkor annak vonzása nagy, hiszen előnyös pozíciókkal és egyéb hasznokkal járhat. Ha már sokan végzik el az adott iskolatípust, annak vonzása a megszerezhető előnyök mértékének hanyatlásával párhuzamosan csökken. Ha viszont már csaknem mindenki eléri az adott iskolai végzettséget, akkor az adott iskolából való kimaradás válik kockázatosná.

A rendszer növekedése során az adott oktatási szintre bejutó új társadalmi csoportok iskoláztatása új fajta problémákat vet fel az oktatási szektor számára is. Az adott végzettség, bizonyítvány devalválódásának következtében megjelennek, majd megerősödnek a rendszer belső státuskülönbségei, a rendszer adott szintjén az oktatás diverzifikálódik. Ekkor már nem a végzettség maga lesz érték, hanem a mögötte levő tartalom, amelyet az azonos szintű végzettséget adó iskola vagy program különbségei vagy olyan más jellemzők határoznak meg, amelyek nem magához az iskolázottsághoz kötődnek.⁶⁰ Az iskolázottsági szint „önértéke” így eltérő oktatási teljesítményekben megjelenő értékekkel alakul, a korábbi állapotban még előnyt jelentő végzettség megszerzése pedig szinte előfeltételé válik.⁶¹ A változás egy másik lehetséges útja – akár ezzel párhuzamosan – az oktatásban részt vevők nyomására formálódhat ki. Akik egy korábbi időszakban még előnyöket biztosító oktatási szinten már nem jutnak társadalmi haszonhoz,⁶² azt elérhetik az oktatási szint növelésével. Mivel pedig az oktatási rendszer annyit tud biztosítani, hogy az adott végzettséget megszerzők – a rendszer egyetemes, minden számára elvileg nyitott szintjein belül – továbbjuthatnak egy következő iskolai szintre, ahol egy újabb növekedési spirál indul be. A munkaerőpiac számára általában kedvező a növekedés, hiszen „válogathat” az igényeinek inkább megfelelő programokban végzettek között; az oktatási rendszernek a munkaerőpiac-hoz való kapcsolódása különböző formáinak megfelelően vesz részt a tartalmi változások generálásában.

Az oktatási rendszer e növekedési spirálját azonban kontrollálni lehet, hiszen az oktatási rendszerek mindegyikében működik valamilyen ellenőrzési mechanizmus. Az oktatási rendszeren belüli szelekciós eszközök mindenképp az adott szinten belül lévők lemorzsolásával hatnak a továbbhaladásra, de ezt a funkciót látják el a – társadalom számára ismert – oktatási standardok is, amelyek – ha túl magasak – elriasztják a belépni szándékozókat. Ha az adott szint elérését az ellenőrzés különböző formái együttesen nehezítik, a spirál lelassulhat.

Valójában azonban senki nincs igazán tudatában a zajló változásoknak. A folyamat időben igen elhúzódik, s mind az oktatási rendszer, mind a társadalom szereplői csak fáziskéséssel ismerik fel a helyzetet. Ez azonban nem feltétlenül okoz problémát; gyakran a már megtörtént változások utólagos „szentesítése” teremt konszenzust az oktatási rendszer és a társadalom között. Belgiumban például csak 1983-ban – amikor-

⁶⁰ A kéttannyelvű iskolák vagy a középiskolák sorrendjében előkelő helyen levő iskolák érettségije például mást ér a társadalom szemében, mint más középiskoláé.

⁶¹ Az oktatási expanziót vizsgáló empirikus kutatásunkban több interjú szólt arról, hogy az érettségi ma már szinte kötelező.

⁶² Ez a modellben az „utolsó belépő” csoport – természetesen hipotetikus értelemben. Náluk következik be az, hogy már ismét nincs korreláció a végzettség és az általa megszerezhető javak között.

ra már a korosztályok döntő része amúgy is 12 évig járt iskolába – terjesztették ki a kötelező oktatás időszakát 8-ról 12 évfolyamra, s ez nemcsak problémát nem okozott, hanem hasznosnak bizonyult (Vanderstraeten 1999).

Az oktatási rendszerek fejlődése, a társadalmak iskolázottsági szintjének emelkedése a fenti logikát követve szakaszosan erősödő konfliktusokkal valósul ugyan meg, de azt mondhatjuk, hosszú ideig, sok iskolai szinten keresztül „normális” úton halad. Mindez akkor okoz valóságos társadalmi és oktatáspolitikai problémákat, amikor az oktatási rendszernek azon a szintjén történik a növekedés, amely eléri a társadalom által korábban szelektívnek elfogadott oktatási fokozat határát.⁶³ Az oktatáspolitikusnak ilyenkor két, egy időben jelentkező nyomással kell szembenézni: a magasabb szintre való bejutás megkönnyítését, illetve a bejutás szelektivitásának fenntartását igénylők szempontjaival. Nyilvánvaló, hogy ez a döntés nem hozható meg az oktatási rendszeren belül, hiszen a társadalom tagjai – főképp az oktatásban közvetlenül érdekelt családok, s a munka világának szereplői – aktív ágensei a történéseknek, az oktatási javak „csereközege” a rendszeren kívül működik. Green elméletének fontossága mindenek előtt abban áll, hogy az oktatási rendszer változásait a társadalmi folyamatokkal való kölcsönhatásukban szemléli. Épp emiatt nem mindegy, hogy az oktatási rendszert az a tényező irányítja-e, amellyel hozzákapcsoltuk a társadalomhoz, vagy fordítva, az oktatási rendszer belső szükségszerűségei határozzák meg a társadalomhoz való kapcsolódását. Az oktatási rendszer jellemzői nagymértékben megszabják azt, hogy hogyan képes reagálni a külső változásokra, s hogy képes-e úgy változni, amely megfelel immanens érdekeinek és a zajló társadalmi folyamatok természetének. A belga példákat bemutató szerző az oktatás kiterjedésének szociológiai magyarázatát Luhmann társadalomelméletében találja meg, s az oktatási expanziót a társadalom funkcionális differenciálódása és az individualizáció természetes következményeként értelmezi (Vanderstraeten 1999).

A Green által adott példákból a magyar oktatásügy szempontjából különösen releváns az a föltevés, amely szerint a tanulók részarányának az adott oktatási szinten – így a középfokon – való megnövekedése szinte szükségszerűen veti föl a programok differenciálódásával létrejövő expanziót, hiszen könnyen belátható, hogy egy korábban „keveseknek” szóló tanterv nyilvánvalóan nem alkalmazható egy az egyben a „sokak” számára.⁶⁴ Ha az oktatási rendszer képes sokszínű középfokú horizontálisan tagolt iskolarendszert, valamint széles oktatási tartalmi kínálatot létrehozni, a növekedési jelenségeket könnyebben képes kezelni. Green úgy látja – s e nézetét a magyar közoktatás példáján magunk is osztjuk – hogy a fejlettebb oktatási rendszerek számára a differenciáltság megőrzése magasabb érték, mint a hatékonyság növelése, amelyet elsődlegesen nem, hanem csak a hatékonyság erőteljes romlása idején tűznek az oktatáspolitikai napirendjére. A hatékonyság növelésének direkt célja annál is inkább nehezen volna elérhető, mert még a fejlett oktatási rendszerekben sem áll rendelkezésre elégséges és megfelelő (input és output) kritériumrendszer az intenzitásnövekedés egzakt mérésére. Az oktatás intenzitásának megnövelése – amely a technikai hatékonyság

⁶³ Jelenleg az USA-ban ez a felsőfokú képzés (Seidmann 1996). Nyugat-Európa országaiban a középfokú képzés még nem érte el a zéró korrelációt.

⁶⁴ A fordítottja azonban már nem feltétlenül igaz; például a tantervi differenciáltság önmagában való megnöveléséből nem következik, hogy az oktatásban való részvétel is nő.

ság javításával jár együtt – elvileg lehetne az oktatás célja úgy is, hogy nem feltétlenül kötődik az oktatás kiterjedéséhez. Ebben az ágazatban azonban a hatékonyság nem olyan instrumentális érték, mint a versenyágazatokban. Így az oktatásban – még ha lennének is megfelelő indikátorok a hatékonyság mérésére – nem hozhatóak létre olyan ösztönzők, mint amilyenek a reálszférában többé-kevésbé sikeresen tudják biztosítani a hatékonyság javítását. Ez a kérdés azonban Green szerint az oktatásban primer módon nem is vetődik föl, hanem csak akkor, ha a rendszer működésében alapvető problémák jelennek meg és tematizálódnak. A magyar helyzet – egy méretében rövid idő alatt megnövekedett középiskolai, s ma már azt mondhatjuk, felsőfokú oktatási rendszer, amelyben az expanziós folyamattal párhuzamosan nem történt erőforrás-növelés – ilyen problémát rejt magában, anélkül azonban, hogy ennek széles társadalmi kommunikációja megtörtént volna. E probléma elvileg lehetséges válaszmegoldása lehet ugyan az addig működtetett oktatási programok visszafejlesztése, de a fejlett oktatási rendszerekre empirikusan jellemzőbb más út keresése – például az intenzitás növelésének törekvése.

Érdemes megemlíteni, hogy Green rámutat: az expanziós folyamatok gyakran csökkenő erőforrások között is folytatódnak; s hogy bár ez irracionális jelenségnek tűnik, nem feltétlenül az. A fejlett nyugati államokban a „jóléti kapitalizmus” utáni költségvetési restriktív időszakokban az oktatási rendszerekben a növekedés új útjai jöttek létre. Egyértelműen megmutatkozik ez Magyarországon is, ahol a kilencvenes években valamennyi közszférában, így a közoktatásban is jelentős relatív erőforrás-visszavonás történt, a rendszer azonban eközben is folytonosan növekedett. Valójában sehol nincs és nem is várható el monoton kapcsolat az erőforrások alakulása és az oktatási rendszer kiterjedtségének változása között.

Szociológiai és oktatáspolitikai szempontból egyaránt fontos a fentiek hangsúlyozása, hiszen arra is utal, hogy az expanzió olyan öngerjesztő folyamat, amelynek jellemzője, hogy a zajló történések nehezen láthatóak át, számos tekintetben pedig kicsúszhatnak a társadalmi kontroll alól, miközben az egyes területeken célzott eseti beavatkozások nem képesek kifejteni a kívánt hatást.⁶⁵ A rendszer növekedésének problémáin úrrá lenni sem a változások megkérdőjelezésével, sem az ágensek körének, érdekeiknek, cselekvéseiknek a beszűkítésével nem látszik megoldhatónak. A fejlett oktatási rendszer lehetőségeit a növekedési problémákkal való megküzdésben leginkább az adaptációképesség és -készség fokozása szélesítheti. Különösen áll ez az erősen decentralizált oktatási rendszerekre, ahol az oktatásirányítás alacsony szintjein a szereplőknek viszonylag széles a mozgástere, és ezért nehéz a változások követése és „mederben tartása”. Mindez nem jelenti azt, hogy az országos oktatáspolitikai eszköz-telen, pusztán azt, hogy – akár támogató, akár restriktív – cselekvése nem lehet egyoldalú és független a rendszerben levők (köztük önmaga) meghatározottságaitól. Az, hogy az expanzió öngerjesztő folyamat, nem jelenti azt sem, hogy tehetetlenül kellene

⁶⁵ Egy – kulturális szempontból igen eltérő, de az expanzió globális jelenségének illusztrálására alkalmas – példa lehet erre a tajvani középiskolai expanzió. Az ennek problémáiról szóló tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéshez kapcsolt oktatási reform, s ennek keretében végrehajtott középiskolai expanzió – a magániskolai hálózat aktivítása következtében – kicsúszott az állami irányítás kezéből és mind a középfokú oktatásban, mind a felsőfokon váratlan és szélesebb társadalmi kihatású problémákat okozott mind az elképzelt iskolaszervezetben, mind a felsőoktatásban. (Erről lásd Huei-Lirng–Westbury 1998).

szemlélni. A jelenség és a mögötte húzódnó értékek, céltételezések széleskörű társadalmi megvitatása hozzásegíthet a folyamatban érintettek – a szülő társadalom, a felsőoktatási szféra, az iskolafenntartók, a gazdaság szereplői és a többi társadalmi alrendszer, így a szociálpolitika vagy a területfejlesztés – oktatási expanzióról való gondolkodásának megismeréséhez, árnyalásához, akár megváltoztatásához is.

A magyar középfokú oktatás kilencvenes évekbeli expanziós jelenségeinek társadalmi összefüggései eddig sajnálatosan nem kerültek széleskörű megvitatásra, jóllehet egyes szakkérdései, s negatív kísérőjelenségei ismertté váltak. A tanulmány végén néhány olyan témát vázolunk fel, amelyeket az expanzió távlati előrehaladása szempontjából fontosnak ítélnék.

Mire való a középiskola?

A felnőttkort megelőzően ez az utolsó életkori szakasz, amelyben a tankötelezettség mind az egyének, mind a csoportok, mind a tágabb – magyar és európai – társadalom számára relatíve optimális indítás biztosítható a korosztály életének további folyására. Így a középiskola funkciójának meghatározása során három nézőpontot célszerű – lényegében egyforma súllyal – mérlegelni. Miközben biztosítani kell, hogy a középfokú oktatásban részt vevő korosztály életrészeként is meg tudja élni e periódust,⁶⁶ az ebből való kilépés utáni évekre megfelelő használható tudással, kompetenciával kell ellátni, s egyben megalapozni egy olyan habitust, szokásrendszert, értékrendet és világnézetet, amely életre szólóan segítséget nyújt számára az ismeretlen és váratlan helyzetek nivós feldolgozására is. Ezen feladatokhoz képest az iskolaszervezeti és -szervezeti megoldások, valamint az átadandó műveltség tartalmak nyilvánvalóan eszközfunkciójúak. Mindez gyakorlati szempontból az iskola horizontális szerkezeti sokszínűségének és a kimeneti szabályozásnak a kérdésének előtérbe állítását veti fel.

Kié (legyen) a középiskola?

Az oktatási rendszer növekedésének jelenlegi szakaszában a középfokú képzésben való részvétel aránya erőtejesen növekszik, de arról, hogy mennyire közelítette meg a zérókorrelációt, nincs pontos ismeretünk. Valahová minden továbbtanulni kívánó bejut. A felvételi szelekciót alkalmazó középiskolák száma csekély, többségük – a romló „gyerekanyag” miatti panaszkodás ellenére – nem szűkíti felvételi kereteit. A családok változatlanul inkább választanak érettségig nyújtó képzést gyermekeiknek.⁶⁷ Ez a középiskola további növekedésének társadalmi igényét jelzi. Ugyanakkor – az expanziót vizsgáló empirikus vizsgálatunk tapasztalatai szerint – vannak olyan gyerekek is, akiket eredeti szándékuk ellenére (jobb általános iskolai bizonyítványuk alapján) az iskolák szeretnék a egyes szakiskola középiskolai ágába irányítani oda jelentkezett, gyengébb előmenetelű tanuló helyett (Balázs 2001c). A másik oldalon, a belépő szak-

⁶⁶ Azaz, ez az utolsó, felnőtt felelősségektől még mentes életszakasz.

⁶⁷ A középiskolai felvételi folyamatot elektronikusan nyilvántartó KIFIR rendszer ismeretében állítható, hogy az erősen szűkülő szakiskolai hálózat is jelentős túlkínálatot jelent (Balázs 2001b).

munkástanulók a jelenlegi, most bevezetés alatt lévő szabályozás alapján legalább 12 évet töltenek az iskolarendszerben úgy, hogy nem jutnak érettségi bizonyítványhoz. Kérdés, hogy az érettségi hasznosságát, annak devalvációjával együtt is nem tartják-e többre, mint az időben és – a 10. évfolyamig tartó általános képzés miatt – tartalmilag egyaránt nagyságrendjében hasonló igényű szakmunkásképzést. E tekintetben az oktatási rendszer „szűrői” kevés fogódzót adnak, hiányzik az oktatási „kontroll mechanizmusok” társadalom számára átlátható, orientáló szerepe. A lemorzsolódási ráta jelenleg épp a szakmunkásképzésben magasabb, mint a középiskolában, így ez a lemorzsolódás nem annyira a középiskola, hanem inkább a megelőző iskolafok kudarcát jelzi. A középiskolai ágon a másik szelektációs eszköz az érettségi lenne. Az utóbbi időben – bár csak szórványos ismereteink vannak róla – nagyritkán előfordul a még nem standard érettségi vizsgán való, a korábbinál nagyobb kudarc. Ennek terjedése a vizsga „belső” jellege miatt nem valószínű. Az új érettségi társadalmi visszajelző hatására viszont még viszonylag hosszú ideig várunk kell, mint ahogy arra is, hogy a – csak egyes térségekben visszajelző funkcióval bíró – munkaerőpiac hogyan fogadja az új szakképzetteket és érettségizetteket. A középfok tehát elvben ugyan mindenkié, aki a megelőző iskolafokot befejezte. Hogy közülük ki fog középiskolába járni a következő évtized végén, s hogy ki marad ki a rendszerből bármilyen végzettség nélkül, még nem látható pontosan. Az újabb szabályozó eszközök hatása mellett számítani lehet a korábbi periódus társadalmi tanulási folyamataira is, amely mind a jelentkezés és továbbhaladás, mint az oktatási szereplők oldalán növelheti az adaptációs potenciált.

Mit ér az érettségi?

A kétszintű érettségi koncepciója magában rejti a felsőoktatásba és az „életbe” való kibocsátás kettős célját. Az emelt szintű érettségi értékét nyilvánvalóan a felsőoktatásba való felvétel lehetőségeinek köre és tágassága jelenti. Az érettségi vizsga felsőoktatási elfogadottsága – amely a nyugati országok többségét jellemzi – a jelenlegi magyar rendszerben csak korlátozottan, meghatározott ideig és az írásbeli vizsga „kiváltójaként” érvényesül. Ráadásul ezzel az értékkel az érettségi néhány tantárgy esetében már évek óta bír. Kérdés, hogy távlatában a felsőoktatás mennyire tágítja ki az emelt szintű vizsga „belépő”-jellegét; hogy egyes intézmények vagy kurrens szakok lesznek-e változatlanul szelektívek. A normál szintű érettségi vizsgát viszont nem a következő iskolafok inputjaként, hanem a kötelező iskolázás lezárójaként értelmezzük. Ebben a tekintetben kulcskérdés az, hogy a vizsga tartalma mennyire kötődik egyes iskolai tantárgyakhoz, illetve mennyire az ott elsajátított kognitívumokhoz vagy kompetenciákhoz. Az alkalmazható tudás és az úgynevezett kulcskompetenciák⁶⁸ fejleszthetősége meghatározó lehet a várhatóan bővülő élethosszig való tanulás helyszínein és az élet legkülönbözőbb területein: a szabadidő eltöltésében, a családi és a társadalmi életben, az állampolgári cselekvés formáiban. A jelenlegi érettségi reform szakmai műhelye a közép szinten ilyen vizsgakoncepciót dolgozott ki; talán ezért is volt olyan nehéz és kompromisszumos annak elfogadtatása az oktatáspolitikával és a szakmai lobbikkal. Mindez természetesen az alapszintű érettségit is szelektívvé teheti, hiszen semmi értel-

⁶⁸ Erről lásd: Rychen–Salganik 2001, különösen a kötet Canto-Sperber–Dupuy által írott tanulmánya.

me olyan „felkészültség” meglétét tanúsítani, amely a valóságban nem működőképes. Nyitott, hogy egy ilyen vizsga kezdeti szelektivitása mennyire hat vissza a továbbiakban a középiskolákra és az alacsonyabb iskolafokokra. Kérdés az is, hogy a szükséges változásokban a spontaneitásnak és az irányításnak mekkora lehet/legyen a szerepe. Fontos az is, hogy az érettségi valós mérési funkciója, a bukás realitása ne zárja ki a lassan érőt, az életpálya során később javítani akarót. Ennek lehetőségeit az oktatási expanzió egy, Magyarországon még nem meghatározó, s a közoktatási rendszeren túlmutató iránya teremtheti meg.

Társadalmi integráció – középfokon?

Ha a fenti kérdésekre a társadalom olyan válaszokat tud adni, amelyek az általunk kiemelt szempontokat figyelembe veszik, az nem csak az egyének és az oktatási rendszer problémáit kezeli, hanem egyben a lehetőségeihez képest maximális mértékben szolgálja a mindenkori társadalmi integrációt is. Ez ugyanis a mai magyar társadalom egyik kulsckérdése, s míg a korábbi évtizedekben az oktatás e funkcióját csak a „kötelező és egységes” általános iskolai szakaszon belül volt képes elvállalni, ma a középiskola sem térhet ki e kihívás alól. A leszakadó rétegek – tartósan munkanélküli szülők, cigány családok – gyerekeinek felzárkóztatása és az iskolarendszerben való benntartása a kötelező iskolázás idején belül sem megoldott, de eközben e csoportok már megjelentek a középfokú képzésben is, különösen a gazdasági-társadalmi fejlettségüket tekintve elmaradott régiókban.⁶⁹ A középfokú iskolakínálat horizontális diverzifikációja mellett e feladat az iskolán belüli pedagógiai tevékenység megújításának igényét, új pedagógus szerepeket, kompetenciákat, tanítási módszereket is igényel. Az pedig a pedagógusképzés és –továbbképzés előtt álló komoly kihívás, hogy e szükségletekre tud-e válaszolni.

A magyar középfokú oktatás drámai mértékű változásai a kilencvenes években – számos egyedi vonatkozásuk mellett is – jellegükben és léptékükben nem egyedülállóak; a középiskolázás főbb változásai, mindenek előtt az érettségihez vezető képzés arányának megnövekedése illeszkedik a mai fejlett oktatási rendszerekben zajló változásokhoz. Az sem egyedülálló jelenség, hogy a magyar oktatás kiterjedésében viszonylag jelentős a spontán, illetve a diffúz társadalmi folyamatok szerepe, amelyek tudatos politikai vagy szakmapolitikai beavatkozás mellett, sőt gyakran azok ellenére is „öngerjesztő” módon hatnak az oktatásra. A változások minőségét – s itt nem az oktatás minőségére gondolunk – a társadalomhoz való szerves kapcsolódását azonban az oktatási rendszeren belül lehet befolyásolni; a központi, területi, helyi és iskolai szinten egyaránt. Ha ez sikerül, az oktatási rendszernek nem azzal kell szembenéznie, hogy teljesítményét a társadalom megkérdőjelezi. Ha azt, hogy az oktatási rendszer növekedése során számos, korábban bevált megoldás „nem működik”, nem feltétlenül a rendszer kudarcának tekintjük, hanem egy új rendszer kiépülési folyamata részének, amely a változó társadalmi igényekre igyekszik reagálni, nagyobb esély van mind az oktatásügy, mind „partnerei” számára az expanziótól elválaszthatatlan konfliktusok és problémák adekvát megoldására is.

⁶⁹ Erről lásd az OKI KK expanziós kutatásának egyik esettanulmányát: Vágó 1999b.

Irodalom

- Agg, Z.–Pálné, Kovács I. szerk. (1994): *A rendszerváltás és a megyék*. Veszprém: Comitatus.
- A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája*. (1996. december) Budapest: MKM-OKKER.
- Andor, M.–Liskó, I. (2000): *Iskolaválasztás és társadalmi mobilitás*. Budapest: Iskolakultúra könyvek 3.
- Archer, M. (1979): *Social Origins of Educational Systems*. London-Beverly Hills: Sage.
- Archer, M. (1982): Változások centralizált és decentralizált oktatási rendszerekben. In Halász, G.–Nagy, M. (szerk. és ford.): *Oktatás és politika*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Balázs, É. (1992): Megyei oktatásirányítás az önkormányzati választások után. In Annási, F.–Halász, G.–Nagy, M. (szerk.): *Önkormányzat és közoktatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 41–63.
- Balázs, É. (1996): Megyei önkormányzatok és a közoktatás. In Nagy, M (szerk.): *Önkormányzatok és a közoktatás*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, 125–135.
- Balázs, É. (1999): Területi tervezés a közoktatásban. *Iskolakultúra*, 12: 52–66.
- Balázs, É. (2001a): A közoktatási tervezés rendszere, a területi és a helyi tervezés. In Annási, F.–Halász, G.–Nagy, M. (szerk.): *Önkormányzat és közoktatás*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Balázs, É. (2001b): A középfokú oktatásba történő felvételi folyamat területi jellemzői. *Kézirat*, Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Balázs, É. (2001c): Expanzió a középiskolában. Egy vizsgálat tapasztalatai. *Új Pedagógiai Szemle*, 9: 36–49.
- Balázs, É.–Surányi, B. (1992): A nagylétszámú korosztályok a középfokú oktatás küszöbén: helyzetkép az általános iskolai vezetés szemével. In Balázs, É.–Lannert J.–Surányi, B.: *Demográfiai hullám, iskola, ifjúsági munkanélküliség*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 39–61.
- Balázs, É.–Surányi, B. (1993): Rendszerváltás és megyei oktatásirányítás. Interjúk „előtte” és „utána”. *Iskolakultúra*, III. (6): 39–47.
- Báthory, Z. (2001): *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972–2000*. Budapest: Önkonet.
- Boli, J.–Ramirez, F.–Meyer, J. (2000): Explaining the Origins and Expansion of Mass Education. In Hallinan, Marureen T. (ed.): *Handbook of Sociology of Education*. New York: Kluwer Academic, 213–240.
- Canto-Sperber, M.–Dupuy, J-P. (2001): Competencies for the Good Life and the Good Society. In Rychen, D. S.–Salganik, L. H (eds.): *Defining and Selecting Key Competencies*. Seattle, Toronto, Bern, Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers, 67–92.
- Coombs, Ph. H. (1971): *Az oktatás világválsága*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Fuller, B.–Rubinson, R. (1992): Does the State Expand Schooling? Review of the Evidence. In Fuller, B.–Rubinson, R. (eds.): *The Political Construction of Education – The State, School Expansion and Economic Change*. New York: Praeger.
- Green, Th. F. (1980): *Predicting the Behaviour of the Educational System*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Halász, G. (2001): *Az oktatási rendszer*. Budapest: OKKER.
- Halász, G.–Lannert, J. szerk. (1997): *Oktatási rendszerek elmélete*. Budapest: OKKER.
- Halász, G.–Lannert, J. szerk. (2000): *Jelentés a magyar közoktatásról 2000*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Huei-Lirng Laih Su-Lin–Westbury, I. (1998): The Transformation of Taiwan's Upper Secondary Education System: A Policy Analysis. *Educational Policy Analysis Archives*, 6 (4), September.
- Nagy, M. (2001): A hat- és nyolc évfolyamos gimnáziumi képzés a kilencvenes évek magyar közoktatási rendszerében. *Új Pedagógiai Szemle*, 3: 31–55.
- Neuwirth, G. (2002): *A középiskolai munka néhány mutatója 2001*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Országos településhálózat-fejlesztési koncepció*. 1007/1971. (XII. 16.) Kormányrendelet.
- Rychen, D. S.–Salganik, L. H eds. (2001): *Defining and Selecting Key Competencies*. Seattle, Toronto, Bern, Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers.
- Surányi, B. (2000): Az oktatási expanzió: problémák és perspektívák. *Iskolakultúra*, 4: 38–50.
- Seidmann, R. H. (1996): National Education Goals 2000: Some Disastrous Unintended Consequences. *Educational Policy Analysis Archives*. 4 (11), July 24.
- Vanderstraeten, R. (1999): Educational Expansion in Belgium: A Sociological Analysis Using Systems Theory. *Journal of Educational Policy*, 14 (5): 507–522.
- Vági, G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: KJK.
- Vágó, I. (szerk.) (1999a): *Tartalmi változások a közoktatásban a 90-es években*. Budapest: OKKER.
- Vágó, I. (1999b): A középiskolai expanzió Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Esettanulmány. *Kézirat*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Vágó, I. (2001): Ami az átlagok mögött van. *Iskolakultúra*, 8: 61–70.
- Vári, P.–Andor, Cs.–Bánfi, I.–Felvégi, E. –Horváth, Zs.–Krolopp, J.–Rózsa, Cs.–Szalay, B. (2001a): Felnőtt írásbeliség vizsgálat – Egy nemzetközi felmérés tapasztalatai. *Iskolakultúra*, 5: 3–20.
- Vári, P.–Bánfi, I.–Felvégi, E. –Krolopp, J.–Rózsa, Cs.–Szalay, B. (2001b): A PISA vizsgálatról. *Új Pedagógiai Szemle*, december: 31–43.
- Vári, P.–Aukszné, Bánfi I.–Felvégi, E.–Rózsa, Cs.–Szalay, B. (2002): Gyorsjelentés a PISA 2000 vizsgálatról. *Új Pedagógiai Szemle*, január: 38–65.

MŰHELY

Molnár Emilia–Kai A. Schafft

A HELYI ROMA/CIGÁNY KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK TEVÉKENYSÉGE ÉS CÉLJAI MAGYARORSZÁGON 2000–2001-BEN*

A kisebbségi törvény¹ 1993-ban történt elfogadása után, 1994-ben alakultak meg az első kisebbségi önkormányzatok. Ez az új intézmény a magyarországi kisebbségek, így a romák számára is korábban nem létező lehetőséget teremtett a politikai szerepvállalásra, a sajátos kisebbségi érdekek megfogalmazására és érvényesítésére.

Bár a kisebbségi önkormányzati rendszer mind a tizenhárom Magyarországon elismert kisebbség számára új érdekérvényesítési terep, a jelen írás alapjául szolgáló kutatásunkban kizárólag a roma/cigány kisebbségi önkormányzatokat vizsgáltuk. A roma kisebbség – az ország legnagyobb etnikai kisebbsége – évszázados, erőszakos asszimilációs kampányokkal tarkított társadalmi kirekesztettsége, jelenleg is hátrányos gazdasági helyzete, és az előítéletes társadalmi gyakorlatok miatt megkülönböztetett figyelmet érdemel. Véleményünk szerint a „romakérdés” a mai magyar társadalom egyik legégetőbb problémája, ezért azt gondoljuk, mind a romák, mind a nem romák számára megkerülhetetlen kérdés, hogy ez az új, a kisebbségek érdekeit képviselni hivatott intézmény képes-e hozzásegíteni a romákat ahhoz, hogy kulturális gyökereik feladása nélkül, különbözőségük szabadon felvállalt megtartásával válhassanak egyenlő esélyű és egyenlő méltóságú tagjaivá a társadalomnak. Ez különösen annak a körülménynek a fényében fontos kérdés, hogy a kisebbségi önkormányzatok megalakítását lehetővé tevő törvény éppen akkor született, amikor a romák életkörülményeinek a szocialista rendszer „cigánypolitikájának”² eredményeként megindult lassú javulását a gazdaság strukturális átalakulásának köszönhető erőteljes társadalmi marginalizálódás váltotta fel.

* A kutatás a Jurzykowski Foundation és a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének támogatásával készült. A szerzők köszönettel tartoznak Szalai Júliának és Ladányi Jánosnak a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért.

¹ Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. A továbbiakban kisebbségi törvényként hivatkozunk rá.

² A Kádár-rendszernek kifejezett cigánypolitikája persze nem volt. Az államszocializmus cigányokat megcélzó intézkedéseit viszont sokáig meghatározta az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata, amelyre a későbbi cigányokkal kapcsolatos határozatok és állásfoglalások sorra visszautalnak (Mezey 1986). A '61-es határozat nyomán indult meg a cigánytelepek felszámolása, a cigányok beáramlása a munkaerő-szükségletét más forrásból már kielégíteni nem tudó nehéz- és építőiparba, valamint ekkor fogalmazódott meg az iskolázottság növelésének szükségessége is. A hatvanas-hetvenes években hozott intézkedések a cigányok asszimilálását, a kor szóhasználatával „beilleszkedését” célozták.

Milyen társadalmi funkciót tölthet be ilyen körülmények között ez az intézmény? Integráló, azaz a romákat a politikai, gazdasági, szociális és kulturális intézményekbe, illetve a társadalmi folyamatok fő áramába bevonó hatása van-e, vagy ezzel éppen ellenkezőleg inkább a szegregációs, a romák elkülönítését, vagy elkülönülését fokozó folyamatokat erősíti? Ezek a romák társadalmi, politikai helyzetével foglalkozók számára megkerülhetetlen kérdések. Ennek ellenére néhány rendkívül érdekes tanulmányon kívül alig született cigány kisebbségi önkormányzatokkal foglalkozó empirikus vizsgálat. Országos vizsgálat volt Kai Schafft 1998-as postai kérdőíves vizsgálata, amely a roma kisebbségi önkormányzatok eltérő sikerességének okait tárta fel, valamint az Akadémia Kisebbségkutató Műhelyének és a Regionális Kutatások Központjának a nem csak a cigány, hanem valamennyi kisebbségi önkormányzatra kiterjedő átfogó kutatása (Schafft–Brown 2000, Csefkó–Pálné 1999). Rátkai Árpád (2000) öt nagyváros és két budapesti kerület összesen 46 kisebbségi önkormányzat választásának elemzését végezte el. Eredményeivel legitimációs problémákra hívta fel a figyelmet. Robert Koulish (2001) pedig 2000-ben öt településre kiterjedő, (roma) lakossági kérdőíves felvételből és a helyi közintézmények képviselőivel készült interjúkból álló vizsgálatot vezetett: a roma közösségek elvárásait vizsgálta. Ezenkívül esettanulmányok készültek a Szociológiai Kutatóintézet égisze alatt is (Vági 2000, Tóth 2000, Burka–Vida–Wizner 2002). Martin Kovats (1999) pedig az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat tevékenységét tette vizsgálat tárgyává.

Az első helyi kisebbségi önkormányzati választásokkor, 1994 és 1995-ben tizenkét magyarországi kisebbség összesen 817 helyi kisebbségi önkormányzata alakult meg. Ebből 477 volt cigány kisebbségi önkormányzat. A következő önkormányzati választásokkor, 1998-ban már összesen 1363 kisebbségi önkormányzat alakult meg, ami több mint másfélszeres növekedést jelent. A megalakult cigány kisebbségi önkormányzatok száma ekkor már 771 volt. A legutóbbi, 2002-es választások után 1841 kisebbségi önkormányzat, közülük 1004 cigány kisebbségi önkormányzat alakult meg az országban. Ez a növekedés akkor is figyelemre méltó, ha elfogadjuk azokat a kritikákat, melyek ennek az intézménynek a gyengeségét, kiszolgáltatottságát, vagy fölöslegességét hangsúlyozzák. Mivel magyarázható ez a számbeli növekedés? Mi készíti arra a különböző települések kisebbségi közösségeit, esetünkben a cigány közösségeket, hogy létrehozzák saját önkormányzatukat? Miként befolyásolják a helyi társadalmi, politikai tényezők a roma kisebbségi önkormányzat formációját? Miben látják a kisebbségi önkormányzati rendszerrel érintkező aktorok, csoportok az intézmény feladatát, és mire használják azt? Milyen mértékű a roma kisebbségi önkormányzatok beágyazottsága a helyi roma közösségbe, illetve az intézményi környezetbe? Egyáltalán kik is a helyi roma vezetők, és mit csinálnak? Van-e valamilyen kimutatható különbség a már 1994-95-ben megalakult kisebbségi önkormányzatok és a csak pár éve működők között? Hogyan jellemezhető a kisebbségi vezetők politikai mobilitása? Ezek voltak főbb kérdéseink, amikor nekifogtunk egy országos kérdőíves vizsgálatból és esettanulmányok készítéséből álló kutatásunknak.

2000 és 2002 között a helyi kisebbségi önkormányzatokról végzett kutatásunk során gyűjtött adatok közül a jelen írásunkban csak azokat elemezzük, melyek a kisebbségi önkormányzatok tevékenységére, céljaira vonatkoznak. Azt szeretnénk bemutatni, hogy a helyi roma vezetők milyen tartalommal töltik meg, mire használják ezt az új in-

tézményt. Bemutatjuk, hogy a kisebbségi törvény szándéka szerint elsősorban kulturális tevékenységeknek teret adó kisebbségi önkormányzatok alapvetően szociális problémák megoldásán fáradoznak, ami az adott feltételek között nem is olyan meglepő. Végül rávilágítunk arra is, hogy az etnikai és a szociális problémák ilyen összemérésének milyen negatív hatása lehet a romák integrációs folyamatára.

A kutatás módszeréről

A kisebbségi önkormányzatok vizsgálatához kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt használtunk. Ez egyrészt egy országos (postai) kérdőíves felmérésből, másrészt interjúk és esettanulmányok készítéséből tevődött össze. Kutatásunk során csak helyi szintű kisebbségi önkormányzatokkal foglalkoztunk. Megállapításaink is csak ezekre vonatkoznak.

A hatoldalas kérdőív 65 kérdést tartalmaz, ezek nagy része – 41 kérdés –, 5 fokozatú Likert-skálán méri, hogy a válaszadók milyen mértékben értenek egyet többek között a helyi kisebbségi önkormányzat szerepére és funkciójára, a kisebbségi és a települési önkormányzat viszonyára, a helyi és az országos kisebbségi önkormányzat viszonyára, a település roma és nem roma közösségeinek kapcsolatára, illetve a helyi roma közösség sajátosságaira vonatkozó állításokkal. Ezen kívül a kérdőív tartalmaz még 16 feleletválasztós és 8 nyitott kérdést. Ez utóbbiak egyebek mellett arra kérdeznak rá, hogy mely problémák foglalkoztatják leginkább a település roma közösségét, mit tart a válaszadó a kisebbségi önkormányzat által elért legfontosabb eredménynek. A kérdőív egy korábbi, az 1998 tavaszán végzett országos kérdőíves felmérés részleges megismétlése (Schafft–Brown 2000).

A kérdőíveket 2000 novemberében küldtük ki arra a 738 településre, ahol a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal korábban rendelkezésünkre bocsátott adatai alapján cigány kisebbségi önkormányzatok működtek. A kérdőívhez csatolt kísérőlevelünkben a kisebbségi önkormányzat elnökét kértük meg a válaszadásra. 551 településről kaptuk vissza a kérdőívet. Tíz településről pedig jelezték, hogy ott a cigány kisebbségi önkormányzat már megszűnt. Így közel 76 százalékos válaszadási arányt értünk el. Megvizsgáltuk területi és szociodemográfiai szempontból a válaszoló és nem válaszoló kisebbségi önkormányzatokat. Fejér és Győr-Moson-Sopron megyében, illetve a fővárosban tért el a válaszadási arány jelentősebb mértékben. (Fejér megyéből 14 településből 7, Győr-Moson-Sopron megyéből 14 településből 8, Budapest 23 kerületéből 9 küldte vissza a kérdőívet.) A nagyobb lélekszámú települések kisebbségi önkormányzatai valamivel kevésbé, a kisebb, ezer fő alatti lélekszámú települések valamivel inkább voltak hajlandóak a válaszadásra, azonban lényeges eltérések nem mutatkoztak. A visszaküldött kérdőívek összességében jól reprezentálják a magyarországi roma kisebbségi önkormányzatokat.

A kérdőívet négy településen előzetesen teszteltük, melynek során többször is módosítottuk a kérdések megfogalmazását, sorrendjét, hogy a kitöltés során minél kevesebb értelmezési probléma merüljön föl és, hogy minimalizáljuk az esetleges félreértések számát. Ennek ellenére több esetben is jelezték, illetve a kérdőívek feldolgozása során tapasztaltuk, hogy a „feladat” a válaszadók egy részének nehéz volt.

A kérdőíves vizsgálatot egy interjúkból, esettanulmányokból álló, jelenleg is zajló, kvalitatív vizsgálat egészíti ki, melynek során a kiválasztott települések kisebbségi és helyi önkormányzatának képviselőit, a roma közösség véleményformálóit és egyéb, a helyi politikai, társadalmi életben meghatározó szereplőket keresünk fel. Eddig közel húsz településen jártunk és készítettünk interjút a roma kisebbségi önkormányzat képviselőivel.

Társadalmi és törvényi háttér

Behatárolt mozgástér

A roma kisebbségi önkormányzatok tevékenységét, céljait bemutató elemzésünk előtt szükségesnek tartjuk felvázolni azt a mozgásteret, amiben a kutatásunk tárgyát képező intézmények működnek. Ezt a mozgásteret vizsgálhatjuk egyrészt a jogrendszer felől. Ebben az esetben azt nézzük, hogy maga a kisebbségi törvény miben látja a kisebbségi önkormányzatok feladatát, célját, illetve, hogy e cél elérése érdekében milyen eszközöket ad az intézmény kezébe. Másrészt a mozgásteret vizsgálhatjuk a társadalmi feltételek felől is, amikor azt nézzük, hogy a roma közösség társadalmi sajátosságai, a kisebbség–többség viszonyának alapvonásai milyen feladatokat implikálnának egy kisebbségi intézmény számára. Ideális esetben a jogszabályok reflektálnak a társadalmi sajátosságokra (már amennyire a jogszabályok reflektálni tudnak állandóan változó, dinamikus dolgokra) és az egyik, illetve másik szempontból meghatározott mozgástér határai nagyjából egybeesnek. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a jogszabályok nyújtotta lehetőségeknek csak egy szűkített körével tud élni az érintett közösség. Ebben az esetben akár az is feltételezhető lett volna a kisebbségi törvény megszületésekor, (ahogyan azt az akkori politikai vezetés feltételezte is³), hogy a romák képzetlenségük és a közéletben való járatlanságuk miatt nem, vagy csak nagyon kis számban hoznak létre helyi kisebbségi önkormányzatokat. A törvényi és társadalmi feltételek által meghatározott mozgásterek egymáshoz való viszonyulásának egy harmadik változata az, amikor a kisebbségi törvény az adott kisebbség egy sor problémájára nem reflektál, viszont a törvény által életre hívott kisebbségi önkormányzati rendszer (egyéb intézmények hiánya, vagy gyengesége miatt) ennek ellenére a kisebbségi közösség elvárásaihoz igazítja tevékenységét. Véleményünk szerint ez utóbbi érvényesül a roma kisebbségi önkormányzatok esetében.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy *a kisebbségi törvény a kisebbségi önkormányzatokat a kulturális autonómia megvalósításának terepének tekinti, míg a roma népesség, marginalizáltságából következően egyfajta szociális szerep betöltését „követeli meg” az intézménytől.* Empirikus adataink elemzése, pedig arra ad majd választ, hogy mit tesz a kisebbségi önkormányzat ebben a helyzetben, amikor a jogszabályok által behatárolt mozgástér határai nem esnek egybe a társadalmi sajátosságok által meghatározott mozgástér határaival.

³ Orsós Évának, a NEKH 1995 és 1998 közötti elnökének szóbeli közlése alapján. (Az interjú 2000 novemberében készült.)

Társadalmi feltételek

A cigányok túlnyomó többsége korábban is iskolai végzettsége, szociális, gazdasági, jövedelmi helyzete tekintetében a népesség leghátrányosabb helyzetű csoportjához tartozott. Ugyanakkor a hetvenes évek elejétől, nem utolsósorban a foglalkoztatottság emelkedésével, a telepfelszámolási program beindulásával, számottevő életszínvonalbeli javulás indult meg körükben. Ennek ára etnikai önazonosságuk hátrahagyása volt. Ez ugyan kényszerű identitás-elhagyás volt, mégis sokuk – különösen a magyar anyanyelvű, hagyományaikhoz kevésbé kötődő romungrok – internalizálta a „beilleszkedés” programját, és életstratégiájukat valóban az asszimilációs törekvések határozták meg. Kijönni a telepről, beköltözni a parasztközé, úgy élni, ahogy a parasztközé, a gyerekekkel elvégeztetni az (általános) iskolát, stb.: ezek tartoztak főbb céljaik közé. Azonban ez az asszimilációs folyamat – ahogyan a 20. század asszimilációs folyamatainak többsége – nem járhatott sikerrel.⁴ Nem csak „kényszer” jellege miatt, ami egyben az etnikai másság szociálpolitikává transzformálódását is jelentette (Szalai 2000), és nem csak amiatt, mert a többségi környezet azért mindig is számon tartotta, hogy „ki a cigány”, legfeljebb némi differenciálásra volt hajlandó (a „rendes cigányok”, vagy a „mi cigányaink” esetében), de azért sem, mert ezt a több generációt igénylő folyamatot teljesen megszakította a rendszerváltás. Ekkor a romák tömegesen veszítették el megélhetésüket biztosító munkájukat, és konvertálható tudásuk, felhalmozott tőkájuk, illetve a piacgazdaság keretein belül jól hasznosítható kapcsolatrendszerük nem lévén, rövid időn belül (újra) marginalizált helyzetben találták magukat.

A romák munkaerőpiaci pozíciója gyengébb, mint a nem romáké, amit az alacsony iskolázottság, a területi egyenlőtlenségek, és a velük szembeni diszkrimináció magyaráz (Kertesi 1994). Az alacsony foglalkoztatási esélyekhez a nem romákénál lényegesen rosszabb jövedelmi helyzet társul, és az iskolázottság, mint a legfontosabb kitörési terep sem mutat jobb képet. Bár az általános iskola elvégzésében a hetvenes évek elejéhez viszonyítva a kilencvenes évekre jelentős javulás történt, a cigányok és nem cigányok közötti iskolázottsági olló lényegében változatlan marad. Mindeközben – a legújabb kutatások szerint – a rendszerváltást követő években a cigány gyermekek egyre erőteljesebb iskolai elkülönítése mutatható ki (Kertesi 1995; Havas 2000; Havas–Kemény–Liskó 2001). Az elkülönítési folyamatok területi formái is megfigyelhetők: egyes helyeken továbbra is erőteljes a lakóhelyi szegregáció, illetve több évtizedes folyamat eredményeként bizonyos régiók aprófalvainak lakosságát mára már szinte kizárólag romák alkotják (Ladányi–Szelényi 1998, Havas 2001). Bár az el-

⁴ Bauman (1997), aki annak okait keresve, hogy miért vallott az asszimiláció, mint a kisebbségi kérdések kezelésének politikája kudarcot a nyugati társadalmakban azt állítja, hogy azok az asszimilációs programban eleve meglévő ellentmondásokra vezethetők vissza. Véleménye szerint 1) az akkulturáció egyenetlenül megy végbe, az asszimilációban előrehaladottakat visszafogják a hátramaradott csoportok. A többségi társadalom a befogadás – be nem fogadás kérdésénél mindig a közösség asszimilációra legkevésbé hajlandó csoportjára mutogat, így a közösséggel való szakítás nem vezet ki a zsákutcából. 2) Az uralkodó kultúrát „csak” felvett, abba nem beleszületett asszimilánsok továbbra is gyanúsak maradnak a magát az eredetmítosszal meghatározó többség számára. 3) Az asszimiláció a történelem során soha nem jelentette azt, hogy az uralkodó nemzet teljesen, feltételek nélkül befogadja az eredeti kulturális közösségükkel szakítókat. Ezek elhagyják ugyan eredeti közösségüket, de ezzel nem a többségi társadalomba, hanem egy, az eredetihez hasonlóan marginalizált és idegen közösségbe, az „asszimilánsok közösségébe” kerülnek. Úgy látjuk, ezek az ellentmondások a magyarországi romák kényszerasszimilációjában is megtalálhatók.

múlt évtizedben kétségtelenül lezajlott, illetve jelenleg is folyamatban van e népességben belül egyfajta strukturális differenciálódás, mára a romák egy jelentős része mindennapi megélhetési gondokkal küzd. Becslések szerint háromnegyedük tartozik a szegény népesség közé. A szociális problémákhoz, pedig még emberi méltóságuk folyamatos megsértése is társul, amely nem egyszer szembetűnő etnikai diszkriminációt eredményez.

Szociális problémák és diszkrimináció – ez az a két problémahalmaz, amivel a roma közösséghez tartozók túlnyomó részének minden nap szembe kell néznie. Maguk a kérdőívre válaszoló kisebbségi önkormányzati vezetők is a szegénységet, a munkanélküliséget, a lakhatást, az iskoláztatást, valamint a diszkriminációt említették leggyakrabban, mint helyi közösségüket leginkább foglalkoztató problémát. Látni kell azonban, hogy e problémák nagy része nem vezethető vissza valamilyen etnikus sajátosságra, azok nem etnikai, hanem szociális problémák. Sőt, a társadalmi hátrányok sok esetben a másságot nehezen viselő többség kirekesztető gyakorlatainak következményei. Ezen gyakorlatok felszámolása, illetve partneri viszony kialakításával történő felcserélése egyik elsődleges célja kellene, hogy legyen egy kisebbségi törvénynek.

A kisebbségi törvény

A kisebbségi törvény mind az egyéni, mind a közösségi kisebbségi jogokat elismeri. Azokat nem a többség adományának, és nem is a kisebbség kiváltságának tekinti, forrásuk „az egyén szabadságának és a társadalmi békének a tisztelete alapján a másság joga”⁵.

Az igazán szépen hangzó megállapítások ellenére, a kisebbségi törvényt már eddig is számos kritika érte. Ez részben annak köszönhető, hogy megszületésében ugyan a hazai kisebbségek küzdelme is szerepet játszott, mégis inkább az Európai Unió kegyeit kereső és a határokon túl élő nagy számú magyarság sorsáért felelősséget érző politika volt az, ami életre hívta.⁶ Ennek megfelelően a törvényszöveg nem kifejezetten a hazai kisebbségek, és legkevésbé a romák igényeikre szabott. Míg a legszélesebb szabályozási gyakorlatot a kisebbségek oktatása, nyelvének, kultúrájának ápolása körében alakít ki, és alapvetően a kulturális autonómia védelmét tartja szem előtt, nem hoz létre olyan konkrét intézményesített gyakorlatokat, amelyek biztosítanák a kisebbség számára a tényleges politikai emancipációt, a jogot arra, hogy partnerként, egyenrangú félként vehessenek részt a többség és a kisebbség együttélési normáinak kialakításában. Szalai (2000: 565) felhívja a figyelmet arra, hogy a törvény nem foglalkozik a cigányság vélhetően legfontosabb szükségletével: az emberi méltóság és önbecsülés védelmével.

⁵ Idézet a kisebbségi törvény bevezetőjéből.

⁶ Hogy mennyire nem a hazai kisebbségek érdekeit tartották szem előtt a törvényhozók jól mutatja, hogy a törvényt a parlamenti pártok konszenzusával, de a kisebbségi érdekeket megjelenítő Kisebbségi Kerekasztal tiltakozásának ellenére fogadták el. „Ebbe a vitába belejátszott az is, hogy a politikusok és a politikai pártok közül sokan olyan szabályozást szerettek volna, amely azon túl, hogy a hazai kisebbségeknek egy megnyugtató helyzetet eredményez, a határon túli magyarság számára is mintát ad.” – mondta a törvény előkészítését kísérő vitákról Fodor Gábor, egy 1993 őszi rendezett konferencián (Egyed-Tokaji 1994).

A törvény az egyéni kisebbségi jogok felsorolásánál biztosítja az identitás szabad megválasztását, továbbá elismeri a kettős, vagy többes kötődést is. A gyakorlatban viszont éppen a romák esetében érvényesül legkevésbé a szabad identitásválasztás elve. Rasszjegyek, cigánynak vélt nevek, a lakóhely, vagy életmód alapján a többségi társadalom cigánynak minősít (és a hozzájuk való viszonyukat eszerint alakítja) olyan személyeket is, akik az adott szituációban nem romaként határozzák meg magukat. A külső minősítésnek az önmeghatározással szembeni dominanciáját példázza az, ahogyan az iskolák a kisebbségi fejkvóta igényléséhez az érintett szülők etnikai önbesorolását teljesen figyelmen kívül hagyva maguk döntenek el, számolják össze azokat a gyermekeket, akiket a tanárok cigánynak vélnék. A „cigánynak minősítésből” pedig a „cigányként kezelés következik”, ami az esetek jelentős részében hátrányos megkülönböztetést jelent. És bár a törvény 9.§-a kimondja, hogy „a kisebbséghez tartozó személynek joga van a politikai és kulturális esélyegyenlőségre, melyet az állam hatékony intézkedésekkel elősegíteni köteles”, valójában egyáltalán nincs hatékony jogi korlátja a romákkal szembeni diszkriminációnak. Ezt igazolják a kisebbségi ombudsman jelentései az oktatás, illetve a foglalkoztatás területén jelentkező diszkriminációról (Kaltenbach 1998a, 1998b).

A kisebbségi törvény a kulturális esélyegyenlőség biztosításának céljából meghatározza, hogy a kisebbséghez tartozó személyeknek, illetve a kisebbségi közösségeknek joguk van anyanyelvük, történelmük, kultúrájuk, hagyományaik megismeréséhez, ápolásához, gyarapításához, továbbadásához, valamint részt venni az anyanyelvű oktatásban, művelődésben, továbbá elvet minden olyan törekvést, amely asszimilációra kényszerítene. A politikai esélyegyenlőség, illetve a kisebbségi érdekérvényesítés biztosítása érdekében megteremti a kisebbségek országos és helyi szintű önkormányzatainak létrehozásának lehetőségét, valamint kimondja, hogy a kisebbségeknek joguk van az országgyűlési képviselőre. (Ez utóbbi megvalósításához szükséges külön törvényt az Országgyűlés máig nem alkotott meg.)

A kisebbségi önkormányzatok választási gyakorlata azonban komoly legitimációs problémát vet fel. Az ugyanis lehetővé teszi, hogy a kisebbségi jelöltekre minden magyar állampolgár szavazzon, így a kisebbség képviselőit a többség választhatja meg. Az országos kisebbségi önkormányzat úgynevezett kislistás rendszerrel történő megválasztása, pedig nem biztosítja az arányos képviselőlet lehetőségét (különösen a romák esetében).

A törvény a kisebbségi önkormányzatok intézményének is elsősorban kulturális szerepet szán. Tevékenységét a hagyományörzés, a nyelv- és kultúraápolás köré szervezi: „... a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, tevékenységét és az ezáltal megvalósuló *kulturális autonómiát* az Országgyűlés a kisebbségek sajátos jogérvényesítése egyik legfontosabb alapfeltételének tekinti” [kiemelés a *Szerzőktől*]. Bár közjogi státusz illeti meg, ennek betöltéséhez nem áll rendelkezésükre a megfelelő eszközrendszer, és a valódi önkormányzatiság feltételei is hiányoznak (például korlátozott az önálló gazdálkodás lehetősége). Jogosítványaik alig biztosítanak számukra nagyobb mozgásteret, mint egy hagyományörző egyesület jogosítványai (például tájékoztatást kérhetnek vagy javaslatot tehetnek). Annyiban van nagyobb beleszólásuk a helyi döntéshozatalba, hogy a települési önkormányzat csak a kisebbségi önkormányzat egyetértésével alkothat meg olyan rendeletet, amely a kisebbségi közösséget is érintő helyi közoktatásra, helyi médiára, a hagyományápolásra és kultúrára, valamint a kollektív nyelvhasználatra vonatkozik. Továbbá a kisebbségi önkormányzat egyetértése szükséges a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezéséhez is.

Kulturális küldetés versus szociális lobby

A kisebbségi önkormányzatoknak a törvény szellemének (és betűjének) értelmében kulturális küldetést kellene megvalósítaniuk, miközben a roma kisebbséget alapvető megélhetési problémák nyomasztják. Egy szűk értelmiségi csoportot leszámítva a romákat egyáltalán nem foglalkoztatja, hogy lesz-e múzeumuk, színházuk, állíthatnak-e műemlékeket és hogy gyermekeiket az iskolában tanítják-e romani vagy beás nyelvre. Ennél lényegesen fontosabb kérdés, hogy hogyan juthatnának biztos megélhetést nyújtó munkához, miként biztosíthatnák legalább gyermekeik számára a jobb jövőt, vagy hogy hogyan javíthatnának nyomorúságos lakáskörülményeiken.

Nem mellékesen annak a 3348 képviselőnek a túlnyomó többségét is ezek a problémák nyomasztják, akik a kisebbségi önkormányzatokban tevékenykednek. Az elnökök iskolázottságára, foglalkoztatottságára vonatkozó adatok legalábbis erre engednek következtetni. Válaszadóink valamivel több, mint felének például a legmagasabb iskolai végzettsége pusztán a nyolc általános. A Havas és Kemény (1995) kutatási mintában azok aránya, akik a nyolc általános osztályt nem végezték el 42,2%; a nyolc osztályt végzettké 45,5%; a szakmunkásképzőt, vagy szakiskolát elvégzettek aránya 10,4%; a szakközépiskolai, vagy gimnáziumi végzettséggel rendelkezők aránya 1,5%; a főiskolai, vagy egyetemi végzettséggel rendelkezők aránya pedig 0,2%. A megfelelő arányok a kisebbségi önkormányzati vezetők mintájában: 1,3%; 52,1%; 32,3%; 12,8% illetve 1,5%. Látható, hogy a roma vezetőket jellemző számok jobb képet mutatnak, mint a roma népesség egészére vonatkozóak, azonban még így is elmaradnak az össznépszerűség hasonló jellemzőitől. A válaszadó kisebbségi vezetők 34%-a a képviselősen kívül semmilyen más (sem legális, sem fekete, sem alkalmi jellegű, vagy köz-) munkával nem rendelkezik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a képviselőség sokuk számára a megélhetésük egyik forrása. Ez még akkor is így van, ha a szűkre szabott támogatások miatt sok helyen nem tudnak a képviselők tiszteletdíjat fizetni maguknak, vagy morális okokból elvetik ennek lehetőségét. A képviselőséggel járó minimális összegű anyagi haszon reménye (ez azokon a helyeken, ahol egyáltalán van tiszteletdíj többnyire öt- és huszonötezer forint között van), kétségtelenül egy azok között a motivációs tényezők között, amelyek a képviselőjelöltség vállalása mögött meghúzódnak.

A roma kisebbségi önkormányzatok nagy része – követve e népesség földrajzi megoszlását – az ország hátrányos helyzetű régióiban található. Borsod megyében 121, Szabolcsban 86, Baranyában 62, Heves megyében 53 a számuk. 76 százalékuk faluban működik, és csak 24 százalékuk található városban. A roma kisebbségi önkormányzatok fele (49%-a) kétezer főnél kisebb, sőt valamivel több mint negyede (26%-a) ezer főnél kisebb lélekszámú településen található. A kisebbségi önkormányzatok földrajzi, illetve a településtípus szerinti megoszlása szintén sejteti, hogy a szóban forgó közösségeket milyen problémák foglalkoztatják.

Kérdésünk ezután: ha, mint láttuk, a törvény szelleme alapján behatárolt mozgástér és a társadalmi feltételek által behatárolt mozgástér nem fedi egymást, akkor hogyan reagál erre a roma közösség, illetve a kisebbségi önkormányzat? Betölthet-e egyáltalán kulturális szerepet a roma kisebbségi önkormányzat intézménye akkor, amikor a roma közösség által megfogalmazott légégetőbb problémák a szociális, gazdasági, iskolázottsági hátrányok? Amikor a közösség tagjaiból megválasztott vezetőik maguk is osztoznak az általuk képviselni hivatottak hátrányos társadalmi helyzetében, és szen-

vedőalanyaik e kisebbséget lépten-nyomon súlytó előítéletességnek? Mekkora esélye van annak, hogy kulturális tartalommal telítődik meg a kisebbségi önkormányzat tevékenysége olyan körülmények között, amikor a szociálpolitikai intézményrendszer rendszerváltást követő átalakításának, és az utóbbi években a szociálpolitikai támogatásoknak a közép- és alacsony jövedelműek javára történő átcsoportosításának eredményeként jelentősen visszaszorult a sokgyermekesek, illetve a letelezettebbek állami támogatása?

Azt gondoljuk, hogy az adott feltételek mellett nehezen elképzelhető az, hogy a cigány kisebbségi önkormányzatok valamiféle kulturális küldetés köré szervezik tevékenységüket, sokkal inkább a szóban forgó közösséget leginkább foglalkoztató szociális problémák felé fordulnak, és az egyébként más célokra létrehozható intézményt e problémák kezelésére használják. Ezt igazolják kutatásunk eredményei is.

A kisebbségi önkormányzatok tevékenysége a kutatási eredmények tükrében

Tevékenységszerkezet

Bár a kisebbségi törvény a kisebbségi önkormányzati rendszer elsődleges céljaként a kisebbségi érdekek érvényesítése mellett, a kulturális autonómia biztosításában jelöli meg, csupán körvonalazza azoknak a tevékenységeknek a körét, amelyeket a kisebbségi önkormányzatok folytathatnak.

„27.§

(4) A helyi kisebbségi önkormányzat saját hatáskörében – a rendelkezésére álló források keretei között – intézményt alapíthat és tarthat fenn, különösen: a) a helyi közoktatás; b) a helyi írott és elektronikus média; c) a hagyományápolás; d) a közművelődés területén.

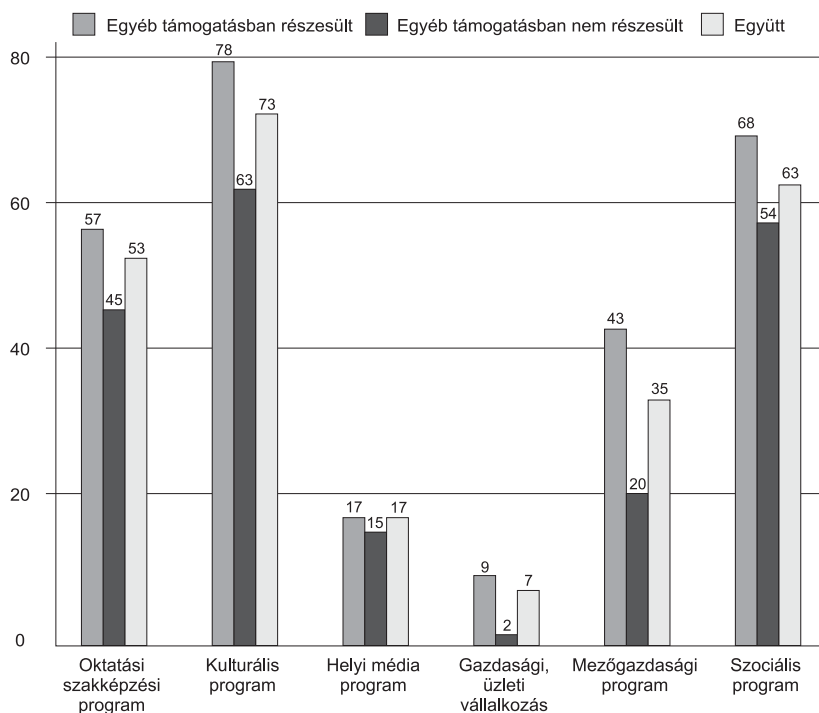
(5) A rendelkezésre álló források keretei között jogosult: vállalatot, más gazdasági célú szervezetet alapítani, működtetni, pályázatot kiírni, ösztöndíjakat alapítani.”

Ahhoz hogy megtudjuk, hogy a kisebbségi önkormányzatok ezek közül az érezhetően nem a romák igényeire szabott jogosítványok közül melyekkel élnek, illetve mire is használják fel azokat a gyakorlatban kérdőívünkben felsoroltunk hat különböző programtípust: oktatási és szakképzési, kulturális, helyi média program, gazdasági, vagy üzleti vállalkozás, illetve mezőgazdasági és szociális program, melyek a két utóbbi kivételével a törvényben megfogalmazott lehetőségeket kívánták jelölni, és azt kértük a kisebbségi önkormányzati elnököktől, jelezzék, a felsorolt programok közül melyek szervezésében vett részt kisebbségi önkormányzatok.

A roma kisebbségi önkormányzatok leggyakrabban kulturális, szociális és oktatási programok szervezését vállalták fel. Közel háromnegyedük szervezett kulturális programot, közel kétharmaduk szociális programot és az önkormányzatok valamivel több, mint fele vett részt oktatási programok szervezésében. Azoknak a kisebbségi önkormányzatoknak a tevékenysége, amelyek az állami támogatáson kívül (ennek összege 2001-ben minden kisebbségi önkormányzat esetében egységesen 628 ezer forint) semmilyen más pénzeszközzel nem rendelkeznek, szintén ezekre a programokra koncentrálnak. Annak ellenére tesznek így, hogy az állami támogatás nem a programok finanszírozását, hanem a működési költségekhez való hozzájárulást célozza.

1. ábra

A különböző programokat szervező roma/cigány kisebbségi önkormányzatok aránya aszerint, hogy az állami támogatáson kívül részesültek-e egyéb támogatásban

A programok tartalma, a tevékenység célja

A kisebbségi önkormányzatok tevékenység szerkezetének áttekintése után a nyitott kérdésekre adott válaszok, illetve a terepmunka során szerzett tapasztalatok alapján érdemes alaposabban szemügyre venni, hogy a felsorolt főbb programok a gyakorlatban milyen tevékenységeket takarnak. Ki fog derülni ugyanis, hogy a kulturálisnak vagy éppenséggel oktatásnak feltüntetett programok jelentős része nem a nyelv-, illetve a hagyományápolást, nem a kultúra megőrzését és továbbadását szolgálják, hanem a szociális problémák enyhítését célozzák.

A *kulturális programok* leggyakrabban a következőket jelentik: helyi, vagy megyei Roma Nap, Cigánybál, roma zenei és táncegyüttesek felléptetése, hagyományőrző együttes megalakítása, támogatása, vetélkedők, például *Ki-mit-tud?*, cigány vers- és prózamondó verseny, sportversenyek (ez szinte kizárólag labdarúgás), Mikulás-napi, karácsonyi ünnepség megszervezése, de ide tartozik a búcsújárás is. Az események egy része tisztán a helyi cigányság (illetve ott, ahol több cigány csoport is van, esetenként csak az egyik cigány csoport), mint közösség megerősítését szolgálja, az együvé

tartozás megélésének lehetőségét teremti meg úgy, hogy eközben a cigányság felvállalhatóvá, sőt értékévé válik. Ilyen például a cigánybál. A programok egy másik csoportja a fent leírt funkció betöltésén túl, kimondottan a másság megjelenítését szolgálja, és ezzel egy időben a helyi kisebbségi és többségi társadalom közeledését, a romák elismerését kívánja előmozdítani. Ezek a rendezvények (például a Roma Nap) meg kívánják mutatni a „magyaroknak”, hogy milyen cigány módon énekelni, táncolni vagy éppen milyen cigány módon főzni. A kulturális programok harmadik csoportját képezik azok az események, amelyek mellett, hogy erősítik a közösséget, egyfajta rejtett segélyezést jelentenek. Ilyen a Mikulás ünnepség, vagy a Karácsony, amikor a gyerekeknek, nagycsaládosoknak, öregeknek, tehát a hagyományosan a közösségi támogatásra szorulóknak adnak ajándécsomagot, ami nem egyszer különböző tartós élelmiszereket tartalmaz. Az ajándék, különösen a nagycsaládosoknak, öregeknek adott ajándék, tehát nem pusztán az örömszerzést, hanem a nyilvánvaló megélhetési problémák enyhítését szolgálja. Így nem csoda, hogy ezeket a rendezvényeket még a legszegényebb, csak az állami támogatásból gazdálkodó kisebbségi önkormányzatok is igyekeznek megszervezni.

A kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatási jogát elismerve a törvény biztosítja a kisebbségi önkormányzatoknak a helyi közoktatás megszervezésében való részvételét, nemzetiségi iskolák, óvodák működtetését, illetve a kisebbségi oktatás helyi önkormányzattal együtt történő megszervezését. Az alacsony iskolai végzettségük miatt a munkahelyekről kiszorult romáknak azonban nem elsősorban nemzetiségi iskolákra, hanem olyan oktatásra van szükségük, amely a nem roma gyermekekhez hasonlóan minden negatív megkülönböztetés nélkül az ő gyermekeik számára is biztosítja minimum a középfokú iskolai végzettség megszerzését, illetve a piacképes, korszerű szaktudást, hogy legalább a jövő generációjának jobb élete lehessen. Ez a szemlélet tükröződik a kisebbségi önkormányzatok *oktatási, szakképzési programjaiban*. Azaz az oktatási programok nem „nemzetiségi oktatási” programok, hanem „esélyteremtő” vagy még inkább „hátránycsökkentő” programok. A kisebbségi önkormányzatok tudatosan törekednek arra, hogy lehetőségeikhez képest ösztönözzék a gyermekek tanulását, továbbtanulását és határozottan elleneznek minden olyan törekvést, amely akár a roma gyerekek „speciális fejlesztésének” szükségességére, akár kulturális másságára hivatkozva hoz létre elkülönített cigány osztályokat. A törvény lehetőséget ad ösztöndíjak alapítására, amivel nagyon sok kisebbségi önkormányzat él is. A legfontosabb eredményeik felsorolásakor többnyire megemlítik, hogy közösségükben jelenleg hány továbbtanuló roma gyermek van.

Nem szorosan vett oktatási program, de a kisebbségi önkormányzatok oktatással kapcsolatos tevékenységének nem egyszer részeként említik az iskolakezdési-, vagy tankönyvtámogatást, ami gyakorlatilag segély. Ezt van, ahol minden cigány tanulónak adják, máshol csak a szegény cigány tanulónak, és olyan is van, ahol minden rászorulóknak minősített tanuló kap támogatást. A tanulók rászorultságát vagy a kisebbségi önkormányzat, vagy maga az iskola állapítja meg. Az iskolakezdési-, vagy tankönyvtámogatás minden formája rejt magában konfliktuslehetőséget, ami többség–kisebbség közötti, a kisebbségi csoporton belüli, illetve a különböző szegény csoportok közötti konfliktus formájában nyilvánulhat meg. Az ilyen tankönyvtámogatás (a kulturális programoknál említett karácsonyi élelmiszersomag-osztáshoz hasonlóan) a szociális problémák enyhítésére tett erőfeszítés, ami nem a kisebbségi, hanem a helyi önkormányzatnak lenne a feladata.

A roma kisebbségi önkormányzatok éppen a gyermekek esélyegyenlőtlenségének felszámolására tett erőfeszítéseik részeként feladatuknak tartják az iskolákkal való kapcsolattartást is. Ez a törekvésük vagy az iskola elzárkózásába ütközik, vagy ha nem, akkor a kisebbségi önkormányzat és az iskola „együtműködése” esetenként nagyon furcsa helyzetet eredményez. Az iskola saját kudarcait a kisebbségi önkormányzatokon keresztül akarja megoldani, a kisebbségi képviselők, pedig felhatalmazva érzik magukat arra, hogy az iskolában problémásnak tekintett gyermekeket „megregulázzák”. Így könnyen válhat a többség elvárások közvetítésének eszközévé a kisebbségi önkormányzat, ahelyett, hogy partnerként venne részt az általa képviselni hivatottakat érintő kérdések megvitatásában.

A közösséget érintő legsúlyosabb problémaként a szegénység mellett a munkanélküliséget említették meg a leggyakrabban a válaszadók. A munkanélküliségnek valamiféle enyhítésére tett kísérlet a szakképzési programok szervezése, melyeket a roma kisebbségi önkormányzatok gyakran más intézményekkel együttműködve indítanak. Az autóvezetői tanfolyamtól kezdve a láncfűrész-kezelői tanfolyamon át a szabás-varrásoktatásig, sokféle szakképzést adó program tartozik ezek közé, a reményeik szerint a tartósan munkanélküli romák munkához jutási esélyeit növelő programok közé.

Természetesen vannak olyan oktatási programok is, amelyek valamiféle nemzetiségi oktatást jelentenek: például cigány nyelvtanfolyamok, fakultatív formában történő cigány népismereti oktatás az iskolában, de nem ezek, hanem az alapvetően a szociális hátrányokat felszámolni igyekvő programok a meghatározóak az oktatásnak tekintett programok között (is).

A roma kisebbségi önkormányzatok 63 százaléka számolt be arról, hogy részt vett *szociális program* szervezésében. Ugyanakkor az alapvetően a kultúrára koncentráló kisebbségi törvényben ennek lehetősége sehol sem szerepel. A szociális gondok enyhítése ugyanis egy településen nem is lehet a kisebbségi önkormányzat feladata, azaz a települési önkormányzatnak kell (kellene) foglalkoznia. A roma kisebbségi önkormányzatok elnökei azonban, közösségük elvárásának megfelelően, az általuk vezetett szervezet legfontosabb céljának a szociális gondok enyhítését, a romák társadalmi felemelkedését tartják. A kultúra ápolása fontos ugyan, de szerepe csak másodlagos.

A 1. táblázatból kiolvasható, hogy míg a válaszadók 92 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy a kisebbségi önkormányzat legfőbb célja a romák társadalmi felemelkedésének elősegítése, addig azzal – a törvény szellemének megfelelő – kijelentéssel, hogy a kisebbségi önkormányzat legfőbb célja a roma kultúra és identitás ápolása csak 77 százalékuk értett egyet.

1. táblázat**A roma/cigány kisebbségi önkormányzat (CKÖ) legfőbb céljáról**

	A CKÖ legfőbb célja elősegíteni a romák társadalmi felemelkedését		A CKÖ legfőbb célja a roma kultúra és identitás ápolása	
	CKÖ-k száma	%	CKÖ-k száma	%
Egyáltalán nem jellemző	10	2	13	2
Nem nagyon jellemző	7	1	30	6
Kissé jellemző	29	5	78	15
Jellemző	127	24	156	29
Teljesen jellemző	365	68	260	48
Összesen	538	100	537	100

A szociális programok nagyon sokfajta tevékenységet jelenthetnek kezdve azzal, hogy ellátnak olyan segélyezési feladatokat, amelyeket a települési önkormányzat törvénytelenül átruház rájuk, a rászorulóknak élelmiszer-támogatásán, a ruhaosztáson keresztül egészen a „temetési segélyek” nyújtásáig. Olyan gyakorlattal is találkoztunk, hogy a kisebbségi önkormányzat kiváltotta a sokgyermekes szegény családok gyógyszereit, mert a települési önkormányzathoz gyógyszer-támogatásra benyújtott kérvények elbírálására heteket kellett volna várni. Fontos látni, hogy ahogy azt már említettük, az oktatási és kulturális programok egy része is valójában „szociális program” abban az értelemben, hogy valamilyen szempontból rászorulóknak nyújt akár pénzbeli, akár természetbeni segítséget. Egy válaszadó például így sorolja fel a kisebbségi önkormányzat legfőbb tevékenységeit:

„Szociálisan rászorulóknak támogatása, iskolakezdéshez (1. osztály) tanszervásárlás, étkezési térítési díj támogatása (óvoda). Elutazó tanulók bérlet-térítése. Ingyenes földterület és vetőmag biztosítása a könnyebb megélhetés érdekében. Szükség anyagi helyzet miatt, ezen támogatások egyre csökkennek (pl. karácsonyi szaloncukor).”

A kisebbségi önkormányzatok igyekeznek szót kapni a „nagy” önkormányzat segélyezésében, abban hogy kik és milyen feltételekkel kapjanak segítséget, vagy éppen abban, hogy kiket vegyen fel az önkormányzat közhasznú munkára, kik vehessenek részt erdőtisztításban, azaz helyi szociális lobbyként tevékenykednek. Van olyan település, ahol a segélykérelmek elbírálásánál előnyt élveznek azok, akiknek a kérvényén szerepel a kisebbségi önkormányzat ajánlása, illetve pecsétje. Ha egy kisebbségi önkormányzati képviselő egyben tagja a település képviselőtestületének is, akkor majdnem minden esetben az önkormányzat szociális bizottságában van bizottsági tagsága. Ahol nincsenek bizottságok ott is aktívan részt vesz a segélyezési döntéshozatalban. A segélyezés feladatát, vagy a segélyezési döntéshozatalban való részvételt a kisebbségi önkormányzatok maguk is szorgalmazzák, és többnyire boldogan fogadják a települési önkormányzat erre vonatkozó felkéréseit. Viszont találkoztunk olyan roma vezetői megnyilatkozással is, amely az ezzel járó veszélyekre, illetve arra hivatkozva, hogy ez

a települési önkormányzat feladata, határozottan ellenezte az ilyen ötletet. (A segélyezési feladatok átvállalásának veszélyeiről később még lesz szó.)

A kisebbségi önkormányzatok helyi szociális lobbyként való fellépését jól mutatja az is, hogy sokszor nem pusztán a szegény cigányok, de a szegény nem cigányok ügyét is képviselik (például megírják a kérvényeiket, elhívják őket az általuk szervezett ruhaosztásra). A kisebbségi önkormányzatok több mint háromnegyede (77%) szervez olyan programokat, melyekkel romákat és nem romákat egyaránt támogatnak és pusztán 8 százaléka mondta, hogy ez a településükön nem jellemző.

2. táblázat

A kisebbségi önkormányzat olyan programokat is kezdeményez, amelyek romákat és nem romákat egyaránt segítenek

	CKÖ-k száma	%
Egyáltalán nem jellemző	15	3
Nem nagyon jellemző	30	5
Kissé jellemző	79	15
Jellemző	176	33
Teljesen jellemző	233	44
Összesen	533	100

A kultúraápolásnak a helyi roma közösségek szociális gondjainak enyhítését célzó törekvésekkel szembeni háttérbeszorulását jól tükrözi a következő (kérdőíves) idézet:

„A Sz. i Kisebbségi Önkormányzat szívvel lélekkel változtatna a cigányság élethelyzetén, de az országban pénzügyi dolgokban hiányban szenvednek a kisebbségi önkormányzatok, épphogy működésre elegendő az állami támogatás. ... Sok cigány bánja, hogy megalakult a kisebbségi önkormányzat, a képviselők is szociálisan hátrányban vannak, mert többségük munkanélküli. A képviselőknek az lenne jó, ha képviselőségük eleve munkahelynek lenne tekintve. A helyi CKÖ szerint az lenne a változás, ha a kormány nagyobb támogatásokat nyújtana a kisebbségi önkormányzatoknak, hogy vállalkozásból lehetne a cigányságot segíteni. Továbbá közös hatósági, közigazgatási, gyámügyi, lakásügyi közös irányítást látnánk változásnak. A kultúra is fontos a cigányságnak, de sok települési képviselő szerint ebből nem lehet megélni, hogy a cigány táncol-muzsikál, mert úgy jár, mint a tücsök: nyáron muzsikált, télen meg megfagyott.”

Az, hogy a roma vezetők által nem kifejezetten szociális programokként meghatározott tevékenységek is számos megélhetést segítő elemet tartalmaznak a kisebbségi önkormányzat törvény által körvonalazott kultúraközpontú funkciójának gyakorlatban megjelenő transzformálódását tükrözi, azt, ahogyan a roma kisebbségi önkormányzatok többsége a roma közösségeknek a társadalmi marginalizáltságából táplálkozó elvárásai szerinti szociális tartalommal tölti meg tevékenységét.

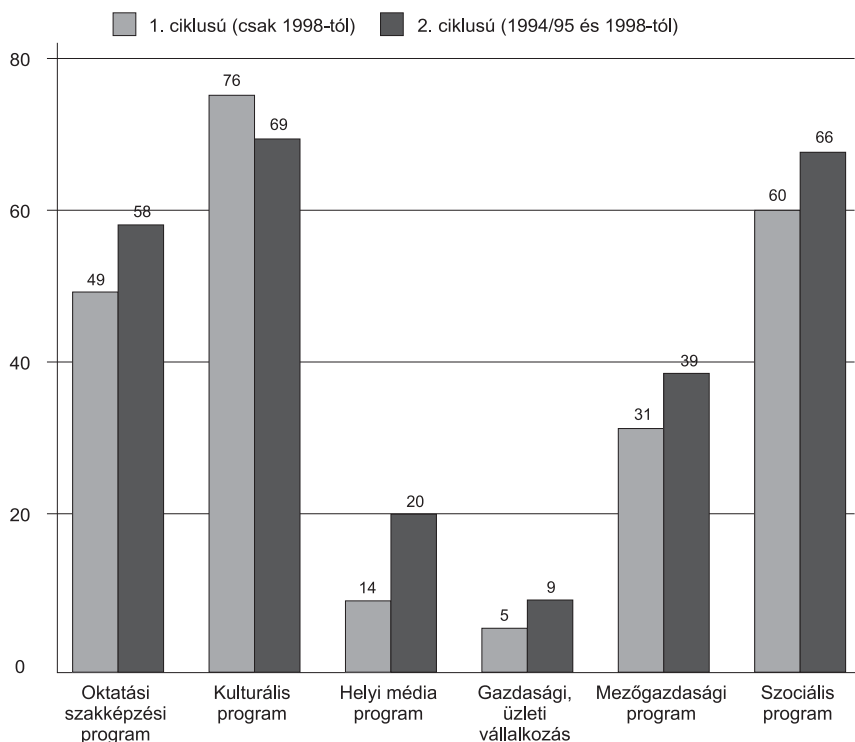
Időbeni változások

Kíváncsiak voltunk arra, hogy vajon felfedezhető-e lényeges különbség a régebb óta működő (2. ciklusú) illetve a csak pár éve, 1998-ban megalakult (1. ciklusú) kisebbségi önkormányzatok tevékenysége között. Vajon ugyanazokra a tevékenységekre koncentrálnak, aktívabbak, sikeresebbek az előbbi típusba sorolható kisebbségi önkormányzatok? Azt feltételeztük, hogy a már második ciklusuk közepén tartó kisebbségi önkormányzatok, ha tagjaik nem is feltétlenül azonosak az előző ciklus kisebbségi önkormányzatának tagjaival, otthonosabban mozognak a roma érdekképviselet szerepében, jobban kiismerik magukat a helyi politikai viszonyokban, tisztábban látják lehetőségeiket (és korlátaikat), mint korábbi tapasztalatokkal nem rendelkező társaik.

A 2. ábrában összehasonlítottuk az 1. ciklusú (először 1998-ban megalakult) és a 2. ciklusú (1998-ban és a korábbi választási ciklusban is megalakult) kisebbségi önkormányzatok tevékenységét a már korábban bemutatott hat különböző területen: oktatási és szakképzési, kulturális, helyi média programok, gazdasági, üzleti vállalkozások, mezőgazdasági és szociális programok.

2. ábra

Az 1. ciklusú és 2. ciklusú roma kisebbségi önkormányzatok tevékenységének összehasonlítása. A különböző programokat szervező roma kisebbségi önkormányzatok aránya

Azt találtuk, hogy a 2. ciklusú kisebbségi önkormányzatok aktívabbak. Egyedül a kulturális programok szervezésének gyakorisága alacsonyabb valamivel az ő esetükben, bár ez sem szignifikáns. Szignifikáns különbség mutatható ki azonban a helyi média programok, oktatási és szakképzési programok valamint a mezőgazdasági programok esetében. Ez összességében arra enged következtetni, hogy létezik valamiféle pozitív kapcsolat a működésben eltöltött idő és a kisebbségi önkormányzat aktivitása között, azaz feltételezhető, hogy egyfajta tanulási folyamatnak köszönhetően a már régebb óta működő kisebbségi önkormányzatok hatékonyabban tudják elérni maguk elé tűzött céljaikat. Tevékenységük nagy részét ugyanakkor továbbra is a kultúra mellett a szociális gondok köré szervezik.

Felmerülhet a kérdés, hogy a tapasztalt különbség nem annak tudható-e be, hogy maguk között a szóban forgó települések között van egyfajta strukturális különbség, és valójában ez már eleve meghatározta annak a lehetőségét is, hogy hol alakultak meg kisebbségi önkormányzatok rögtön az első lehetséges alkalommal. A TÁRKI 1997-es települési adatait is felhasználva egy lényeges különbség mutatható ki azok között a települések között, ahol már 1994-ben megalakult a roma kisebbségi önkormányzat és azok között, ahol erre csak négy évvel később került sor. Az előbbieket nagyobb méretű, infrastrukturális ellátottság szempontjából kedvezőbb helyzetű települések, mint az utóbbiak. A tanulási folyamaton kívül tehát ez a különbség is hozzájárulhat a tapasztalt aktivitásbeli különbséghez. Van még egy tényező, ami tovább árnyalja a fenti képet. Ez pedig romáknak a helyi közéletbe, esetenként a döntéshozatalba való bevonásának hagyománya (például cigány tanácstag, cigány klub, cigány népfőiskola, aktív helyi CIKOBÍ cigány tagokkal), ami korábban alapvetően asszimilációs célokat szolgált. Ugyan erre vonatkozóan nincsenek adataink, a roma vezetőkkel készített interjúk alapján úgy látjuk, ezeknek a korábbi intézményeknek a megléte is szerepet játszott abban, hogy mely helyeken alakult meg már az első ciklusban is a kisebbségi önkormányzat.

A típusok

Megvizsgáltuk, hogy vajon vannak-e olyan kisebbségi önkormányzatok, amelyek a romák hátrányos társadalmi helyzete ellenére képesek kizárólag kulturális tevékenységet folytatni, és ténylegesen a roma kulturális autonómia intézményévé válni. Először tevékenységük orientációja alapján a roma kisebbségi önkormányzatok három típusát határoztuk meg.

A *kultúraorientált* kisebbségi önkormányzatok kizárólag kulturális, oktatási és szakképzési, valamint média programok szervezésében vettek részt. A *szociális és gazdálkodói orientáltsággal* jellemezhetőek kizárólag szociális programok, gazdasági vagy üzleti vállalkozások, illetve mezőgazdasági programok szervezését vállalták fel. Míg a vegyes orientáltságú kisebbségi önkormányzatok tevékenységében mind kulturális, mind szociális, gazdálkodási jellegű programok szerepelnek.

3. táblázat

A roma kisebbségi önkormányzatok megoszlása tevékenységük orientációja szerint

A CKÖ tevékenységének orientációja	CKÖ-k száma	%
Kultúra-orientáltság	119	23
Szociális és gazdálkodói orientáltság	54	11
Vegyese orientáltság	337	66
Összesen	510	100

A 3. táblázatból látható, a roma kisebbségi önkormányzatok több mint háromnegyede valamilyen módon elérte, hogy abba az irányba formálja a tevékenységét, amilyen irányba az adott körülmények között a roma közösség elvárásai ezt megkövetelik, még ha ezeknek az elvárásoknak a kisebbségi önkormányzatok általában nem is felelnek meg. Sőt, azt látjuk, hogy egy tizedük kizárólag szociális és gazdálkodói jellegű tevékenységet folytat.

Azoknak a kisebbségi önkormányzatoknak az aránya, amelyek a törvény szellemének megfelelően kizárólag kulturális tevékenységet folytatnak pusztán 23 százalék. (Az előzőekből azonban tudjuk, hogy ez a „kizárólagosan kulturális tevékenység” azért bőven tartalmaz szociális elemeket is.) Ráadásul a kultúraorientáltság sem azt jelenti, hogy ezek a kisebbségi önkormányzatok, a más (nem roma) kisebbségi önkormányzatokhoz hasonlóan valóban csak kulturális tevékenységet kívánnak folytatni, és az identitásörzésben látják céljukat. Ugyanis az ebbe a típusba tartozó kisebbségi önkormányzatok 90 százaléka is egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a kisebbségi önkormányzat legfőbb célja, a romák társadalmi felemelkedésének előmozdítása és közel kétharmaduk (72 százalékuk) törekszik arra, hogy olyan programokat szervezzen, ami roma és nem roma szegényeket egyaránt támogat. Tevékenységükben igen, de céljaikban aligha különböznek társaiktól.

A szociális lobby veszélyei

Azzal, hogy a roma kisebbségi önkormányzatok, közösségük legégetőbb problémáira reagálva helyi szociális feladatokat látnak el, vagy szociális lobbyként lépnek fel valójában maguk is tevékenyen részt vesznek abban a folyamatban, melynek eredményeként alapvetően szociális kérdések jelennek meg etnikai kérdésként, illetve konfliktusok keletkeznek a szegény csoportok („a cigányok” és a „szegény magyarok”) között. Az a törekvés, hogy a kisebbségi önkormányzatok nem cigányoknak is segíteni igyekeznek ez utóbbi veszélynek a felismerését jelzi, de tovább erősíti a szociális problémák etnicizálódását. *A cigány kisebbségi önkormányzat nem a kulturális másság elismerésének és a kulturális másságból adódó sajátos érdekek érvényesítésének funkcióját tölti így be, hanem a „cigány” és „szegény” kategóriák egymásnak való megfeleltetésével a romák olyan reprezentációját erősíti, amely már csak a*

marginalizáltság miatt is másodrendű állampolgárként jeleníti meg az ehhez a kisebbségi csoporthoz tartozókat, pontosabban azokat, akiket a többség ehhez a csoporthoz tartozóknak vél. A „cigány” egyenlő „szegény” képlet pedig már önmagában is gátja lehet a romák sikeres integrációjának.

Szalai Júlia (2000: 548) írja, hogy „*a romák esetében a politikai befolyás intézményes biztosításának legfőbb mozgatója és tétje a közösség «szociális» és «kisebbségi» meghatározottságainak különválasztása, ami a kisebbség öndefiníciójának és mások által való elfogadásának alapfeltétele*”. Mi úgy véljük, a helyi roma vezetők nem ismerik fel, az adott feltételek mellett nem is ismerhetik fel, ennek a különválasztásnak a *létfontosságát*.

A kisebbségi önkormányzat tevékenysége (gyakran a helyi többségi társadalom legnagyobb öröme) szegregációs, vagy önszegregációs folyamatokat is elindíthat. Ez történik akkor, ha például a kisebbségi önkormányzatnak „sikerül elérnie”, hogy a települési önkormányzat támogatásával a cigánytelep mellé egészségügyi központ építsenek fel, vagy hogy a cigány kisgyermeknek szervezzenek óvodapótló játszótérházat. Bár a kisebbségi vezetők, akiket alapvetően a közösségükért érzett felelősség és jóindulat vezérli, úgy érzik, kiharcoltak valamit a romák érdekében, valójában ezzel a többségi közösségnek tettek „jó szolgálatot”: végre nem kell egy váróban szoronganiuk a „büdös cigányokkal” és nem kell gyerekeiket egy óvodába járatni a „neveletlen telepiekkel”. A többségnek tett „jó szolgálatok” példái még hosszan sorolhatóak. Közös vonásuk, hogy mindegyik esetben a kisebbségi önkormányzat a többség érdekeinek képviselőjévé válik sokszor anélkül, hogy ezt maguk a roma vezetők felismernék. Paradox módon a szegregáció ilyen erősödése eredendően integrációs szándékkal indult programokból születik: ezekkel a roma közösség tagjainak mobilitási és táj értelemben vett életésélyeit kívánják növelni (így, a fenti példáknál maradva: egészségi állapotának javulását, a gyermekek iskolai sikerességének növelését célozzák). Valójában azonban a cigányoknak létesített egészségügyi központ vagy játszótérház párhuzamos intézmények kialakítását, a romák szegregációját jelenti. Látni kell azonban, hogy a települési szinten megjelenő párhuzamos intézmények létrehozását nem valamifajta közös cigány öntudatra épülő tudatos elkülönülés motiválja.

A segélykijárási szükségszerűen hierarchizált viszonyt hoz létre a segélyt osztó települési önkormányzat és a segélyekért lobbizó kisebbségi önkormányzat között, ami felveti a kérdést, hogy lehet-e így egyáltalán hatékonyan képviselni a leggyakrabban éppen a polgármesteri hivattal, az önkormányzattal szemben, vagy az önkormányzat rendeletei kapcsán megfogalmazódó kisebbségi érdekeket. Ráadásul láttuk, maguknak a kisebbségi vezetőknek a társadalmi helyzete is olyan, hogy nem túl nehéz őket személyesen is a polgármesteri hivattól függő helyzetbe hozni. Sokszor elég annyi, ha közmunkát ajánlanak fel nekik. (Erre számos példát találtunk. Volt olyan hely is, ahol a cigány közmunkásokat felügyelő brigádvezetői pozíciót kapta meg a kisebbségi önkormányzat vezetője.)

Végezetül egyáltalán nem elhanyagolható az a tény, hogy a kisebbségi önkormányzatnak a helyi segélyezésben, a szociális problémák megoldásában való részvétele eleve kudarcra van ítélve, hiszen ilyen tevékenységre sem jogköre, sem forrása nincs. *A roma lakosság az eredménytelenséget látva pedig meglehetősen elégedetlen és csalódott.* Még ha egy-egy program érinti is őket vagy gyermeküket, összességében „a kisebbségi” tevékenységéről azt gondolják, hogy az semmit sem változtat sorsukon. Úgy érzik, a kisebbségi önkormányzat intézménye számukra semmilyen haszonnal nem jár, legfeljebb a „tűzhöz közel ülőknek” van személyes hasznuk belőle.

Eszköztelenül a diszkriminációval szemben

Azt gondoljuk, hogy a kisebbségi önkormányzat, mint a kisebbségi érdekek képviselőjének egyik intézménye fontos, de nem kizárólagos szerepet tölthetne be a kisebbségi létből származó hátrányok csökkentésében, felszámolásában, a kisebbséghez tartozó egyének önbecsülésének védelmében, társadalmi, politikai és kulturális esélyegyenlőségének előmozdításában. Ez persze egyáltalán nem pusztán kisebbségi kérdés, hanem a többség és kisebbség közös ügye.

Az interjúk során valamennyi roma vezető említést tett a településükön, környezetükben tapasztalható hátrányos megkülönböztetés különböző megnyilvánulásairól, és a kérdőívekben is fel-felbukkan a diszkrimináció problémája. Sőt, a hátrányos megkülönböztetéssel szembeni fellépés célként is megfogalmazódik.

„Legfontosabb dolog, hogy a gyerekeink ne legyenek szállkák a tanárok szemében, hogy barna a bőrük. Ne legyen cigány osztály... Ne azért tegyék a gyerekeinknek kisebbségi osztályba, hogy több pénzt emeljen föl az Államtól.” (Idézet egy kérdőívből.)

„A szerepemről annyit szeretnék írni, amennyit ér. 1999-ben volt a faluban 3 esetben skinhead támadás, amelyről a polgármester úgy tett, mintha semmi sem történt volna, pedig 6 súlyos sérültje volt az éjszakai támadásoknak. Családok bujdosnak éjszakánként a kukoricában, amiről a polgármesternek tudomása volt, és mégsem tett semmit ellene.” (Idézet egy kérdőívből.)

Ugyanakkor, ahogy az az utóbbi idézetből kiderül, a kisebbségi önkormányzatoknak valójában nem sok esélyük van arra, hogy valódi érdekérvényesítő szereplőként eredményeket érjenek el a megkülönböztetésekkel szemben. A diszkrimináció ellen a kisebbségi önkormányzatoknak eszköztelenül és gyakran a települési önkormányzat közreműködése nélkül, sőt esetenként éppen a hivatal ellenében kellene fellépniük. A szociális feladatok átruházásával, vagy a „nagy” önkormányzat pénzügyi támogatása révén függő helyzetbe hozott kisebbségi önkormányzatok teljesen képtelenek erre. A helyi önkormányzatokat a nem minden esetben érvényesülő morális követelményeken kívül szinte semmi sem kötelezi arra, hogy erőfeszítéseket tegyenek a településükön rejtett vagy nyílt formában jelentkező diszkriminációval szemben. Esetenként még érdekeltnek is a megkülönböztetés fenntartásában, különösen akkor, ha ez a település többségi lakóinak az elvárása a megválasztott képviselőkkel szemben. Ugyanezt láttuk a fent említett (ön)szegregációs törekvések támogatásánál is. Ha megpróbál fellépni a kisebbségi önkormányzat a helyi szinten jelentkező diszkriminációval (például a romákat megkülönböztető segélyezéssel), vagy a szegregációs törekvésekkel (homogén cigány osztályok kialakításával) szemben, akkor általában nem partnert, hanem ellenséget talál a települési önkormányzatban, amely a kialakult vitákban többnyire a település gazdasági érdekeire, vagy a többségi lakosság elvárásaira hivatkozik. Az ilyen konfrontációból pedig ritkán jönnek ki nyertesek a romák.

Következtetések

A roma kisebbségi önkormányzatok elnökeinek kiküldött kérdőívek és az eddig elkészített interjúk tapasztalatai alapján elmondhatjuk, hogy a roma kisebbségi önkormányzatok a törvényben megfogalmazott identitásmegőrző, kultúraápoló feladattól

eltérően alapvetően a romák szociális problémáinak enyhítését, megélhetési feltételeinek javítását, a fiatal generációk iskolázottságának elősegítését tekintik feladatuknak. A helyi roma vezetők szerepfelfogását elsősorban a romák többségének rendszerváltást követő marginalizálódása alakítja, és csak másodsorban befolyásolja azt a roma identitás elfogadtatására irányuló törekvés. Ebből következően a kisebbségi önkormányzatok gyakran szociális lobbyként lépnek fel és a romák mellett szegény nem romák érdekeit is képviselni igyekeznek. Ezzel azonban megerősítik a települési szinteken jelentkező szociális és etnikai problémák összemosását, tevékenységük a helyi társadalom dezintegrációjának és a romák (ön)szegregációjának veszélyét rejti magában.

Ugyanakkor a cigány kisebbségi önkormányzatoknak a „kulturális küldetés” és a „szociális lobby” közötti választását már eleve az a törvényi és társadalmi feltételrendszer is determinálja, amely közepette ez az intézmény létrejött és működik. A korszerű esélyteremtő szociálpolitikát nem helyettesítheti a kisebbségi önkormányzati rendszer. Addig, amíg a szociálpolitika átsiklik a társadalom legelesettebb tagjainak problémái felett, amíg ezek az emberek ki vannak szolgáltatva a települési önkormányzat saját hatáskörében kialakított segélyezési gyakorlatának, a roma kisebbségi önkormányzatok szükségszerűen közösségük szociális problémáinak enyhítésén fognak munkálkodni.

A romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetés elleni fellépés szükségességét ugyan gyakran felismerik a kisebbségi önkormányzatok, de érdemben ritkán tudnak tenni bármit is az ilyen ügyekben. Erre nem alkalmas ez az intézményrendszer. Véleményünk szerint ez a tény tovább gyarapítja azoknak az érveknek a sorát, amelyek egy antidiszkriminációs törvény megalkotásának szükségességét indokolják.

Irodalom

1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.

Bauman, Zygmund (1997): *Modernség és ambivalencia*. In Fieschmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, 47–59.

Burka Viktória–Vida Judith–Wizner Balázs (2002): Szalakóta – a roma érdekképviselő sorsa egy északkelet-magyarországi faluban. *Holmi*, 7: 891–905.

Egyed Albert–Tokaji Nagy Erzsébet szerk. (1994): *Kisebbségek és önkormányzat*. Budapest: Minoritás Alapítvány.

Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona szerk. (1999): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – MTA Regionális Kutatások Központja.

Havas Gábor–Kemény István (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, (3): 3–20.

Havas Gábor (2000): Kitörési pont: az iskola. *Beszélő*, 2000. November: 50–65.

Havas Gábor (2001): A kistelepülések és a romák. In Glac–Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona (2001): Cigány gyerekek az általános iskolában. *Research Paper*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.

- Ladányi János–Szelényi Iván (1998): Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In Kereszty Zsuzsa–Pólya Zoltán (szerk.): *Csenyete antológia*. Csenyete–Budapest–Szombathely: Bár könyvek, 9–22.
- Dr. Kaltenbach Jenő (1998a): Jelentés a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról. In: A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tájékoztatója az 1997-es évről. <http://www.obh.hu/neh/hu/>
- Dr. Kaltenbach Jenő (1998b): A foglalkoztatás területén tapasztalható hátrányos megkülönböztetés vizsgálata. In: Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről. <http://www.obh.hu/neh/hu/>
- Kertesi Gábor (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 41 (11): 991–1023.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 42 (1): 30–65.
- Koulish, Robert E. (2001): What Roma Want Survey: Roma Civic Attitudes in Hungary. *Research Paper*.
- Kovats Martin (1999): Az első Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat tevékenysége. *Regio*, 10 (1): 36–61.
- Mezey Barna szerk. (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth.
- Orsós Évával készített interjú. 2000 november.
- Rátkai Árpád (2000): A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio*, 11 (3): 113–132.
- Schafft, Kai A. –Brown, David L. (2000). Social Capital and Grassroots Development: The Case of Roma Self-Governance in Hungary. *Social Problems*, 47 (2): 201–219.
- Szalai Júlia (2000): Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 531–571.
- Tóth Marcell (2000): A felszabadult falu: Zalakomár. In Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 593–616.
- Vági Péter (2000): Cigányok Szekszárdon. In Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 573–592.

Rácz Kata

ELHÚZÓDÓ ÁTMENET

A megélhetési stratégiák változása Kálmánházán*

Bevezetés

A kilencvenes évek elején a társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás nyomán a mezőgazdasággal foglalkozó népesség körében erőteljes differenciálódási folyamat vette kezdetét, melynek eredményeként az addigi nagyüzemi-kistermelői szimbiózissal leírható agrárstruktúra többszörösen polarizálttá vált. Az agrárátalakulás során megszűnt az ágazat fejlődésének gátat szabó korlátozott földtulajdonlás, mégis mintegy 300 ezerrel csökkent a családi mezőgazdasági termelésben résztvevő háztartások aránya (Harcsa–Kovács 1996). A földhasználat individualizálódása nyomán megjelent a farmgazdaságként definiált, döntően családi munkaerőre alapozott termelői modell, ezzel párhuzamosan kialakultak az amerikai üzemmérettel rendelkező, specializált agrárvállalkozások, s az agrárszektor meghatározó szereplői maradtak a szövetkezetek, illetve azok utódszervezetei is (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994, Kovács 1998a, Juhász 1998). A fentiek mellett az agrárágazatban tevékenykedők körét bővítik az önellátó, a hagyományos paraszti vonásokat mutató, illetve az árutermelésre berendezkedett kistermelők, valamint azok a termelői csoportok is, akik a gazdasági szerkezetátalakulást kísérő munkanélküliség elkerülése végett kényszergazdálkodóként, mezőgazdasági szezonmunkásként léptek be az agráriumba (Laki 1997, Borsos–Csite–Hella 1993). A földhasználatban, agrárgazdasági potenciálban mutatkozó területi eltérések csak tovább színezik az amúgy is rendkívül heterogén, máig az átrendezés jeleit mutató agrárstruktúrát (Kovács 1998b).

Ahhoz, hogy a rendszerváltozás nyomán kialakult agrárgazdasági viszonyokat, valamint az ágazatban tevékenykedő szereplők körét feltérképezhessük, s az agrárium makrotársadalmi jellemzői mellett a mélystruktúrákban lejátszódó folyamatokat is értelmezhessük, a továbbiakban lokális szintű kutatási tapasztalatokra támaszkodunk. Az empirikus vizsgálódás helyszínét egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kétezer lelkes település, Kálmánháza adja, mely ugyan Nyíregyháza agglomerációjának részét képezi, ám népességének megélhetésében a természetföldrajzi adottságokból, társadalmi-gazdasági tradíciókból fakadóan mindig is a mezőgazdasági tevékenység dominált. A terepkutatás a helyi társadalom szereplőivel készített interjúk mellett egy reprezentatív mintavételen alapuló kérdőíves felmérésből áll, melynek felvételére 2000 őszén került sor Kálmánházán.¹

* A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeiért és tanácsaiért köszönettel tartozom Csoba Juditnak, Váradi Monika Máriának, Juhász Pálnak, Tóth László Balázsnak, valamint Szijártó Imrénének.

¹ A tanulmány alapját adó empirikus kutatásra két lépcsőben került sor: 2000 nyarán a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke és a Jelenkutató Intézet által szervezett falukutató tábor keretében a helyi társadalom és gazdaság kulcsszereplőivel készült interjúk, 2000 októberében erre épült egy többlépcsős mintavételen alapuló, 215 fős kérdőíves felmérés. A mintavételi eljárásnak köszönhetően a minta nem csupán a falu 18 éven felüli népességére nézve, hanem a háztartások tekintetében is reprezentatív volt. A válaszmegtagadásokból fakadó torzulásokat súlyozással korrigáltuk az 1998-as, nemre és életkorra vonatkozó települési szintű adatok segítségével.

A helyi társadalom vizsgálatával mindenekelőtt annak a kérdésnek a megválaszolása a célunk, hogy a rendszerváltozást követően milyen csoportoknak kínál megélhetési lehetőséget a mezőgazdaság, s mely erőforrások, tőkefajták segítik, avagy akadályozzák az agrárágazat szereplőinek tevékenységét. Az empirikus vizsgálat kapcsán arra is választ keresünk, hogy a rendszerváltás előtt a nagyüzemmel szimbiotikus egységben élő mezőgazdasági kistermelők számára a társadalmi-gazdasági körülmények átalakulása mennyiben jelentett előrelépést, s mindez miképpen hatott a kistermelők körében a hetvenes-nyolcvanas években megindult polgárosodási folyamatokra. E kérdések felvetése a polgárosodás témaköréhez kapcsolódó nézetek újragondolását is szükségessé teszi, mindenekelőtt annak tisztázását, hogy a rendszerváltozás előtt rétegtípusú tényezőnek tekintett mezőgazdasági kistermelés jelenleg milyen szerepet játszik a társadalmi differenciálódásban.

Agrártörténeti előzmények

A nagyüzemi mezőgazdaság térnyeréséig Kálmánháza agrártársadalma a termelők körét tekintve három markáns csoportra tagolódott.² A többségében római katolikus felekezetű uradalmi cselédek mellett, a Heves és Borsod megyéből érkező, termelési kultúrájuk tekintetében a falu lakóitól élesen elkülönülő *dohánykertészek*, valamint a múlt század végén betelepülő evangélikus vallású, s a helybeliek által *tirpákok*nak nevezett *szlovák nemzetiségű gazdák* alkották a falu mezőgazdasági népességét. A betelepülők által meghonosított dohánytermesztés a harmincas évek végére a korábban állattenyésztéssel és gabonatermesztéssel foglalkozó falubeli népesség megélhetésének alapjává vált, s az 1945-ös földosztást követően szerepe tovább erősödött. Ennek hátterében nem csupán a dohány iránti piaci kereslet általános növekedése, hanem az a tényező állt, hogy a földreform révén az addig tulajdon nélküli, nincstelen parasztok számára is lehetővé vált a szántóterület forgójában folytatott, területigényes termesztés.³

A kollektivizálás eredményeként a hatvanas évek elején Kálmánházán három mezőgazdasági nagyüzem működött, melyeket 1968-ban történő egyesülésükig korszerűtlen, s meglehetősen koncepciótlan termékstruktúra jellemzett. A téeszek egyesülésével a településen egy a növénytermesztés túlsúlyával leírható, 2200 hektáros termelőszövetkezet jött létre, mely 150 hektár vegyes gyümölcsös, 1400 hektár szántóval, s számottevő erdőterülettel rendelkezett. Az állattenyésztés tekintetében előbb a juh- és a baromfityesztés, a hetvenes évek második felétől a húzómarhatartás jelentette a húzóágazatot. A nyolcvanas évek elejére a téesz melléküzemágaként egy varroda, valamint a belső szükségleteket kielégítő, lada gyártásra specializálódó faipari

² A kollektivizálás előtti időszak agrártársadalmáról elsősorban az interjúk alapján tudunk képet alkotni, hiszen Kálmánháza csupán 1949-ben vált önálló településsé, ennél korábbi mezőgazdasági statisztikák nem állnak rendelkezésünkre.

³ Az 1945-ös földosztást megelőzően az 1887-es dohányjövédéki törvény gazdaságonként 1 kat. holdban jelölte meg a legkisebb összefüggő vetési területet. A határ különböző részein szétaprózott földparcellák döntő többsége Kálmánházán a földosztásig nem felelt meg ennek a természetési követelménynek (Dobrossy 1978).

üzemegység alakult, hozzájárulva a mezőgazdaságból kiszoruló, aktív korú népesség településen tartásához.

A rendszerváltás hajnalán Kálmánháza lakosságának közel 90 százaléka érdekvisszonyai által a három téesz egyesülésével létrejött Rákóczi Mezőgazdasági Termelőszövetkezethez kapcsolódott. A szövetkezeten belüli érdekeltségi viszonyokat azonban nem jellemezte homogenitás, élesen elvált ugyanis egymástól a téesz által integráltak azon része, mely jövedelmét a háztájiban folytatott dohánytermesztés révén egészítette ki, azoktól a csoportoktól, melyek otthoni állattartásra, illetve az ehhez szervesen illeszkedő, s a háztáji keretében megvalósított takarmánynövény-előállításra rendezkedtek be. Az említett két érdekcsoport mellett a település agrártársadalmában sajátos szerepet töltöttek be azok a téeszdolgozók, akik munkabérüket nem a kreativitást kívánó, ugyanakkor némi önállóságot nyújtó háztáji gazdálkodással, hanem a településen kínálkozó szezonális mezőgazdasági munkalehetőségek, illetve egyéb nem mezőgazdasági melléktevékenységek révén egészítették ki. A fentiekben említett alkalmazotti csoportok közül a dohánytermesztésre specializálódók tábora volt a legnépesebb, ez részben a helyi termelői hagyományokkal, részben a szóban forgó, döntően élőmunka-igényes növényfajta háztáji gazdálkodással összeegyeztethető mivoltával magyarázható.

A nagyüzem által integrált termelői csoportok körében a hetvenes évek végén erőteljes differenciálódási folyamat indult meg. Ennek hátterében az állt, hogy a téesz – az országos döntési folyamatokkal összhangban – liberalizálta a mezőgazdasági termelés keretfeltételeit, amellett, hogy a téesztagok számával arányosan biztosította a háztáji keretében művelhető földterületet, lehetővé tette mind a tagság, mind a kívülállók számára a földbérlet lehetőségét. A bérbeadás a termelőszövetkezetnek nagyobb hasznot hozott, mintha szántóként művelte volna meg a rendelkezésre álló területet, s kedvezően érintette azokat a törekvő téesz-alkalmazottakat is, akik az addig néhány száz öles, családi munkaerőre alapozott háztájit a földbérlet révén 2-3 hektáros gazdasággá növelhették. A háztáji gazdaságok területi gyarapodása, illetve növekvő munkaerő-szükséglete értelemszerűen fellendítette a szezonális munkavállalást, mely elsősorban azokat a falubelieket érintette, akik a kollektivizálás előtt is döntően mezőgazdasági bémunkából tartották fenn magukat. A háztáji intézményének liberalizációja tehát nem csupán a gyarapodás érdekében kockázatvállalásra kész kistermelőknek, hanem az önálló gazdálkodástól idegenkedő, jobbára szegényparaszti származású téeszalkalmazottaknak is elmozdulási lehetőséget biztosított, hiszen szezonális munkaalkalmat, s alacsony kockázati szintű jövedelemszerzési lehetőséget kínált.

A rendszerváltást megelőzően Kálmánházán az agrárgazdasági szereplők szinte mindegyike kapcsolatban állt a helyi termelőszövetkezettel, beleértve azokat is, akik egyébként sem tagsági, sem téesz-alkalmazotti viszonyban nem rendelkeztek. A téesz afféle területi koordinátorként felügyelte a mezőgazdasági termelés folyamatát, a földbérlet, művelés, betakarítás és nem utolsósorban az értékesítés kizárólag rajta keresztül bonyolódott. A melléküzemágak révén a szövetkezet a nem mezőgazdasági szektorban is koordinátori szerepet töltött be, mondhatni, a gazdasági szektor egészét egy kézben tartotta. A téesz vitathatatlan gazdaságintegráló túlsúlya ellenére azonban a felszín alatt továbbéltek azok a gazdálkodói stratégiák, termelői mechanizmusok, melyek a település agrárgazdaságát a téeszítés előtt áthatották. *A kollektivizálás tehát Kálmánházán nem számolta fel, sőt egyes elemeiben konzerválta a termelői hagyo-*

mányokban is tükröződő, lokális közösséget jellemző strukturális különbségeket. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy bár rendkívül heterogén volt a település szövetkezetesítés előtti társadalma, a vagyoni helyzet tekintetében valójában nem voltak mély szakadékok az egyes gazdálkodói csoportok között. A társadalmi differenciálódás tehát nem annyira az anyagi viszonyokban, mint inkább a termelői kultúrában, gazdálkodói hagyományokban, mentalitásbeli sajátosságokban mutatkozott meg.

Rendszerváltás és agrárátalakulás Kálmánházán

A dohánytermesztés a kilencvenes évek elejéig prosperáló ágazat maradt a településen, s nagyban hozzájárult a lakosság életszínvonalának emelkedéséhez. A földprivatizációt, illetve a dohányipar szerkezeti átalakulását követően azonban a tevékenység itt is, mint országosan, tendenciózusan leépült, így a nyolcvanas években 300 családnak megélhetést, illetve mellékkeresetet nyújtó dohánytermesztés mára mindössze 25-30 helyi gazdálkodó számára biztosít jövedelemszerzési lehetőséget. A dohánytermesztők körét jelenleg azok az agrárgazdálkodók alkotják, akik a költséges technológiai háttér mellett képesek alkalmazkodni az általános termeltetési bizonytalansághoz, illetve a napról napra változó felvásárlói igényekhez. A beruházásigényes dohánytermesztés nem csekély tőkeerőt, meghatározott nagyságú földterületet, eszközhátteret, speciális palántázó, permetező, öntöző, stb. berendezéseket igényel, mindezzel a helybeli termelőknek csupán töredéke rendelkezik. Amíg a téesz piaci áron alul biztosította a háztáji keretében termelt dohány műveléséhez szükséges gépi munkálatokat, s a termelés alapját jelentő szántóföldi forgót, azok a termelők is tudtak kiszámítható mennyiségű és minőségű dohányt termelni, akik a téeszinfrastruktúra hiányában a kilencvenes évek második felére kiszorultak a dohánytermelői körből. A téesz ugyanis nem csupán a termeléssel, értékesítéssel összefüggő koordinációt vállalta magára, hanem a tőkehiányos termelőket tehermentesítve, a termelés költségeként felmerülő forgótökét is megelőlegezte számukra. A rendszerváltással együtt járó tulajdonreform bekövetkeztéig tehát a „dohányozó háztájizók” emberi erőforrásban gazdag, más tekintetben azonban tőkehiányos gazdaságát a téeszinfrastruktúra kompenzálta és tette hatékonyá. A téesztől koordinációt, eszközhátteret és forgótökét igénylő, a termelőktől nagyrészt manuális munkafolyamatokat kívánó dohánytermesztés ebben a konstrukcióban a rendszerváltásig működőképességnek bizonyult, a téesz háttérbe szorulásával azonban a termelői oldalon jelentkező tőkehiány, s ezzel párhuzamosan a minőségi termelés iránt érzékennyé váló dohánypiaci elvárások leszűkítették a potenciális termelői kört. A kilencvenes évek második felében a település egyes, dohánytermesztésből kiszoruló gazdálkodói fűszerpaprika termesztésébe kezdtek. Az átállást minden bizonnyal megkönnyítette számukra, hogy az új növényfajta termesztése több elemében is a dohánytermelői tapasztalatokra, azaz a palántanevelés, permetezés, szárítás stb. fortélyaira épül. E tőkehiányos termelői csoport adaptációs készségének, mintakövetésre való hajlandóságának, s nem utolsósorban piaci helyzetfelismerésének köszönheti, hogy korábbi gazdálkodói stratégiáit képes volt mobilizálni, s hatékonyan működtetni az új termelői szituációban, megőrizve ezzel a mezőgazdasági tevékenység korábbi jövedelemkiegészítő, mellékkeresetet biztosító funkcióját.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan Kálmánháza mezőgazdasággal foglalkozó népességének megélhetésében az állattenyésztés a kilencvenes évek második felére elvesztette korábbi jelentőségét. Az országos tendenciát követve, a faluban mind a szarvasmarha-állomány, mind a sertésállomány jelentősen lecsökkent s megszűnt, illetve növénytermesztésre tért át az a néhány családi vállalkozás is, amely a nyolcvanas évek végén juh- illetve libatenyésztésre rendezkedett be.⁴ A sertésstartás ma elsősorban a saját, illetve szűkebb környezet fogyasztási szükségleteinek kielégítésére irányul, a településen csupán 5-6 olyan gazdálkodó található, aki helyi viszonyok között jelentősen mondható, 50-100 darabos sertésállománnyal rendelkezik. Nagyobb volumenű szarvasmarha-tenyésztéssel csupán egy többprofilú, az agrárágazatban és az ipari szektorban egyaránt érdekelt családi vállalkozás, valamint az időközben átalakult, csökkentett létszámmal üzemelő mezőgazdasági szövetkezet foglalkozik. Az előbbi szarvasmarha-hizlaldát üzemeltet, a szövetkezet ezzel szemben a tejtermelést monopolizálja a faluban. A térsz. pozícióinak erősödésével párhuzamosan radikálisan visszaszorult a családi gazdaságokban folytatott tejtermelés, így ma csupán néhány idősebb gazda számára jelent nyugdíj-kiegészítést a tej és a tejtermékek háztól való árusítása, miután a kilencvenes évek elején a tejszarnok megszűnt a településen. A szövetkezet a tejtermelés mellett mezőgazdasági szolgáltatóként is jelentős szerepet tölt be a falu agrárágazatában, üzleti stratégiája, piaci szemlélete azonban gyökeresen eltér a konkurens szolgáltatókétól. A szövetkezet, a helyi szolgáltatókkal ellentétben a kisebb, periférikus elhelyezkedésű, piaci szempontból nem minden esetben kifizetődő parcellák művelését is vállalja, emellett az alkalmazotti, illetve tagsági viszonyban állóknak 10 százalékkal alacsonyabb áron nyújt szolgáltatást, mint a kívülállóknak. A szövetkezet sajátos szolgáltatói koncepciójának hátterében vélhetően a bérletek hosszú távú fenntartásának szükséglete, illetve az eladásra szánt földterületek megvásárlásának szándéka áll. A személyes szükségletekre érzékeny és ugyanakkor kedvező áron nyújtott szolgáltatás hosszabb távon nyilván a szövetkezettel, mint stabil bérlővel, vagy akár potenciális vásárlóval szembeni bizalom erősödéséhez vezet.

A szövetkezet mellett a piac diktálta feltételeknek némileg ellentmondó szolgáltatói stratégia jellemzi azt a fentiekben már említett vegyes profilú, hízómarhatartásra berendezkedett vállalkozást is, melyben a mezőgazdasági szolgáltatás a vállalkozás sokadik lábaként tulajdonképpen egy szívességi hálózat működtetésének eszköze. Az áron alul, olykor ingyenesen nyújtott, a helyi társadalomban szívességgként értelmezett szolgáltatás bármikor számon kérhető, mobilizálható tőkeként kétségtelenül hozzájárul a vállalkozás rugalmas működéséhez, hiszen fenntart egy tartós lekötöttségű viszonyrendszert.

A fentiekben említett, s a helyi viszonyok között tőkeerősnek mondható gazdasági szereplők mellett a mezőgazdasággal foglalkozók tábort Kálmánházán számtalan régi és új szereplő tarkítja. Hogy az átalakulás tíz éve miképpen strukturálta át a falu agrártársadalmát, részben az agrárium kulcsszereplőivel készített mélyinterjúkra, részben egy a településen végzett, reprezentatív mintavételen alapuló kérdőíves kutatás tapasztalataira támaszkodva igyekszünk az alábbiakban választ adni.

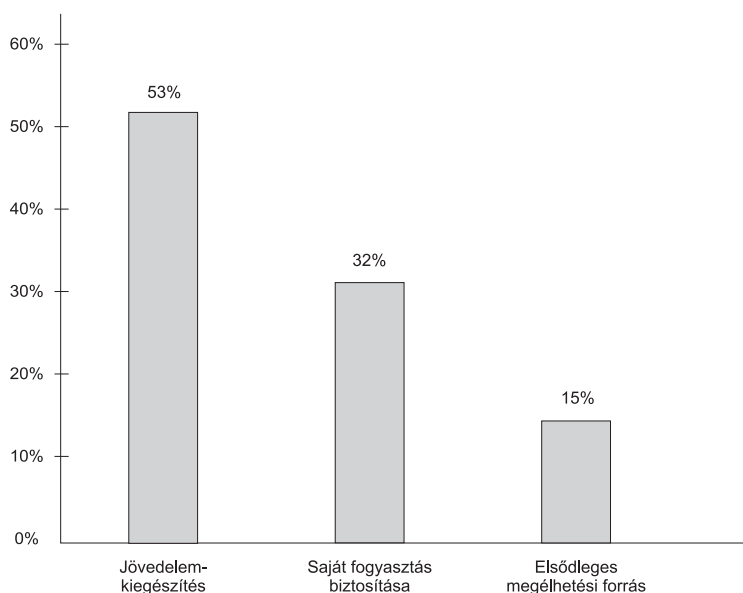
⁴ A 2000. évi *Általános Mezőgazdasági Összeírás* adatait az ötvenes évek végének mezőgazdasági statisztikáival összevetve a szarvasmarha-állomány tekintetében 30 százalékos, a sertésállomány vonatkozásában megközelítőleg 15 százalékos csökkenés figyelhető meg.

Gazdasági szereplők az agráriumban – egy empirikus vizsgálat tapasztalatairól

A kérdőíves felmérés tapasztalatai szerint Kálmánházán jelenleg is rendkívül magas a mezőgazdasággal foglalkozók aránya: a mintába került válaszadók több mint 80 százaléka jelezte, hogy valamilyen formában érintett a mezőgazdasági tevékenység által. Ezen válaszadók fele jövedelemkiegészítő, harmada saját fogyasztást biztosító szerepet tulajdonít az ágazatnak, a megkérdezettek 15 százaléka ezzel szemben megélhetése elsődleges forrásának tekinti az agráriumot.

1. ábra

A mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepe

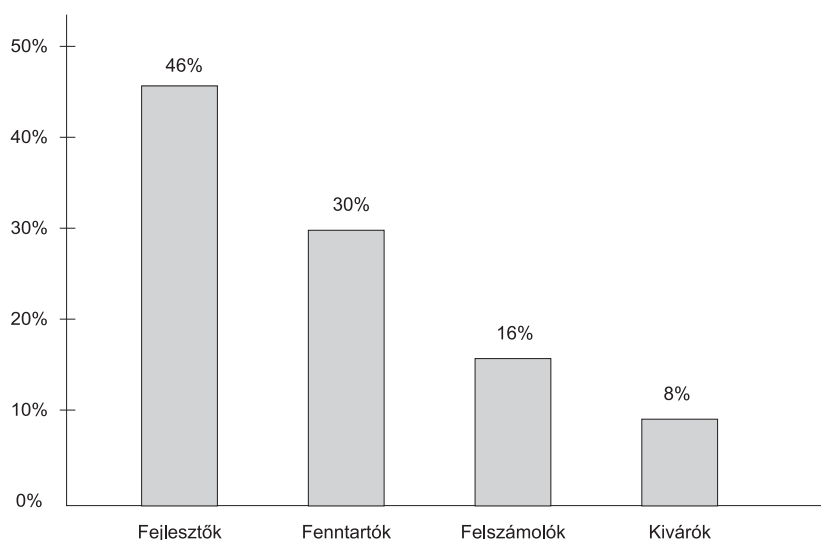
A minta gazdálkodó válaszadói, illetve a velük közös háztartásban élő családtagok döntő többsége, mintegy 70 százaléka östermelői státusban, ötöde mezőgazdasági nyugdíjasként tevékenykedik az ágazatban, s csak töredékük, néhány százalékuk folytat vállalkozói formában (0,3%), illetve szövetkezeti tagként (9%), szövetkezeti alkalmazottként (1,7 %) mezőgazdasági tevékenységet.

Ha a mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepét az iskolai végzettséggel összefüggésben vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a *végzettség emelkedésével párhuzamosan a mezőgazdaság jövedelemkiegészítő funkciója kerül előtérbe*. Míg az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők harmada, addig a szakmunkások közel fele, az érettségizettek 64 százaléka a mezőgazdaságra csupán jövedelme kiegészítése céljából támaszkodik. Mindez azt valószínűsíti, hogy a magasabb képzettség a gazdaság más ágazatai felé orientálja a munkavállalókat, s hogy a képzettség nélküliek gyakran alternatívák hiányában tevékenykednek az ágazatban. Ha csupán a szakirányú (agrár)végzettség megélhetési stratégiákra gyakorolt szerepét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy

a szakképzettség emelkedésével növekszik azok tábora, akik a mezőgazdasági tevékenységet elsődleges megélhetési forrásnak tekintik. A mintába került felsőfokú agrárvégzettségűek szinte mindegyike, a középfokú szakirányú végzettséggel rendelkezők harmada nyilatkozott úgy, hogy megélhetése egyetlen eszköze a mezőgazdasági tevékenység. *Akinek tehát speciális (agrár)szakismerete, tudástőkéje van, annak a mezőgazdasági népesség országos méreteiben is tapasztalható, tendenciózus csökkenése ellenére az ágazat nagy valószínűséggel kínál primer megélhetési lehetőséget.*

Az iskolai végzettség mellett a gazdasági aktivitás mezőgazdasági tevékenységre gyakorolt hatását vizsgáltuk. Az adatok azt mutatják, hogy aki gazdaságilag aktív, s nem a mezőgazdasági szektorban rendelkezik munkaviszonnyal, az ágazattal csupán jövedelemkiegészítő lehetőségként számol. Velük szemben a mintába került munkanélküliek 60 százaléka, a rokkantsági nyugdíjasok közel 20 százaléka az ágazatot elsődleges jövedelemforrásnak tekinti. A felmérés adatai arra engednek következtetni, hogy a mezőgazdaság életteret, s nem elhanyagolható jövedelemforrást kínál azoknak a településen élő, alacsonyan kvalifikált munkavállalói csoportoknak, amelyek a kilencvenes évek elején meginduló leépítések során szorultak ki a munkaerőpiacról. A privatizáció, illetve a kárpótlás biztosította számukra az induláshoz szükséges minimális földalapot, eszközháttérrel, a tartósan fennálló kapcsolati, tudás- és pénztökehiányból fakadóan ugyanakkor esetükben az ágazat inkább a védőháló funkcióját tölti be. E csoport tagjai közül többen a munkanélküliség, illetve a településen kínálkozó mezőgazdasági bérmunka elkerülése végett kapcsolódtak be a stabil jövedelemmel ugyan nem kecsegtető, ám önálló egzisztenciát megteremtő gazdálkodásba. Esetükben tehát a mezőgazdasági tevékenység inkább az elszegényedés, társadalmi perifériára sodródás elkerülésének eszköze, s nem a tényleges elmozdulásé, az ágazatban való hosszú távú jelenlétük éppen ezért kétséges.

2.ábra Gazdálkodói törekvések

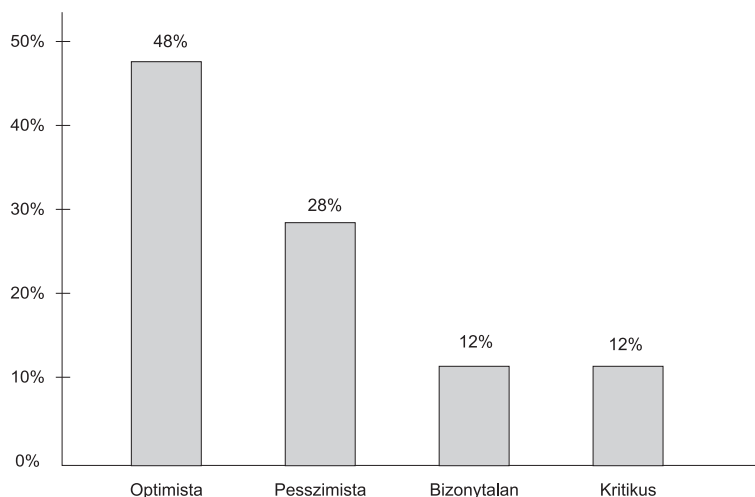
A mezőgazdasággal foglalkozók gazdálkodói terveivel, jövőképével kapcsolatban a kérdőív két nyitott kérdést tartalmazott. Fejlesztési terveket a válaszadók közel fele fontolgat, harmada jelenlegi gazdaságának fenntartására, megőrzésére törekszik, a felszámolók (16%), valamint a kivárok (8%) a válaszadók jóval kisebb részét teszik ki.

A gazdálkodói törekvéseket egyéb változókkal összefüggésben vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az iskolai végzettség döntő szerepet játszik a jövőre vonatkozó gazdálkodói tervek megfogalmazásában. *Fejlesztési tervei elsősorban az alacsony, azaz 8 általános vagy az alatti iskolai végzettséggel rendelkezőknek vannak, az érettségizettek, valamint a felsőfokú végzettségűek inkább felszámolnák gazdaságukat, illetve a kiváras stratégiáját alkalmazzák.* A kivárok a külső gazdasági körülmények, az uniós csatlakozás, kormányzati agrárpolitika, nemzeti agrárprogram, stb., függvényében alakítanák gazdálkodói stratégiáikat. A gazdaság felszámolását tervezők közel fele idős kora miatt tervezi a tevékenység felfüggesztését, s leszármazottainak adná át az eddig is döntően családi munkaerőre alapozott gazdaságot.

Az életkor, illetve a gazdasági aktivitás mellett a gazdálkodói törekvéseket a mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepe határozza meg alapvetően. A mezőgazdaságot primer megélhetési forrásnak tekintők nagyobb valószínűséggel fejlesztik (37%) vagy fenntartják (36%), mint megszüntetik (27%) gazdaságukat. Úgy tűnik tehát, hogy *elsősorban azok a jelenleg is gazdálkodó, alacsony képzettségű megkérdezettek látják perspektívát a mezőgazdaságban, akik nem rendelkeznek megélhetési alternatívákkal.* A felszámolók táborát ezzel szemben egyrészt azok a válaszadók alkotják, akik számára képzettségi szintjük okán a gazdaság egyéb ágazatai is kínálnak megélhetési lehetőséget, másrészt azok a helybeli gazdák, akiket életkora gátol tervei realizálásában.

Az uniós csatlakozás mezőgazdaságot érintő hatásával kapcsolatban a megkérdezettek fele bizakodó, harmada borúlátó, akadnak azonban olyan válaszadók is, akik bizonytalanok (12%) a csatlakozás kimenetelét illetően, vagy meglehetősen kritikusak (12%) annak ágazatra gyakorolt hatásai tekintetében.

3.ábra
Az Európai Unió csatlakozással kapcsolatos vélemények

Akik bármilyen formában foglalkoznak mezőgazdasággal – történjen az saját fogyasztás, jövedelemkiegészítés, vagy akár elsődleges megélhetés céljából – borulátóbbak, mint akik a mezőgazdasággal nem állnak közvetlen kapcsolatban. Az uniós csatlakozás várható következményeiről meglepő módon az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők, valamint a legmagasabban képzettek vélekednek a legpesszimistábban. E válaszadói csoportok elsősorban attól tartanak, hogy „*a magyar termékek nem felelnek meg az uniós követelményeknek*” hiszen „*az EU-ban precíz dolgokat követelnek a termelőktől*”, s ezeknek „*az előírásoknak a magyar nép nem biztos, hogy meg tud felelni*” éppen ezért „*a csatlakozást követően nehezebben lehet majd eladni a mezőgazdasági termékeket*”. Az uniós csatlakozás tekintetében bizakodó csoportok ezzel szemben véleményüket arra alapozzák, hogy „*a csatlakozás élénkíti majd a magyar mezőgazdaságot*”, s „*uniós tagállamként jobban el lehet adni a magyar termékeket.*” Többen abban bíznak, hogy „*a csatlakozás után az EU által nyújtott támogatási formák, szolgáltatások a magyar mezőgazdaság helyzetét javítani fogják*”. A gazdaságilag aktív, döntően közepes anyagi viszonyokkal, középfokú végzettséggel rendelkező bizonytalanok csoportja az információk hiányával indokolja kételyeit, legtöbbször nem látja át, nem ismeri ki magát az EU agrárpolitikájában, ebből fakadóan a csatlakozás várható hatásairól sincs megalapozott véleménye. A bizonytalanokkal szemben a kritikusok az Unióra vonatkozó ismeretek birtokában a csatlakozást más csoportokhoz képest objektívebben szemlélik, e válaszadók szinte mindegyike megemlíti, hogy „*a csatlakozás után a mezőgazdasági kistermelők nehéz helyzetben lesznek*”, s hogy az Unió agrártámogatási rendszeréből adódóan a „*100 holdas gazdák járnak jól*” mert „*a mezőgazdasági támogatás a nagyoknak jár*”. Mindezzel együtt úgy vélik, hogy „*aki minőséget tud termelni, annak előnyös lesz a csatlakozás*”.

Mint a fentiekben láthattuk, az uniós csatlakozással kapcsolatos félelmeket és reményeket nagymértékben befolyásolja a kérdezettek kulturális tőkével való ellátottsága, azaz a képzettségi hierarchia csúcsán és legmélyén elhelyezkedő csoportok a legborulátóbbak a csatlakozás ágazatra gyakorolt hatásaival kapcsolatban. A kulturális tőke szempontjából deficitese csoportok leginkább attól tartanak, hogy az uniós csatlakozást követően nem lesz piacon értékesíthető, mozgósítható tőkéjük, míg a szóban forgó tőkefajta tekintetében legkedvezőbb helyzetű csoportok az uniós előírásokhoz való adaptációt tartják kivitelezhetetlennek.

A kérdőíves vizsgálat tapasztalatait összegezve a mezőgazdaság még ma is kulcságazatnak tekinthető a településen, s ha nem is fő megélhetési forrás, a jövedelemkiegészítésben kétségtelenül szerepet játszik. A mintába került megkérdezettek többsége, mintegy 60 százaléka maga is úgy véli, hogy a rendszerváltás óta az ágazat megélhetésben betöltött szerepe a településen jelentősen növekedett, míg a válaszadók kisebb része szerint nem változott, illetve csökkent az agrárium jövedelemszerzésben játszott jelentősége. Azok, akik szerint az agrárgazdálkodás szerepe az elmúlt évtizedben növekedett, válaszaikat arra alapozzák, hogy „*a kárpótlás kialakította a magángazdálkodás feltételeit*”, „*a tevékenységből élők köre ebből adódóan népesebb lett*”, ugyanakkor „*megszűntek a munkahelyek*”, így „*ma többen kényszerülnek mezőgazdaságból megélni*”. Az ágazat megélhetésben betöltött szerepe tehát szerintük nem azért vált hangsúlyossá, mert a kárpótlást követően erőteljes fejlődésnek indult, hanem mert egyes munkavállalói csoportok számára a mezőgazdaságon kívül nincs más jövedelemszerzési lehetőség a térségben. Azok, akik szerint a mező-

gazdaság a rendszerváltás után háttérbe szorult, véleményüket azzal indokolják, hogy „*költségessé vált a művelés*”, „*nincs benne haszon*”, s „*csak azoknak a gazdálkodóknak jelent biztos jövedelmet az ágazat, akik 60-70 hektáros földterülettel, gépesített gazdasággal rendelkeznek*”. E válaszadók úgy vélik, hogy „*akinek nincsenek eszközei, annak kész káosz a gazdálkodás*”, s „*aki szolgáltatást vesz igénybe, az előbb-utóbb tönkremegy*”. E válaszadók tehát a tőkekoncentráció folyamatával, illetve a piacgazdaság feltételeihez alkalmazkodni képes termelők kör szűkülésével magyarázzák a mezőgazdaság megélhetésben betöltött szerepének csökkenését.

Agrárgazdasági szereplők, régiek és újak

A terepkutatás tapasztalatai azt mutatják, hogy Kálmánházán a kilencvenes évek második felében az ágazat szereplőinek körében megindult a tőkekoncentráció folyamata, ennek eredményeként a helyi társadalomban mára megjelentek a tőkeerős, s a piacgazdaság feltételeihez igazodni képes tulajdonosi csoportok. Ide sorolhatjuk azokat a többségében mezőgazdasági nagyüzemekből érkező, illetve jelenleg is abban tevékenykedő, speciális agrárvégzettséggel, iparszerű mezőgazdasági tapasztalatokkal rendelkező szereplőket, akikről úgy tűnik, hogy a szövetkezeti szektorban kialakított kapcsolatrendszerüket, s felhalmozott tudástökéjüket, nagyüzemi termelési tapasztalataikat az új viszonyok között is képesek működtetni. A tőkegazdag termelők körét bővítik azok a vegyes profillal, s számottevő földterülettel rendelkező helyi vállalkozók is, akik egyelőre kísérleti jelleggel, s nem hosszú távú gazdálkodói szándékkal léptek be az agráriumba. E csoportok a mezőgazdaságra vonatkozó terveiket a gazdasági környezet változásainak függvényében kívánják realizálni, számukra tehát a föld nem elsősorban művelése, jövedelemtermelő képessége, hanem birtoklásának ténye miatt szükséges. E csoport tagjai olyan tőkebefektetésnek tekintik a földtulajdont, amely további tőkét mobilizál, a föld ugyanis egyfelől legitimálja az egyéb ágazatokban folytatott vállalkozói tevékenységet, másfelől afféle kamatoztatható hírnév hitelként működik a lokális társadalomban és azon is túl. Ennek háttérében valószínűleg az áll, hogy *a vidéki társadalomban a föld olyan klasszikus szimbolikus tőkeként értelmeződik, mely esetenként gazdasági tőkévé konvertálható.*

A fenti csoport mellett a föld szimbolikus jelentéstartalmának felerősödése figyelhető meg a rendszerváltást megelőzően a térszben tevékenykedő, a kollektivizálás előtti időszakban azonban önállóan gazdálkodó mezőgazdasági nyugdíjasok körében is. A parasztpolgári identitással rendelkező nyugdíjas földtulajdonosok gazdálkodói önbecsülését végső soron a kárpótlás rehabilitálta, nem meglepő, hogy esetükben a visszakapott föld művelése, megtartása becsületbeli ügy. A tulajdonhoz való nosztalgikus ragaszkodásuk tulajdonképpen abban a törekvésükben is megmutatkozott, hogy a kárpótlás során visszaigényelt földterület lehetőleg azonos legyen a térszesítés idején elveszített parcellával. A termelők ezen csoportjának gazdálkodása alapvetően családi erőforrásokra alapozott, azaz az idősebb családfelelő termelők tapasztalatait, gazdálkodói rutinját a fiatalabb családtagok piacképes tudás-, kapcsolati és emberi erőforrás-tőkéje egészíti ki.

Az empirikus vizsgálódás a fentiek mellett arra mutatott rá, hogy Kálmánházán az agrárium életlehetőséget kínál azoknak a tőkehiányos termelők csoportoknak is, amelyek az emberi erőforráson kívül tulajdonképpen nem rendelkeznek más tőkefajttával.

E csoportban találjuk a kollektivizált mezőgazdaság hajdani háztájizó gazdálkodóit, akik többségében ma is családi–kisüzemi méretekben termelnek, s gazdálkodói habitusukat a rendszerváltás előtti időszakot idéző kis kockázat-kis haszon termelői elve határozza meg. A vizsgálat tapasztalatai szerint a privatizáció, illetve a földkárptólás piaci szempontból nem tette előnyösebbé a helyzetüket, hiszen a föld árával együtt művelési költsége is megemelkedett, amit a helyi földtulajdonosok töredéke képes szolgáltatás formájában megvásárolni. A rendszerváltást kísérő tulajdonreform e csoportot csupán hiányos gazdálkodói infrastruktúrához juttatta, ugyanakkor felszámolta a biztonságos termelői háttérrel megtestesítő, s a tőkehiányt kompenzáló szövetkezeti szférát.

A tőkeszegény gazdálkodók körét bővítik azok a munkanélküliség elől „menekülő” ipari munkások, volt állami alkalmazottak is, akik a kilencvenes évek elején meginduló leépítésektől tartva, vagy annak bekövetkezése után sodródtak a mezőgazdaságba. Számukra a kárptólással visszakapott föld bázist teremtett, de legalábbis alkalmat adott a családi munkaerőre alapozott gazdálkodáshoz. *A mezőgazdasági tevékenység e csoport tagjai számára a megélhetési lehetőségekben szűkölködő vidéki társadalomban a pauperizálódás, marginalizálódás elkerülésének gyakran egyetlen eszköze. A családi keretek között folytatott gazdálkodásból származó jövedelmüket e szereplők többnyire szezonális munkavállalással, mezőgazdasági bérmunkával egészítik ki. A csoportba tartozók helyzetét azonban megnehezíti az a körülmény, hogy elveszítették korábbi vonatkoztatási keretüket, ebből következően csoport-hovatartozásukat, illetve a lokális társadalomban elfoglalt pozícióikat sajátos átmenetiség jellemzi.*

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy Kálmánházán az agrárgazdálkodók arányát tekintve jelenleg nem kevesebben vesznek részt a mezőgazdasági termelésben, mint a rendszerváltás előtt. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tulajdonreformot követően nem a gazdálkodók köre cserélődött ki, hanem az agrárgazdálkodás háttérfeltételei változtak meg gyökeresen. Az, hogy a megváltozott körülmények között ki, hogyan és milyen eredménnyel gazdálkodik, szoros összefüggésben áll azzal, hogy a társadalmi-gazdasági szerkezetváltás idején milyen volt kapcsolati, tudás- és pénztőkével való ellátottsága. A rendszerváltás előtt szövetkezeti hátszéllel eredményes gazdálkodást folytató kistermelők agrárgazdasági pozícióját a privatizáció nem lendítette előbbre, hiszen a termelés folytonosságát a téeszinfrastruktúra hiányában e csoportok nem tudták fenntartani. A továbbfejlődés zálogát jelentő költségigényes beruházásokat e termelők többsége tőke hiányában képtelen megvalósítani, legtöbbjük számára éppen ezért a mezőgazdasági tevékenység ma sem több mellékkeresetnél, jövedelemkiegészítő forrásnál. Úgy tűnik tehát, hogy *a gazdasági szerkezetátalakulás Kálmánházán elsősorban azok számára jelentett elmozdulási lehetőséget, akiket a rendszerváltás a birtokolt tőkefajták, illetve azok átváltási lehetőségeinek tekintetében a legkedvezőbb helyzetben talált.* E csoportot a kiterjedt kapcsolatrendszerrel, információs háttérbázissal rendelkező szövetkezeti menedzsment mellett mindenekelőtt a kilencvenes évek elejének kis- és középvállalkozói alkotják, akik felhalmozott pénztőkájukat a privatizáció során földbe fektették. Velük szemben az agrárgazdaság mellékszereplőivé váltak a rendszerváltás előtt a továbbfejlődés lehetőségét hordozó kistermelők, akik tevékenységüket alapvetően a nagyüzemi bázisra alapozták. A mezőgazdaság privatizációja tehát nem azokat a kistermelői csoportokat hozta helyzetbe, akikről a nyolcvanas évek végén úgy tűnt, hogy dinamikus fejlődésük gátja csupán a

földmagántulajdon hiánya, hanem azokat a gazdasági szereplőket, akik egyrészt elegendő pénztőkével, másrészt a kockázatvállalástól, kooperációtól sem idegenkedő vállalkozói szemlélettel rendelkeztek, s képesek voltak időben függetlenedni az állami, illetve szövetkezeti tulajdon nyújtotta biztonság mítoszától.

Gazdasági magatartások és értelmezési lehetőségeik

Kálmánháza gazdasága leírható úgy is, mint a gazdasági szféra kulcsszereplői által mozgásban tartott, s az eltérő érdekviszonyok által meghatározott erőter. Ebben a gazdasági közegben a rendszerváltást megelőzően – az ipari szektor hiányából fakadóan – a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezet testesítette meg a legjelentékenyebb kohéziós erővel bíró gazdasági intézményt. A téesz kezdettől érzékenyen reagált a tagság szükségleteire, s az egyéni törekvésekkel nem minden esetben összeegyeztethető centralizált tér mellett a háztáji révén kialakított, fenntartott egy olyan mozgásteret is, ahol az agrárgazdaság szereplőinek személyes törekvései artikulálódhattak. A térséget tradicionálisan jellemző, s a megélhetésben kulcsszerepet játszó dohánytermesztést a téesz háztáji művelés formájában valósította meg. A háztáji tevékenység a dohánytermesztésben résztvevő gazdálkodók számára stabil jövedelemforrást biztosított, azaz kiegészítette az ágazatot jellemző alacsony béreket, másrészt fenntartotta a gazdaság szereplőinek viszonylagos autonómiáját, ami végső soron hozzájárult a fennálló politikai berendezkedéssel, illetve a szűkebb téeszvezetéssel szembeni lojalitás megszilárdulásához is.

A rendszerváltást követően a téesz, bár nem szűnt meg, elveszítette korábbi gazdaságszervező, koordináló szerepét. Átvészelve a privatizációs folyamatot, a megváltozott körülményekhez profilváltással adaptálódott: a növénytermesztéssel jellemezhető gazdálkodásról a szarvasmarha-tenyésztésre, illetve az intenzív tejtermelésre tért át. Ez a lépés a szövetkezet piaci viszonyokra való érzékenységeről árulkodik, úgy tűnik, a téeszvezetés időben felismerte, hogy képes megfelelni azoknak a minőségi tejtermelői előírásoknak, melyekhez a kistermelők nagyobb része képtelen adaptálódni. A gyors helyzetfelismerés azonban kevésnek bizonyult a rendszerváltást megelőző gazdasági erőviszonyok rekonstrukciójához. A téesz rendszerváltás utáni működését különösen megnehezíti az a körülmény, hogy egyszerre próbál eleget tenni az érdekviszonyai által szövetkezethez kötődő tagság és alkalmazotti kör igényeinek, valamint a piaci kihívásoknak. A két terület összeegyeztetésére való törekvés olyan rapszodikus döntéshozatalt eredményez, amelyben hol az alkalmazotti érdekek iránti szociális érzékenység, hol pedig a költségminimalizáló-haszonmaximalizáló piaci szabályok kerekednek felül. Ez a fajta működésmód mind a piacon, mind az alkalmazotti-tagsági körben aláássa a szövetkezet megbízhatóságába, kiszámíthatóságába vetett hitet, ami hosszabb távon nyilvánvalóan visszahat a téesz gazdasági mezőben betöltött jelentőségére, tovább csökkentve megmaradt kohéziós szerepét.

Érdemes eljátszanunk a gondolattal, hogy vajon mi történne akkor, ha a szövetkezet pusztán piaci érdekeit követve fogalmazná meg működésének alapelveit. Ez esetben az egyébként nem túl erős érdekképviseléssel rendelkező alkalmazotti kör érdekei csorbulnának leginkább, hiszen elkerülhetetlenné válna az addig előnyudíjazással, rokkantsági nyugdíjazással, szezonális munkanélküliséggel lelassított létszámleépítés, s a szövetkezet minden valószínűség szerint felhagyna azokkal a szolgáltatásokkal

is, melyeket jelenleg a tagság illetve az alkalmazotti kör számára nyújt. Így például megszűnnének a nem piaci áron végzett földmunkák, a tagság használatában lévő periférikus parcellák művelése, valamint a szövetkezet koordinálta „kollektív” terménytárolás és értékesítés is. A téesz azonban megszabadulna a szociális felelősségérzet piaci lépéseket gátló hatásaitól, s pusztán a kereslet-kínálat függvényében alakíthatná a korábbinál minden valószínűség szerint versenyképesebb gazdasági koncepcióját. A szövetkezetvezetés azonban nem él a piaci szabályok által diktált szemléletváltással, valószínűleg azért nem, mert erőteljesen elkötelezett a tagság illetve az alkalmazottak irányába. Nem csupán egy erkölcsi gyökerű szolidaritásról van itt szó, amely a privatizációs folyamat kínálta önállósodási lehetőségekkel szemben passzív alkalmazotti és tagsági körnek szól, hanem éppenséggel egy racionális döntésről, sajátos kooperációról, melynek háttérében a kölcsönös egymásrautaltság áll. A téesz ugyanis nem rendelkezik azokkal a tulajdonosi jogosítványokkal, melyek lehetővé tennék számára a pusztán piaci körülmények által meghatározott, autonóm döntéshozatalt, hiszen a megművelt földterület jelentékeny részét az alkalmazottaktól, illetve a tagságtól béreli. A kölcsönös egymásrautaltság a téesz részéről sajátos munkahelymegőrző foglalkoztatáspolitikai stratégia fenntartását kívánja meg – annak ellenére, hogy foglalkoztatási kötelezettsége 1993-ban megszűnt – a tagság és az alkalmazottak részéről, pedig a szövetkezettel szembeni lojalitás megőrzését. A szövetkezet működését a helyi társadalom szemszögéből az alkalmazotti kör foglalkoztatási szükségletei legitimálják, mindenekelőtt az alacsonyan kvalifikált, s a munkaerőpiacon versenyképtelen, nyugdíjazás előtt álló, s a szövetkezet hiányában nagy valószínűséggel munkanélkülivé váló dolgozóké. Az alkalmazottak nagyobb része a szövetkezetben ellátott feladatköre mellett foglalkozik mezőgazdasággal, ám megfelelő eszközállomány hiányában rászorul a téesz által nyújtott gépi és egyéb szolgáltatásokra, melyeket számára a nagyüzem az alkalmazotti viszonyra való tekintettel a piacinál alacsonyabb áron nyújt. Az alkalmazotti kör tehát többszörösen érdekelt a szövetkezet további fenntartásában, cserébe lojalitását kínálja, amely a jelenlegi vezetés számára lehetővé teszi e félig piaci, félig szociális elvek által áthatott gazdaságpolitika fenntartását. A vázolt gazdasági szituáció egy olyan sajátos interakciós helyzet, melyben mindkét fél érdekei a szövetkezet változatlan formában való fenntartását kívánják meg. Az együttműködés voltaképpen egy, a szakirodalomban koordinációs egyensúlyi helyzetként leírt gazdasági szituáció, mely jelen esetben a szövetkezet további fennmaradásában ölt testet.⁵

A rendszerváltást követően a szövetkezet mellett a településen több, az agrárgazdaság szempontjából meghatározó szereplő került a helyi társadalmi hierarchia csúcsára. Az átalakulást megelőzően közülük többen sajátos félalkalmazotti–félönálló státust tartottak fenn, azaz a téeszstruktúrába ágyazódva, gyakran az alkalmazotti fizetést meghaladó jövedelmezőségű melléktevékenységet folytattak. A rendszerváltást követően e csoportok éltek a privatizáció kínálta lehetőségekkel, feladták állami, illetve szövetkezeti munkahelyüket, s a gazdasági autonómiával kecsegtető, ugyanakkor meglehetősen nagy kockázattal járó vállalkozás útjára léptek. E csoportok tehát egy irreverzibilissé váló társadalmi-gazdasági folyamat szereplőiként gyakran az esemé-

⁵ A koordinációs egyensúlyi helyzet olyan stratégiai helyzetként értelmezhető, melyben a felek döntései kölcsönösen függenek egymástól, s az érintettek vagy együtt nyernek, vagy együtt veszítenek (Ulmann-Margalit 1998).

nyekkel sodródva értelmezték újra a gazdasági mezőben betöltött szerepüket, s nem csupán a belső érdekmotiváltság hatására fogalmazódott meg bennük a szövetkezettől való leválás gondolata. Esetükben tehát az önállósodás a privatizáció nyomán körvonalazódó gazdasági-tulajdonosi függetlenség tudatában ment végbe, egy működtethetőnek, mobilizálhatónak tűnő vagyontömeg (a téeszéből kivitt föld, gépállomány, stb.) birtokában.

A téeszéből kiváló 68 gazdálkodó közül tőkeereje alapján kiemelkedik az a vállalkozó, aki elismert szakemberként, gépcsoport-vezetői beosztásban tevékenykedett a helyi téeszben, majd 1993-ban feladta alkalmazotti státusát. Önálló gazdasági szereplővé válása valószínűleg a privatizációtól függetlenül is előbb-utóbb bekövetkezett volna, az azonban kétségtelen, hogy nem tehetett volna szert olyan előnyös gazdasági pozícióra, melyet a kárptólás, illetve a kivitt üzletrésztulajdon kínált számára. Többről van azonban szó, mint pusztán a privatizáció által indukált sikertörténetről. A háttérben minden bizonnyal szerepet játszik az érintett vállalkozó átlagon felüli kooperációs készsége, ennek köszönhető, hogy többedmagával, a rokoni és kollegális érdekek összeegyeztetésével egy önmagában is működőképes vagyontömböt mozdított ki a helyi téeszéből. A vállalkozás a későbbiekben egyszereplőssé vált, a kiválást levezénylő gépcsoportvezető ugyanis néhány év leforgása alatt felvásárolta üzlettársai vagyonszét, alkalmazotti státust kínálva számukra immár saját tulajdonú vállalkozásában. Önállósodását az tette szükségessé, hogy a kollektív kiválást követően rendkívül nehézkessé vált az egyes résztulajdonosi érdekek összehangolása, s miután „*mindenki részt akart az irányításból*”, veszélyben forgott a további működés. Míg tehát a vagyontömb szövetkezetből történő kimozdításakor elkerülhetetlen volt a potenciális tulajdonostársakkal való kooperáció, addig a későbbi működésnek inkább akadályává vált a szétaprózott tulajdonosi háttér. A szövetkezeti kézben koncentrálódó vagyon felszámolásához tehát a partikuláris gazdasági érdekek összehangolására volt szükség, ez azonban a további működés gátját képezte, a kiéleződő konfliktus pedig egy ismételt tulajdonkoncentrációhoz vezetett.

Alternatív gazdasági szereplők és cselekvési tereik

A település gazdaságának sajátos csoportját alkotják azok a vállalkozók is, akik tulajdonképpen már a politikai enyhülés kezdetén, a nyolcvanas évek második felében feladták a létbiztonságot megtestesítő állami, illetve szövetkezeti munkahelyüket, cserébe az akkor még bizonytalan kimenetelű vállalkozói önállóságért. Az említett gazdasági szereplők tehát nem a privatizációs folyamat által inspirálva, hanem az önálló vállalkozás iránti igény nyomására függetlenedtek.

Közülük az alábbiakban csupán két szereplőről teszünk említést, miután sorsuk a csoport többi tagjával ellentétben afféle sikertörténetként, alternatív mintaként is értelmezhető.⁶ Mindketten jóval a rendszerváltást megelőzően léptek ki a szövetkezeti szférából, egyikük ágazatvezetőként, rövid ideig elnökhelyettesként tevékenykedett a

⁶ Az *alternatív minta* fogalmát Juhász Pál hasonló kontextusban említi egyik agárátalakulásról írott cikkében, azokat a rendhagyó cselekvési kísérleteket értve alatta, melyek a nyolcvanas évek lazuló szövetkezeti, élénkítő második gazdaságbeli viszonyai között jelentek meg (Juhász 2001).

téeszben, ám néhány évvel a téeszegyesülést követően kivált. A másik szereplő, mint brigádvezető a nyolcvanas évek első felében számolta fel szövetkezeti munkaviszonyát. A velük készített interjúk szerint mindketten azért szakították meg szövetkezeti munkaviszonyukat, mert középvezetői státusba kerülve úgyszólván kimerítették a szövetkezet által kínált szakmai előmenetel lehetőségeit. Addigi sikereiket talpraesettséjüknek, szervezőkészségüknek, többieket túlszárnyaló munkabírásuksuknak köszönheték, a téészen belüli további érvényesülésük eszköze valószínűleg a felsőfokú agrárvégzettség megszerzése lett volna. Középfokú végzettségükkel a szakértelmiségi réteg téeszekben való megjelenésének idején nem sok eséllyel pályázhattak vezető pozícióra, az elmozdulás eszközének azonban nem is a magasabb iskolai végzettség megszerzését, hanem az önálló vállalkozást látták. Egyikük döntését mondhatni elősegítette egy politikai színezetű konfliktus, melynek következtében nemcsak szövetkezeti, hanem addigi párttagsági viszonya is megszűnt. Az önállóság küszöbén traktort, fűrészgépet vásárolt, s néhány év leforgása alatt a felhalmozott tőkéből egy baromfivagdét alakított ki, melyre mára feldolgozóipar épült. A másik szereplő esetében az utolsó lökést az adta, hogy „*a téeszben nem hagyták rendesen dolgozni*”, s ha dolgozott, akkor „*nem fizették meg*”, a téeszvezetéssel emiatt nem egyszer komoly összetűzésbe került. A téeszől kiválva szintén fűrészgépet vásárolt, majd vállalkozását szarvasmarha-tenyésztéssel bővítette ki, azzal a sajátos – kisparaszti gazdaságokat jellemző – vállalkozói filozófiával a háttérben, mely szerint a vegyes profil a biztos megélhetés alapja.

Ha az időben a kilencvenes évek végére ugrunk, a fentiekben megismert gazdasági szereplőket a térség legszámottevőbb vállalkozóiként látjuk viszont. A nagyfokú specializációt megvalósító vállalkozó mára közel száz főt foglalkoztató húsfeldolgozót mondhat magáénak, a másodikként említett vállalkozás szintén tovább bővült, a vállalkozás gerincét azonban a mai napig a hozzávetőleg ötven főt foglalkoztató fűrészüzem és a szarvasmarha-hízalás adja. Ezen a ponton azonban már nem a hasonlóságok, hanem az eltérő vállalkozói stratégiák miatt érdemes összevetnünk a két gazdasági szereplő sorsát. Történetükben láthatóan csupán az indulás körülményei voltak azonosak, amit akár a nyolcvanas éveket jellemző egypólusú, állami-szövetkezeti túlsúllyal leírható gazdasági környezettel is indokolhatnánk. A megélhetési lehetőségek szűkös alternatíváival magyarázható hasonló kezdetet egymástól eltérő vállalkozói koncepciók és stratégiák követték, a piaci viszonyok térnyerését követően, pedig világossá vált, hogy a két gazdasági szereplő egészen másféle gazdasági logika mentén működött vállalkozását.

A vállalkozóvá válás szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthetjük azt a körülményt, hogy mindkét szereplő középparaszti családból származik, felmenőik a mezőgazdaság kollektivizálását megelőzően saját tulajdonú, 20-30 holdas földterületen folytattak önálló gazdálkodást. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy vállalkozásuk arculatának kialakításakor az önálló gazdálkodást mindketten preferált értéknek, tradicionális családi sajátosságnak tekintették, az önállóság, mint életmodell nemcsak gazdasági, hanem tulajdonképpen társadalmi önmeghatározásuk alappillére is.

A két gazdasági szereplőt egymástól gyökeresen eltérő kapcsolati minták jellemzik, amihez nyilvánvalóan hozzájárul a helyi társadalomba való eltérő mértékű és jellegű beágyazottságuk. A baromfifeldolgozással foglalkozó vállalkozó nem helybeli születésű, kívülállása nem csupán személyes síkon megélt élmény. A település kulcsszerep-

lőivel készített interjúkból is az derül ki, hogy a faluban úgy tartják számon, mint sikeres, ám a helyi társadalomba szervesen soha be nem illeszkedő idegent. Sikereit környezete éppen kívülállásából származtatja, úgy vélik, eredményes vállalkozásának kulcsa, hogy a helyi közösséget tekintve semmilyen irányban nincs elkötelezve. Ez a szemlélet vélhetően azon a helyi társadalomban széles körben elfogadott feltevésen alapul, mely szerint egy vállalkozás sikerét az emocionális tartalmaktól lecsupaszított, racionalitással áthatott, pusztán gazdaságinak tekintett viszony segíti elő, s nem a közösségi normák és értékek által meghatározott kapcsolatok. Úgy tűnik, hogy a helybeliek által sikeresnek tekintett vállalkozó esetében az átlagot meghaladó gazdasági eredmények elismerése társadalmi kirekesztettséggel jár együtt. A helyi társadalom tehát elismeri, de nem fogadja be sajátjaként az érintett gazdasági szereplőt, ennek hátterében valószínűleg a Kálmánháza népességét tradicionálisan jellemző, társadalmi egyenlőtlenségeket tagadó szemlélet áll.⁷ Ezzel magyarázható, hogy míg a betelepült vállalkozónak mint idegennek módjában áll pusztán gazdasági viszonyként értelmezni a vállalkozása számára hasznot hozó tranzakciókat, addig a helyi társadalomba szervesen ágyazódó, vegyes profilú vállalkozónak akkor sem ajánlatos racionális számítást vinni kapcsolataiba, ha azok csupán gazdasági érdekek által motiváltak. A lokális közösségi kapcsolatokba tehát nem lehet nyíltan belevinni a gazdasági ésszerűség által diktált rideg számítást, a gazdaság alrendszerébe ugyanis ezen a ponton alárendelődik a társadalmi viszonyrendszernek.

A felszín alatt kétségtelenül létező alá-fölérendeltségi viszony nyílt elutasítása paradox módon nemcsak a hatalomnélküliek, hanem a gazdasági hatalmat birtoklók körében is érzékelhető, vélhetően ebből fakad az a jelenség, hogy a helyi közösségbe szervesen illeszkedő *fűrész* vállalkozó afféle közösség iránti gesztusként különféle segítség, támogatás formájában fejezi ki a helyi társadalom iránti elkötelezettségét. Mintha a *gazdagság* egyfajta kötelezettséget, sajátos rituálét kívánna tulajdonosától, mely a lokális társadalommal szembeni szívességnyújtásban ölt testet.⁸ A kötelezettség-tudat minden bizonnyal összefügg az egyenlőtlenségeket tagadó szemlélettel, s azazal a kollektív meggyőződéssel, hogy a gazdasági tőke mindig egyesek elszegényedése árán halmozódik fel, a gyarapodás, gazdagság éppen ezért erkölcsi terhet ró a felhalmozott vagyon tulajdonosára. A vegyes profilú vállalkozó szívességnyújtása mentén ugyanakkor megszilárdul a már amúgy is létező alá-fölérendeltségi viszony, e vállalkozó ugyanis általában olyan nagyságrendű „segítség” nyújt a helyi közösségnek (nagy teljesítményű erőgépekkel végzett szolgáltatások, hóakadályok elhárítása, pénzkölcsön, stb.,) melyet lehetetlen visszasegíteni. A szívesség ebben a gazdasági szituációban tehát egyfajta hitelként is értelmezhető, amely kijelöli az egyes szereplők gazdaságon belüli pozícióját, megszilárdítva a szakirodalom által kli-

⁷ Korábban utaltunk már arra, hogy a helyi társadalmi struktúra a kollektivizálást megelőzően és tulajdonképpen azt követően is elsősorban a gazdálkodói hagyományok, termelői kultúra és nem az anyagi viszonyok mentén differenciálódott, ebből fakadóan ma is erőteljes hierarchiatagadó szemlélet hatja át a helyi közösséget.

⁸ Pierre Bourdieu az algériai társadalom vizsgálatok mutat be hasonló gazdasági szituációt. E társadalomban a gazdasági tevékenység, illetve azzal járó felhalmozás a gyarapodókat arra kötelezi, hogy a szükölködő többség számára javaik egy részét átengedjék. Ha nem tennék, *normaszegő* viselkedésük a közösség nem tetszését váltaná ki, s különféle nyílt és látens szankciókat eredményezne (Bourdieu 1978).

ens–patrónus viszonyának nevezett kapcsolati mintát.⁹ Az érintett vállalkozó gazdasági magatartását tehát az alá–fölelendeltségi viszony fenntartásának hosszú távú szándéka hatja át, az alárendeltségi viszonyt azonban a falubeliek az alávetettséggel, társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni érzékenységükből faladóan szívességi rendszerként értelmezik.

A két vizsgált vállalkozás a jövőre irányuló tervek, tőkemegőrző és reprodukciós stratégiák tekintetében is eltérést mutat. Míg a baromfifeldolgozó vállalkozó kiterjedt szakmai kapcsolathálózattal igyekszik stabilizálni gazdasági hatalmát, addig a vegyes profilú vállalkozás tulajdonosa politikai tőkévé próbálja konvertálni előnyös gazdasági pozícióját. Nyílt politikai szerepet ugyan nem vállal, de a háttérből afféle politikai machinátor módjára irányítja a helyi közéletet. Úgy tűnik azonban, hogy számára a politika csupán egy eszköz gazdasági hatalmi bázisának megszilárdításához, tulajdonképpen több lábón álló vállalkozása sokadik “lábaként” funkcionál.

Összegzés

Mint a fentiekben erről meggyőződhattünk, Kálmánháza agrárgazdálkodói nem csupán a különféle tőkefajtákkal való ellátottságuk, hanem gazdálkodásuk motivációs háttere, valamint termelői stratégiáik vonatkozásában is markánsan elkülönülnek egymástól. A település agrártársadalmában ma egyszerre vannak jelen a szövetkezeti időszakot átvészelő, hagyományos paraszti vonásokkal, gazdálkodói habitussal rendelkező termelők, valamint a nagyüzemi szektorban szocializálódó, professzionális jegyeket mutató s az ágazatot iparszerűen szemlélő csoportok, akárcsak az identitáskeresés kezdeti szakaszában járó kényszergazdálkodók vagy azon kistermelők, akik a szövetkezeti időszakban fő bevételi forrásként, mára azonban elsősorban jövedelem-kiegészítő lehetőségként számolnak az ágazattal. A tanulmány elején az agrárgazdasági szereplők vonatkozásában felvetett kérdésekre azt válaszolhatjuk, hogy az agrártársadalom átalakulása Kálmánházán nem tekinthető lezárt folyamatnak, s a termelői kört jellemző sokszínűség éppen az átmenetiség sajátos, járulékos következménye. A helyi társadalmat és gazdaságot jellemző mozgások ellenére azt már most megállapíthatjuk, hogy az átalakulás nyertesei nem a nyolcvanas években polgárosodás útjára lépő kistermelők, hanem mindenekelőtt azok a gazdasági szereplők, akik az átalakulás pillanatában megfelelő tudás-, kapcsolati vagy pénztőke birtokában képesek voltak elszakadni az állami-szövetkezeti tulajdon nyújtotta biztonság képzetétől. A siker tehát a különféle tőkefajták megléte mellett olyan tényezőkkel is összefüggött,

⁹ Kuczi Tibor a kisvállalkozásokról írott munkájában a kapcsolatszerveződési minták különböző típusait említi meg, így pl. megkülönbözteti a családi, paternalista, kaláka és kliens–patrónus kapcsolati mintát. A kaláka típusú kapcsolati minta tulajdonképpen egy olyan gazdasági szituációként írható le, melyben „a szívességek cserepiaca fűzi össze az embereket”. E cserekapcsolatok a csere tárgyától, illetve a szívességnyújtás idejétől függően szimmetrikusak és aszimmetrikusak lehetnek. A patrónus–kliens viszony pedig egy olyan aszimmetrikus, hierarchikus kapcsolatszerveződési mintaként fogható fel, melyben a szívességnyújtás egyoldalú, azaz nem kölcsönös, vagy a csereaktus időben olyannyira elhúzódik, hogy annak mértékét már nem lehet számon tartani. Az egyensúly nélküli, aszimmetrikus kapcsolatszerveződési minták Kuczi szerint elsősorban azokat a lokális közösségeket jellemzik, melyekben nincsenek „alternatív megélhetési formák”, azaz a gazdasági szféra egyes szereplői kiszolgáltatottak a privilégizált helyzetben lévő gazdasági szereplőknek (Kuczi 2000).

mint a kockázatvállalási hajlandóság, a kooperációs készség, adott esetben a helyi társadalomban nonkonformnak tekintett viselkedésminták követése. A helyi gazdaságban tapasztalható specifikumok mellett természetesen az országos tendenciák is nyomon követhetők Kálmánházáán, elég az ágazaton belüli specializációra, vagy a koncentrációra utalnunk, melyek nyilván felgyorsítják az agrárstruktúra átalakulásának folyamatát.

Irodalom

Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.

Borsos Endre–Csötte András–Hella Ferenc (1993): Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. *Szociológiai Szemle*, 1: 95–119.

Dobrossy István (1978): *Dohánytermesztés a Nyírségben*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszékének Kiadványa.

Harcsa István–Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 104–134.

Harcsa István–Kovács Imre–Szelényi Iván (1994): A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 4: 15–45.

Juhász Pál (1998): Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. *Szociológiai Szemle*, 2: 33–46.

Juhász Pál (2001): Az agrárcsoda vége és a tulajdonreform. *Beszélő*, február: 36–41.

Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna és Váradai Monika Mária közreműködésével] (1998a): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, 3: 99–119.

Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna közreműködésével] (1998b): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, december: 177–191.

Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.

Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1: 39–63.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve 1959.

Ulmann-Margalit, Edna (1998): Koordinációs normák. In Csontos László (szerk.): *Racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, 145–189.

MIT ÉR A SIKER, HA SOLTVADKERTI?

A rendszerváltással járó gazdasági és társadalmi folyamatok mélystruktúráinak feltárásához a helyi társadalmak szintjén zajló változásokról, az egyes társadalmi rétegek és csoportok alkalmazkodási stratégiáinak mikroszintű megközelítéséről készült közelművek segíthetnek hozzá. E cikk, 2000–2001-ben végzett kutatások alapján,¹ egy olyan település szőlőtermelő, borkészítő rétegének bemutatására törekszik, amely már a korabeli értékelők és elemzők szerint is élen járt a szocialista polgárosodás folyamatában. A tanulmány a nyolcvanas és kilencvenes évek vállalkozóinak bemutatásával azokra a különféle töketípusokra, egyéni, közösségi illetve lokális meghatározókra próbál rávilágítani, amelyek segítették vagy gátolták a kilencvenes évek makroszintű gazdasági változásai, illetve az átalakuló törvényi háttér jelentette külső körülményekhez való alkalmazkodásukat.

Gazdasági és társadalmi környezet

A mezőgazdasági műveléshez kedvezőtlen adottságokkal bíró vidék, a homokos Kiskunság, az eredendően a futóhomok megkötését célzó szőlők, gyümölcsfák telepítésével az intenzív kisüzemi mezőgazdasági kultúrák egyik legfőbb termőtájiává vált az országban. Soltvadkert agrárgazdasága a 20. század első felében a környező szőlő- és gyümölcsstermelő, zöldségkertész hagyományokkal rendelkező vidék fejlett árutermelő gazdálkodásába illeszkedett bele. A második világháborút követően kialakuló szakszövetkezeti forma – amely szintén általános volt ezen a vidéken – a családi kezelésben hagyott szőlő- és gyümölcssterületeken megmaradó egyéni gazdálkodás lehetőségével kedvezett a megkezdett paraszti polgárosodás folytatásának, s ezáltal Soltvadkert gazdasági fejlődésének egyik mozgatórugójává vált. E fejlődés üteme kiemelte az akkori nagyközséget² a szomszédos települések sorából.

A nyolcvanas évek sajtójában, közbeszédében „gazdag falu”, „magyarország Svájc” jelzőkkel illetett Soltvadkert gazdasági, társadalmi sikerei felkeltették a társadalomkutatók érdeklődését. Két, Soltvadkerttel foglalkozó írásnak is (Módra–Simó 1988, Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990) az az álláspontja, hogy a település a szakszövetkezetek³ jóvoltából megtartott tulajdonosi-használoi jogosítványoknak köszön-

¹ A kutatást az ELTE BTK Néprajz Tanszékére 2001 tavaszán *Agrárvállalkozók a rendszerváltás előtt és után. Soltvadkert.* címmel benyújtott és elfogadott szakdolgozathoz végeztem, amelynek témavezetője Kovács Katalin volt. A vizsgálat során 25 félig strukturált interjút készítettem gazdálkodókkal, vállalkozókkal (ez utóbbi csoport egyértelműen felülreprezentált volt a mintában a kérdésfeltevés okán), amely a családi háttérre, az egyéni életút állomásaira, a gazdaság történetére és az értékesítés jellegére, szerepére tért ki. Ezen túl a falugazdással, az átalakulást levezénylő szakszövetkezeti elnökökkel és a polgármesterrel készített interjúk segítették a helyi társadalom és gazdaság alaposabb megismerését.

² Soltvadkert 1993 óta városi rangú település.

hette kedvező gazdasági, társadalmi helyzetét, s az alulról építkező, polgári (citoyen értelemben vett) értékeket is bőven felmutató, önszerveződő soltvadkerti modell megtartó/továbblépésre ösztönző bázisának tartották a tagi gazdaságot. Fertő Imre és szerzőtársai (1990) „*magánerős modernizáció*”-nak nevezték azt a folyamatot, amelynek Soltvadkert akkori gazdasági és társadalmi értelemben vett sikereit köszönhette.

Egyfelől az értékesítést koordináló szakszövetkezetek felé a bruttó bevétel tíz százalékának befizetésével fejlődött a közös gazdaság, amely jótékony hatást gyakorolt a település fejlődésére, másfelől az egyéni kezelésben hagyott gazdaságokban jelentős tőke halmozód(hat)ott fel a hetvenes-nyolcvanas évek kedvező jövedelmezőségi viszonyainak köszönhetően, s ez lehetővé tette a gazdaságok innovációját, technikai fejlesztését.

A tagi gazdaság és a szakszövetkezet a második gazdaságon alapuló gazdaság- és társadalomszerkezeti struktúrát alakított ki a nyolcvanas évekre Soltvadkerten, melynek egyik sajátossága a felső rétegben megnyilvánuló kettős struktúra volt. A társadalomszerkezet csúcspontján Vadkerten az első gazdaságban *betöltött pozíció* alapján a szakszövetkezeti vezető, tanácselnök, stb. mellett ott állt a második gazdaságban *elért eredményei* alapján a vállalkozó; közülük is legnagyobb elismertségnek a szőlősgazdák örvendtek, csak utánuk következtek a rangsorban a kisiparosok, mesterek, maszekok (Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990).

A kilencvenes évek politikai változásai, illetve a mezőgazdaság átalakítását és a földtulajdon-rendeztést célzó törvények országszerte megteremtették a keretet a magángazdálkodás számára, miközben pedig a piacgazdaságra való áttéréssel a makrogazdasági folyamatok alakulása a borpiac teljes átstrukturálódását eredményezték. Az írás címe nem véletlenül reflektál a bő egy évtizeddel korábbi tanulmány (szintén címeiben megfogalmazott) megállapítására. A kutatás elsősorban arra kívánt fényt deríteni, hogy a „magánerős modernizáció” főszereplői, a nyolcvanas években már jelen lévő agrárvállalkozói réteg, hogyan élte meg az átalakulást. Felvetődött a kérdés, hogy vannak-e, és kik az új vállalkozók. Mindezekre azoknak a gazdaságvezetési stratégiáknak a bemutatása, gazdaságszociológiai szempontú elemzése kínál módot, amelyek kiemelték a korábban indulókat a helyi (agrár)társadalomból, lehetővé tették a később indulóknak a felzárkózást, illetve annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy milyen erőforrástöbbletet, tőketípusokat kívántak meg ezek a gazdasági szándékok, s ezek elegendőnek bizonyultak-e a megváltozott gazdasági, jogi körülményekhez, piaci lehetőségekhez való alkalmazkodásban.

A gazdaságszociológia nagy fontosságot tulajdonít a gazdaságon kívüli erőforrásoknak, a vállalkozók indulását, működését befolyásoló társadalmi összefüggéseknek. A vállalkozóvá válást segítő társadalmi erőforrások egyik típusa az olyan múltban kialakult értékek, magatartásminták köre, erőteljesebb jelenléte egy adott településen, amelyek egyéb körülmények teljesülése mellett előmozdíthatják a vállalkozások létrejöttét (Kuczi 1996, 2000). Soltvadkert társadalomtörténeti múltja hordoz néhány jellegzetességet, amely ilyen értéknek, magatartásmintának bizonyul. A magángazdaságot átmentő szakszövetkezeti forma, jellemezze a tagi gazdaságok működését mégoly

³ Soltvadkerten kezdetben öt szakszövetkezet működött, a nyolcvanas évekre számuk az összevonások következtében kettőre csökkent. A *Jóreménység Szakszövetkezet* és a *Szőlőskert Szakszövetkezet* megélte az átalakulást is.

nagyfokú termelési és értékesítési szabadság is, mint amilyen Soltvadkerten megvalósult, önmagában nem elégséges feltétele a társadalom, a gazdaság „modernizációjának”, a polgári viszonyok oly mértékű kivirágzásának, mint ahogy az Vadkerten tapasztalható volt. Jól példázzák ezt azok a kutatások, amelyeket olyan településeken folytattak, ahol szintén működött egy vagy több szakszövetkezet.⁴

A Soltvadkerttel foglalkozó kutatók keresték a választ arra, mivel magyarázható a település sikeressége, a helyi gazdaság és társadalom külső jegyekben is megnyilvánuló prosperitása. A huszadik századi fejlődés legmélyebb gyökerét a vegyes etnikumú népességben találták meg, ezen belül is a *svábságra*⁵ jellemző *szorgalmat, munkakultúrát, az életmódban és a gazdálkodásban megmutató paraszt-polgári mentalitást* emelték ki legdöntőbb elemként (Erdei 1977, Csalog 1980, Módra–Simó 1988). A svábság mentális és kulturális hagyományai mindvégig elevenen hatottak a településen, a paraszt-polgári mentalitással járó *innovációs készség, szorgalom* és a *(szak)tudás* fontossága kiemelkedő helyen állnak ma is Vadkert társadalmának sajátosságai között.

Soltvadkerten a szőlővel, borral foglalkozók körének csak egy része tekinthető vállalkozónak, ám bizonyos vállalkozói attitűd sokakat jellemez. A szakszövetkezeti forma, meghagyva-megteremtve az egyéni gazdálkodás kereteit, lehetőségeit, életben tartotta és táplálta a lokális közösség tagjait amúgy is jellemző innovatív gazdálkodói magatartás elemeit, így olyanok is elindíthatták gazdaságukat a fejlődés útján, akik egy hagyományos térszervezés keretei között nem tudták volna vállalkozói képességeiket kibontakoztatni.

A kutatás során az derült ki, hogy az elmúlt évtized folyamatainak hatására sem következett be Soltvadkerten a termelés önálló mezőgazdasági kisüzemekbe való szerveződése, amely teljesen független lenne a fogyasztásban és elosztásban együttesen résztvevő családtól. Az önálló gazdasági tevékenységet végzők esetében tett megállapítás, miszerint társadalmi tőkék közül egyik legfontosabb erőforrásuknak a gazdasági tevékenység során hasznosított családi munkaerő tekinthető (Kuczi 1996, 2000), éppúgy igaz a családi magángazdaságok esetében is. Igaz, minél inkább vállalkozói jellegű egy gazdaság, a családtagok annál kevésbé vesznek részt a közvetlen termelésben, pontosan a vállalkozói lét sokasította meg az olyan (nem kétkezi munkával járó) munkafolyamatokat (adminisztráció, piacépítés), amelyek korábban ismeretlenek voltak még egy árutermelő kisüzemnél is. Ezekből a tevékenységekből inkább családtagok veszik ki a részüket, mivel a közelmúlt gazdasági szabályozói még a vállalkozókat is arra készítetik, hogy a lehető legkevesebb alkalmazottal dolgozzanak, amely ugyanakkor nem jelenti az idegen munkaerőről való lemondást.

⁴ Ezt mutatja Hann (1982) táblári tanulmánya és Kovács Katalinnak (1992) a jakabszállási *Népfront Szakszövetkezetről* írott munkája is. Néhány példa a legfontosabb különbségek közül: Tázláron végig meghatározó volt a munkásparaszt-háztartások dominanciája, a gépesítettség mesze nem ért el olyan magas fokot, mint Vadkerten, a szakszövetkezet és a tagok viszonyában bizonytalanság uralkodott. Jakabszálláson alacsony fokon maradt a kisüzemi gazdaságok és tagi gazdaságok specializációja, értékesítésükben erősen függtek a szakszövetkezettől, amely mint szervezet, archaikus formát mutatott az ott dolgozókat összefűző társadalmi és tekintélyelvű viszonyaival.

⁵ A 18. században az elnéptelenedett pusztára a terület birtokosa, az Orczy család, evangélikus svábokat telepít le, később érkeztek a területre evangélikus szlovákok, és idővel gyarapodott a zömében magyar, vegyes eredetű katolikus gyülekezet is (Nagy-Pál 1976).

Korábban már említett sajátosság, hogy Soltvadkerten a szakszövetkezetek keretében a tagi gazdaságok nagyfokú termelési és értékesítési szabadsága valósult meg,⁶ ugyanakkor ezek a családi kisüzemek szinkronikus és diakronikus értelemben is különböző típusokat testesítenek meg. A vállalkozói forma felé közeledés és az attól eltávolodás jellemezheti bármely adott gazdaság életének különböző szakaszait, illetve a soltvadkerti kisüzemi gazdaságok egy adott pillanatban is *változatosságot mutatnak* a vegyes gazdaságban kiegészítőként művelt szőlőtől a modern vállalkozói formában termelő, feldolgozó és értékesítő gazdaságok közötti széles skálán elhelyezkedő típusok tekintetében.

Termelőkből vállalkozók

A korszak kezdetben kedvező értékesítési lehetőségeinek köszönhetően a borkészítés jövedelmező tevékenységnek számított, amely a termelőt akkor is jelentős mellékjövedelemhez juttatta, ha csak szabadidőben foglalkozott szőlővel és borral. A hetvenes-nyolcvanas években ez évi pár százezer forint mellékes jövedelmet, akkoriban jelentékeny összeget is jelenthetett. A borkészítésből befolyt pénzt eltérő mértékben, de életszínvonaluk emelésére is költötték a soltvadkertiek. A hetvenes évek legvégén, még inkább a nyolcvanas évek elején indultak azok, akik már abban az időszakban is minden tekintetben megfeleltek koruk vállalkozói elvárásainak.

A hetvenes-nyolcvanas évek faluszociológiai irodalma a polgárosodás kérdéskörébe ágyazva vizsgálta a szocializmus kori kistermelést. A korszak kisüzemi gazdálkodói között az akkori viszonyok szerint vállalkozónak tekinthető réteg megkülönböztetéséhez bizonyos gazdaságvezetési stratégiák követelményét fogalmazták meg. Ezek a következők voltak: a gazdaság árutermelő, piacérzékeny üzem, amelyben a specializáció magas foka valósul meg. Teljes munkaidős üzemként működik, s ez jelenti a család elsődleges jövedelemforrását, ugyanakkor megvalósul a vállalkozás és a háztartás gazdálkodásának elkülönülése. Megjelenik a tőkefelhalmozás, nem idegen tőle a tőkebefektetés, technikai fejlesztés, és a bérmunka alkalmazása. Egyéni beszerzés és szabadpiaci értékesítés jellemzi (Juhász 1986–1987, Kovách 1988, Márkus 1991 és Szelényi 1992).

A kutatások alapján az derült ki, hogy Soltvadkerten a nyolcvanas években a szőlőtermesztéssel, borkészítéssel foglalkozók gazdaságvezetési stratégiáik szerint három nagy csoportot alkottak – az egyes csoportokon belül természetszerűleg kisebb-nagyobb különbségek léteztek –, s a felsorolt feltételek közül némelyik teljesült a vállalkozónak nem nevezhető csoportoknál is. *A mellékállású, jövedelemkiegészítő kisüzemként működtetett gazdaságok a munkahely mellett termelők és a szakszövetkezet felé értékesítők csoportját jelentette*, közöttük is akadtak, akik nem készítettek szőlőjükből bort, ők az egyszerű árutermelés megvalósítói voltak. E gazdaságok hasonlítottak leginkább a korszak önellátásra, jövedelem-kiegészítésre törekvő háztáji

⁶ Általában Soltvadkerten a termelők igyekeztek beszerezni minden gépet, eszközt, beszerzési szükségleteiket ellátni, és a szakszövetkezetek ezt „elfogadták”, többnyire nem folytak bele a termelésbe, csak az értékesítést végezték. A rekonstrukciós telepítések esetében nyújt(hat)ott a szakszövetkezet gépi segítséget, oltványokkal és vegyszerekkel lát(hat)ta el a kisüzemet.

gazdaságaira még abból a szempontból is, hogy jellemzően rekonstrukciós telepítéseken, illetményföldeken és bérelt területeken működtek. A gazdálkodás célját a presztízsfogyasztás jelentette. Ez alól kivételt talán csak az e csoportba tartozó, munkahelyük mellett szőlőt művelők és bort készítőik külön rétegét alkotó, korszerű gazdasági ismeretekkel rendelkező, innovatív szemlélettel gazdálkodó agrárértelmiségiek jelentettek, akik munkahelyük mellett modern kisgazdaságokat építettek ki. Gazdálkodásuknak jövedelem-kiegészítésen túli céljai is voltak: nagyobb anyagi haszon szerzése, de nem megélhetési kényszerből vagy a presztízsfogyasztási szint elérése okán, sokkal inkább a korszerűsítés, fejlesztés, a gazdaság gyarapításának vágya sarkallta őket. A tőkefelhalmozásra és a technológiai innovációra törekvés Vadkert gazdaság- és társadalomtörténetében gyökerező stratégia, igaz, mértékük függ egyfelől a gazdálkodási céltól, másfelől viszont a szőlőtermelés, borkészítés költség- és eszköz-igényes tevékenység, tehát a jövedelem bizonyos mértékű visszaforgatása a gazdaságba mindenhol jelentkezett, ha eltérő mértékben is.

A tagi gazdaságot művelők (közösen nem dolgozó tagok) és *a szakszövetkezet felé értékesítők* többsége megfelelt annak a feltételnek, hogy a gazdaság kizárólagos jövedelemforrást jelentett számukra. Körükben többnyire erősen működtek a középparaszti minták: gazdaságuk általában „több lábon állt”, ez nem ritkán többféle specializált árutermelés együttélését jelentette,⁷ s idegen munkaerőre is támaszkodott. A bérmunka alkalmazása Vadkert másfél évszázados szőlőkultúrájának része, a szőlőtermesztés időszakosan nagy kézimunka-ráfordítást igényel, bizonyos területnagyság felett nem is lehet megoldani, például a szüretet, a családi munkaerőre alapozva. Általánosságban olyan kistermelők voltak ők, akik bizonyos tőkebefektetésekre hajlandóak voltak a családi megélhetés – ami gazdálkodásuk elsődleges célját jelentette – elfogadható fogyasztási szinten tartása érdekében (Laky 1987).

A település szocializmus kori múltjának talán egyik leglényegesebb eleme, hogy a szakszövetkezetek nem váltak hierarchikus, tekintélyelvű szervezetekké, kevéssé szóltak bele a termelésbe, igyekeztek csak az értékesítést intézni. Ezzel a magatartásukkal akarva-akaratlanul erősítették az amúgy is meglévő hajlamot és készséget az individuális gazdálkodásra. Ezért nem volt gátja az egyéni beszerzésnek, és később már az egyedi utakon való értékesítésnek sem, amely ezzel egyre fontosabb elemként kapcsolódott a termelési és feldolgozási folyamat végéhez.

Az értékesítés négy szempontból vizsgálható:

- az értékesítésben résztvevő termék feldolgozottsági foka (szőlő, félkész bor, készbor);
- az értékesítés iránya (integrált (szakszövetkezet felé) vagy szabadpiacon);
- az értékesítésben szereplő termék *kiszereeltségi foka*, ezen belül a típusok aránya (tartályos, kannás vagy palackos);
- az értékesítő *értékesítési láncban betöltött szerepe* (egyszerű eladóként van jelen termékével a piacon vagy integrátori szerepet is betölt).

⁷ A hetvenes-nyolcvanas években a szakszövetkezetek teremtette kedvező feltételeknek köszönhetően a gazdaságok bekapcsolódhattak a sertéshizlalásba, s egészen az integráció nyolcvanas évek második felében bekövetkezett megszűnéséig a specializáció eme ága fontos jövedelemhez (tőkéhez) juttatta a gazdálkodókat. Jelentősebb pénzforgalom származhatott még az áruként termelt gyümölcsből is. A gazdaságok más irányú specializációjából (sertés, liba, gyümölcs) azonban vállalkozói karrier nem született még ekkor.

Soltvadkerten az értékesítési stratégiák több típusa élt egy időben egymás mellett. A változatok szoros összefüggésben álltak bizonyos gazdaságvezetési stratégiákkal, a gazdálkodási szándékkal és a termelői erőforrások felhasználásának módjával, azaz a kisüzemi gazdaságok ezek alapján elkülöníthető, nyolcvanas évekre jellemző típusaival. Az összefüggés oka abban rejlik, hogy a termék különböző feldolgozottsági és kiszereeltségi foka eltérő mértékű anyagi erőforrásokat és munkaerő-ráfordítást igényel, miközben a várható haszon szintje is más és más. A nyolcvanas évek agrártermelői közül vállalkozóvá azok a szőlősgazdák lettek, akik a *borkészítés mellett az értékesítés többletmunkáját is felvállalták*, azaz az integrált vállalkozásból a szabadpiaci vállalkozás kategóriájába léptek át. (Kovách 1988) Ezt már akkor is csak a teljes munkaidős gazdaságvezetési stratégia mellett lehetett megvalósítani.

A nyolcvanas évek elejére körvonalazódó, és az évtized végére vállalkozóvá váló csoport tagjai jellemzően nem a középapparazti minták szerint szerveződő tagi gazdaságokból jöttek. Soltvadkerten már a nyolcvanas évek korlátozott lehetőségei között is élénk volt a „földpiac”. A hetvenes években induló generációból sokan nem is lettek a szakszövetkezet tagjai, csak szüleik jogán értékesítettek oda, és sokszor „zsebszerződésekkkel” szerzett tagi gazdasági státuszú földeket használtak. Az ilyen kisüzemekre inkább a *családi-tagi gazdaság* megnevezés illetett, ezek munkahely melletti művelésével indultak az *agrár-vállalkozók*. Munkahelyük tipikusan valamilyen vállalkozás vagy kisipar (sok esetben az ÁFÉSZ valamelyik értékesítési egységének „gebines” működtetése) volt. Bizonyos mentalitásbeli tényezők és a nyolcvanas években Vadkert-szerte erősödő önállóodási tendencia szívóereje kellett ahhoz, hogy csoportjukból kilépjenek, és feladva munkahelyüket, más jellegű vállalkozásukat, esetleg a gazdaság más irányú specializációját, teljes egészében a szőlőfeldolgozás és borértékesítés felé forduljanak. *“Nem volt egyszerű az indulás akkor, és ezt kevesen merték meglépni. Mindenki vágyott egy stabil munkahelyre.”* Ezt egy olyan vállalkozó fogalmazta meg, aki már 1982-ben függetlenedett, „visszavonult” a családi-tagi gazdaságba, és elkezdte megszervezni saját értékesítési útjait.⁸ A korai vállalkozók elsősorban a *befektetett tőke nagyobb megtérülése érdekében kezdtek a bort kannába töltve, új piacokat keresni*, ugyanakkor a gorbacsovi szesztilalom okozta első jelentősebb értékesítési válságból is azok tudtak kilábalni, akik a *„hová adjam el a bort”* kérdésre a nehézségek közepette is megtalálták a választ.

Amit a kilencvenes évek hoztak

A posztoszocialista átalakulással foglalkozó hazai társadalomkutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a kilencvenes évek változásai település-, illetve térség-specifikus vonásokat mutatnak (Laki 1997, Csíte–Kovách 1995). A rendszerváltást követő privatizáció következtében Soltvadkerten a hajdani nagy foglalkoztatók⁹ teljesen fel-

⁸ Az önálló értékesítési utak kezdeti kiépítésekor még próbálták a szövetkezetek gátolni ezt, egy vállalkozó elmondása szerint egyik évben a szakszövetkezet bírságot vetett ki rájuk, mert borukat szabadon értékesítették. Később *„nem vették már olyan komolyan”* integrátori szerepüket a szövetkezetek, az őket is sújtó értékesítési nehézségek miatt.

⁹ A volt szakszövetkezetek, a técesz, a Medicor, az ÁFÉSZ.

számolódtak, vagy lényegesen lecsökkentették foglalkoztatottaik számát. Az átalakulás érintette a szakszövetkezeteket is: összehúzódtak, utódszervezeteik közös borászata vesztéségesen üzemel. A privatizációval magánkézbe kerülő nagy- és középüzemek, illetve a sorra létesülő kisüzemek jelentik ma a munkaerő felvevőpiacát, ám a kereslet jóval szűkösebb, mint egy évtizeddel korábban.¹⁰ A sok kisüzem létrejötte is ennek az átalakulásnak köszönhető, hiszen – egyfajta menekülési útvonalként – egyre többen alapítottak saját vállalkozást az évtized elején.¹¹ Az ilyen egységek munkaerő-kereslete csekély, nem ritkán illegálisan foglalkoztatják dolgozóikat, legtöbbjük csak az önfoglalkoztatást oldja meg.¹² Számottevő ipar a mai napig nem működik Vadkerten, de a város országos szinten is „műanyag nagyhatalomnak” számít¹³, közel nyolcvan műanyag „cég” – többsége az előbb említett kategória tagjaként – működik a településen. A vállalkozások tasakokat, fóliákat, dugókat gyártanak. Emellett leginkább a szolgáltató és a kereskedelmi szektor fejlődött a városban; olyan vállalkozások jelzik ezt, mint a magánbenzinkutak, autó-márkakereskedések, építőanyag-kereskedések.¹⁴

A posztoszocialista átalakulás minden kétséget kizáróan a mezőgazdaságot rázza meg leginkább: az agrárnépesség nagyarányú csökkenése és a vidéki munkanélküliség arányának növekedése a rurális szegénység kialakulásához vezetett, ugyanakkor a privatizációt, földtulajdon-rendeztést és a kárpótlási folyamatot követő tulajdonosváltás az üzemszervezeti struktúra megváltozásával is járt (Csité–Kovács 1995, Harcsa–Kovács–Szelényi 1994). A tőkeszegénység, a szövetkezetekben töltött idő következtében a tudáskészletben mutatkozó hiányok, a birtokstruktúra elaprózódása a földtulajdon és a használat szétválását eredményezte (Kovács 1998).

Bács-Kiskun megyében a földterületek jellemzően nagyobb arányban kistermelők, magángazdák kezére kerültek (Kovács 1998). Soltvadkerten a földtulajdon rendezése, a kárpótlási folyamat és a privatizáció látványos konfliktusok nélkül zajlott. Az utódszervezetek tevékenységi körében a borászaton kívül mezőgazdasági tevékenység

¹⁰ 2000-ben 228 főt regisztráltak munkanélküliként, ez az aktív korú népesség 4,9 százaléka (T-STAR 2000).

¹¹ Az ezer lakosra jutó működő vállalkozások számával (102) Soltvadkert jócskán meghaladja a Kiskőrösi kistérség átlagát (68,9), de még az országos adatokat (82,5) is, ami a vállalkozói kedv számszerű bizonyítékának is tekinthető (T-STAR 2000).

¹² A jogi személyiségű vállalkozások aránya az összes működő vállalkozáson belül 16,3 százalékponton áll, ez az érték hasonlóan alacsony a kistérségben (17,8) és az országban (18,65) is (T-STAR 2000). A szakirodalom a jogi személyiségű vállalkozást tartja a legfontosabb kritériumnak, amely elkülöníti az önfoglalkoztatókat és a (schumpeteri értelemben is) valós vállalkozók csoportját, mivel ez esetben valósul meg legtisztában a háztartás és a gazdaság különválasztásának feltétele (Czakó–Kuczi–Lengyel–Vajda 1995, Czakó 1997).

¹³ A szakszövetkezetek a hetvenes években létesítették melléküzemágként működő műanyagipari részlegüket, a nyolcvanas években mindkét szakszövetkezet példáján látszott, jövedelmező tevékenységről van szó. Ekkor jelentek meg az első magánkézben lévő műanyagipari vállalkozások, amelyek a kiskereskedelmi, vendéglátóipari vagy egyéb szolgáltató egységek üzemeltetésénél is kisebb tőkebefektetést igényeltek és a gyorsabb megtérülés reményével kecsegtettek. Valójában azonban csak a kilencvenes években szaporodott meg számuk hihetetlen mértékben a településen.

¹⁴ A legnagyobb helyi adózók közé tartozik a hajdani *Takarmánykeverőből* alakult kft. és egy gépjármű alkatrészek forgalmazásával foglalkozó társaság, de itt található a „Jöreménység” Szakszövetkezetet, egyes pincészeteket, műanyagüzemeket, a két hajdani szakszövetkezet utódszervezeteinek közös kezelésében lévő Borpalackozó KkT-t, egy bor- és egyéb kereskedelmi tevékenységre bejegyzett céget, valamint egyetlen egy szőlőhöz, borhoz kötődő mezőgazdasági társas vállalkozást.

nem maradt. A rendszerváltás után Soltvadkerten az egyéni mezőgazdasági kis- és közép-üzemek dominanciájáról beszélhetünk, hasonlóan a térség, illetve a megye egészéhez.¹⁵

További kutatások ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy jellegében is átalakult a mezőgazdasággal foglalkozó népesség. A hagyományos paraszti szemlélettel termelők fokozatos eltűnése mellett megjelennek a mezőgazdaságot kiegészítő tevékenységként végző, más ágazatokban is érdekelt termelői csoportok és a vállalkozói szándékkal, piaci ismeretekkel és különféle tőkévé konvertálható erőforrásokkal rendelkező termelők (Andor–Kuczi–Swain 1996). A több lábon álló, vegyes termékszerkezetű üzemek arányának csökkenése a hagyományos paraszti magatartásminták visszaszorulását jelzi, amelynek helyét a magas szakértelemmel, vállalkozásszerű termelői mentalitással, piaci követelményekhez való gyors igazodással, a specializáció magas fokára való törekvéssel jellemezhető gazdálkodói mentalitás veszi át, ezek az évtized közepén induló folyamatok a koncentrálódás irányába mutató birtokstruktúra kialakulásának is kedveznek (Harcsa–Kovács 1996).

A szakszövetkezetek jóvoltából az individuális gazdálkodás töretlen továbbélésének hagyománya segítette a gazdálkodói ismeretek, hagyományok megőrzésében, a magán-erős modernizációnak köszönhetően a gazdaságok eszköz- és gépi ellátottsága már a nyolcvanas években kielégítő volt, a jólétnek köszönhetően pénztartalékok is felhalmozódhattak, s a szőlő kisebb területen művelve is képesnek tűnt megélhetést biztosítani egy családnak. A földtulajdon-rendeztést követően ezeknek az előnyöknek köszönhetően kedvezőbb kilátásokkal vághattak neki a soltvadkerti gazdálkodók a teljes állásban vitt gazdaság működtetéséhez, ám egy jelentős rétegnél mégis kényszer szülte ezt a lépést. A kilencvenes évek elején Soltvadkerten is megjelenő foglalkoztatási gondok következtében – a rendszerváltás környékén közel ezer munkahely szűnt meg Vadkerten – *a településre oly jellemző kettős foglalkoztatás szinte teljesen felszámolódott: a munkahely mellett szőlőt művelők száma drasztikusan lecsökkent az évtizedben.* Ez döntően új megélhetési és gazdaságvezetési stratégiák kialakítását követelte meg a helybeliektől.¹⁶ A szántóterületek visszakерülésével többen felvállalták a szántóföldi növénytermesztést is, és néhány hektáros területen igyekeznek megtermelni a főképpen házi használatra tartott állatok takarmányát. Ehhez járul még hozzá a szőlőből, borból származó jövedelem. A rendszerváltás környékén azonban a szőlőtermesztést és a borkészítést fő megélhetési forrásuknak választók számára hamarosan nyilvánvalóvá vált: *a szőlő és a bor csak az értékesítés felvállalásával képes kizárólagos jövedelemforrásként eltartani egy családot.*

¹⁵ A 7851 főt számláló településen az egyéni gazdaságok száma 1867, a mezőgazdasági szervezetek száma mindössze tíz, ez az összes gazdaság alig fél százalékát jelenti. Az összes mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaság tekintetében a gazdasági szervezetek alulreprezentáltak a kistérségben (0,3 százalék, és a földterület tíz százalékát használják – ez az egyik legalacsonyabb érték a megyében), illetve a megye egész területén is (0,4 százalék, s a területek közel felét, 47 százalékát használják). Az országos arányuk 0,5 százalék, s a földterületek közel hatvan százalékát használják (ÁMÖ 2000).

¹⁶ Azt, hogy Vadkert életében a mai napig fontos szerepe van a mezőgazdaságnak, és azon belül szinte minden a szőlő meg a bor körül forog, jól mutatja néhány további adat is. Az 5886 hektáros vadkerti mezőgazdasági területből 2592 hektár a szőlőültetvény nagysága, ebből 2411 hektár termő ültetvény (ÁMÖ 2000). A Hegyközségnek 2000-ben 1722 tagja volt, ez valamivel kevesebb családi gazdaságot jelent, mivel sok esetben férj és a feleség külön-külön is tagok, mindegyiknek van a nevéen szőlő, de a művelés közös, családi (hegyközségi adat).

Soltvadkertet az átalakulás következményei közül a termelési költségek drasztikus megemelkedése és a piacok átstrukturálódása érintette legsúlyosabban, ezek azonban már a nyolcvanas évek közepén-végén meginduló folyamatokként írhatók le. Miközben az értékesítés egyre nehezebbé vált, mert jelentős piacok estek ki, egyre többen kapcsolódtak bele a bor magánúton való értékesítésébe. A nyolcvanas évek végén – kilencvenes évek elején ideig-óráig emelkedő borfogyasztás, úgy tűnt, megoldja ezeket a nehézségeket, azonban a korábbi kedvező jövedelmezőségi viszonyok nyomán elszabadult iparszerű borhamisítás – amelyet addig ugyan létező, de ritkábban előforduló jelenségként lehetett definiálni – elképesztő mértékben felhígította az olcsó tömegborok piacát.

Az iparszerű borhamisítás a mennyiségi termelés fokozásával és a presztízvesztéssel okozta a legnagyobb kárt a vadkerti agrártársadalomnak. Ahhoz, hogy különbséget tegyünk a bor bizonyos mértékű feljavítása, kismértékű megsaporítása, és a szőlőt nem, vagy alig látott „borok” iparszerű előállítás között, a hamisítás és a csinálás kategóriáit használjuk, az utóbbin értve a súlyosabb fokozatot. A két tevékenység, szereplőit illetően, alapvetően különbözik egymástól. A hamisításnak nevezett kipótolás régóta ismert, a paraszti lelemények sorában emlegetett tény, a borcsinálás viszont korszakunk terméke. Persze mások a tételek és a tétel is. „Az a fajta borhamisítás, az, szerintem mindig is volt és mindig is lesz, amit tulajdonképpen minden tisztességes paraszt bácsi csinál, hogy 10–20 százalékot rápótol vízzel meg cukorral. Ez olyan dolog, hogy amit felvásárolok bort, én abba is beleszámolom, hogy ez biztosan van benne.” Arról szinte egyöntetű a vélemény, hogy kik vesznek részt a másik formában; az előbb idézett fiatal vállalkozó erre azt mondja: *„Ez egy külön iparág, és ezt nem a paraszt bácsik csinálják, hanem az erre ráállt tizen-, huszonevesek élnek meg ebből nagyon jól, és járnak nagyon szép autókön.”* Saját helyének kijelölésére pedig mindenki kínosan ügyel: *„Én mindegyik boromat oda merem tenni maga elé, de Vadkerten nem mindenki van ezzel így. A tisztességes termelőket ezzel tönkre is tették.”* – ez a mondat bárki szájából elhangozhatott volna, és szinte mindenki mondott is hasonlót.

Ezenközben a piactudományra való áttéréssel a szőlőtermelés és borkészítés költségei megugrottak, a növényvédőszerektől a gázolajig mindennek többszörösére emelkedett az ára. A magas költségek mellett a kilencvenes évtized végére, a helyi szóhasználatnál élve, *„jó ha nullás”* a tisztességes tevékenykedés. *„A költségek és a bevételek aránya régen jobb volt. Egy liter gázolaj egy liter bor ára volt, most meg hol tartunk?”*¹⁷ (2000-ben a gázolaj ára a borénak körülbelül két-, két és félszerese volt.) A nyolcvanas évek végétől gyakorlatilag stagnáló borárak következményeként *a korábbi évtized megélhetési és nyereségességi szintjét csak a mennyiség növelésével* (termelés, forgalmazás, munka) *lehetett és lehet fenntartani.* A piacra a kilencvenes évek fordulója óta újonnan belépők és a már régebben indulók közös keserű tapasztalata ez. A terület ugyan nem alkalmas kizárólag minőségi borok előállítására, de a nyolcvanas évek fajtaváltásai (cserszegi fűszeres, irsai, esetenként chardonnay, zweigelt, merlot) lehetővé tették a mainál jobb minőségű, asztali kategóriájú borok előállítását, kisebb mennyiségben a maguk kategóriájában kiváló, egyedi termékként piacra vitt borfajták előállítását, ehhez azonban valamelyest vissza kéne fogni a mennyiséget. A kilencvenes évek közepétől a minőség irányába elmozduló kereslet kielégítésére elsőként az al-

¹⁷ Ezt a véleményt egy kistermelő fogalmazta meg.

földi és legfőképpen a soltvadkerti bor hírnevén kéne változtatni, hiszen ezzel a névvel nehéz most a piacon megmaradni.

A vállalkozóvá válás rögös útjai

A felhíguló borpiacból és a kilencvenes évek romló jövedelmezőségi viszonyaiból kinövő borválság, illetve az elmúlt évtized gazdasági, társadalmi átalakulásai átformálták a szőlő- és bortermeles helyzetét Soltvadkerten. Az interjúk tanúsága szerint gazdasági cél, tőketípusok és bizonyos mentalitásbeli tényezők alapján, illetve gazdaságvezetési jellemzők mentén a kisüzemi gazdaságok két jól elkülöníthető gazdálkodói irányvonalat testesítenek meg, s ezek illeszkednek a kilencvenes években általánosan megfigyelt újjáéledő paraszti termelési jelleg és a vállalkozói szemléletű termelés gazdasági magatartásaihoz (Harcsa–Kovács 1996). A kisszámú minta okán a kilencvenes évek soltvadkerti szőlész-borász társadalmáról szerzett tapasztalatok nem számszerűsíthetők, mégis a kirajzolódó gazdálkodói utak, magatartások és stratégiák felvázolása hozzásegít annak jobb megértéséhez, hogy milyen nehézségekkel kellett – nemcsak – az új korszak vállalkozóinak megbirkózniuk, s melyek azok az előnyeik, amelyek hiányában oly sokan nem tudtak elindulni a vállalkozóvá válás rögös útjain.

A *termelés paraszti jellegének fenntartói* között találhatunk *hagyományos kistermelőket, másodállású borosgazdákat* és a korábban főállásban vitt tagi gazdaságokból kinövő kisüzemeket, amelyek a *középparaszti minták* legkövetkezetesebb továbbvivőinek bizonyultak a gazdaságfők gazdálkodói magatartása alapján. Alapvetően mindannyian *kiegészítő jövedelemnek* szánták a szőlőművelést, borkészítést, bár a középparaszti mintára szerveződött gazdaságok némelyike a kilencvenes években eljuthatott a specializáció olyan fokára, hogy a gazdaság legfőbb (de nem kizárólagos) terményévé a szőlő/bor vált. Hegyközségi adatok szerint Soltvadkerten 2000-ben *a gazdálkodók húsz százaléka nem készített bort szőlőjéből, hanem gyümölcs formájában értékesítette azt*, ezek többsége a hagyományos kistermelők közül kerül ki. A másodállású borosgazdák és a középparaszti mintákat követők is csak a félkész bor előállításáig jutottak. Eltérő mértékben, de mindannyiukra jellemző, hogy a korábbi tőkebefektetések elmaradása: a gazdaságos művelésmód kialakításának, korszerű fajták telepítésének, a feldolgozó kapacitások fejlesztésének hiánya termelésüket mára csak a tömegborok iránt mutatkozó kereslet kielégítésére teszi alkalmassá. A piac nagyobb haszonnal kecsegtető, új kihívásaira már nem tudnak, és nem is akarnak reagálni, modern piaci, vállalkozói ismeretekkel egyáltalán nem rendelkeznek, sok esetben a korszerű termelés/feldolgozás kívánalmait sem ismerik. Gazdaságvezetésükben elsődleges szempont a biztonságra törekvés, kerülik a kockázatot. Legfontosabb tőkájük a maguk és családjuk munkaereje, bár területnagyságuk függvényében alkalmanként fogadnak idegen munkaerőt. A nagy szőlő- és borfelvásárlók, a szakszövetkezeti borászat bázisát jelentő termelői csoport tagjai ők mindannyian.

A *vállalkozói szemléletű kisüzemek* működtetőinek közös sajátossága, hogy figyelemmel kísérik a piac változásait, ezért már korábban elindították gazdaságukat a minőségi termelés és feldolgozás irányába a realizálható nagyobb haszon reményében. A gazdaságfők rendelkeznek is a megfelelő szakismerettel, tudástőkével. Vállalkozói jo-

gosítványaik jellemzően nincsenek, bár a gazdaság már kalkuláción alapul. Többnyire csak a családfők munkahelye, de rendszeresen alkalmaznak idegen munkaerőt.

Kialakulóban van Soltvadkerten egy *innovatív kistermelői* réteg, akik nem készítnek bort szőlőjükből. Kis területen korszerűen s így gazdaságosan művelhető szőlőket alakítottak ki jelentős tőkebefektetésekkel, néhány esetben ráálltak a fehérenél jóval jobban jövedelmezőbb kék szőlőfajták termesztésére. Termelésükben a minőségre törekednek, a haszon maximalizálása érdekében.¹⁸ Mellékállású vállalkozók, gazdaságuk szabadidőben művelve is jelentős bevételt hoz. Fő jövedelemforrásuk nem kötődik a szektorhoz, rendszerint magas presztízsű állás vagy vállalkozás. Rugalmasságukat jelzi, hogy a jövedelmezőségi viszonyok változásával (romlásával) viszonylag könnyen felszámolnák gazdaságukat, s erőiket és tőkéjüket más területen kamatoztatnák. Szőlőterületük mindössze néhány hektár körül mozog, ám gazdaságuk jól gépesített, a legtöbb munkát a termelők maguk végzik gépeikkel, a gazdaságméret miatt a családi munkaerőre nincs szükségük. Jelentős és mobilizálható anyagi, továbbá az innovatív magatartást/szemléletet lehetővé tévő kulturális erőforrásokkal rendelkeznek, s képesek ezeket tőkeként hasznosítani (Czakó 1997).

A „*megtorpanók*” elnevezés illik azokra a hetvenes-nyolcvanas évek mellékállású gazdaságából induló értelmiségiekre, *döntően agrárértelmiségiekre*, akik tipikusan jelentős (boros)gazda- vagy zöldségkertész-családból származnak, tehát nemcsak kulturális, hanem a termelés szempontjából fontos társadalmi tőkével is bírnak.¹⁹ Mára mindannyian teljes munkaidős gazdaságot visznek, amelyben a szőlő és a bor döntő fontosságú vagy kizárólagos termék. Az újításokra nyitottan, a minőségre igényesen fejlesztették gazdaságukat, ám a hirtelen megváltozott világban megtorpannak. A földtulajdon rendezéssel jelentős területek kerülhettek (vissza) tulajdonukba, ez azonban nem jelent mobilizálható tőkét számukra – az a fajta tőketípusuk elfogyott, felértékelték a jó évtizednyi egyhelyben toporgás során, vagy éppen földszerzésre, sikertelen befektetésekre hasznosították. Mivel munkahelyüket nem akarták otthagyni, nem változtattak radikálisan értékesítési stratégiájukon: nem kezdték el a bor kannába töltését, palackozását, sem új piacok felkutatását. Jelenleg egyben, hordós formában értékesítik borukat. A kisüzemi gazdaság már csak a családfő munkaerőjét igényli, a feleségek máshol dolgoznak, amit a kisebb kockázatvállalás magyaráz, gyerekeiket igyekeznek minél messzebb terelni ettől az életúttól. A kézi munkák sokasodásánál előfordulhat, hogy igénybe veszik a családi munkaerőt, mivel gazdaságuk igen költségérzékeny. A családfő gépi munkákat végez, bonyolítja az értékesítést (ami itt lép be először igazán jelentős tevékenységként a forgalmazott bor nagyobb mennyisége miatt) és a napzámosok felfogadása, mozgatása is rá hárul.

A korábban a soltvadkerti modernizáció fontos elemének tekintett, gazdálkodóvá váló agrárértelmiségi réteg több olyan tőketípussal is rendelkezik, amelyekkel a később induló vállalkozók nem, vagy csak részben. Kulturális, társadalmi, és nem utolsósorban kapcsolati tőkéjüket – melyen a családi háttérből adódó vagy az első gazdaság-

¹⁸ Egyikük büszkén mesélte, hogy merlot-ját a néhány évvel ezelőtt az év borászána választott Kamocsay Ákos vette meg, aki a *Hill Top Neszmély* borászati vállalkozást vezeti már évek óta sikeresen. Ez a „kitüntetés” azzal járt, hogy még érési időszakban többször jöttek ellenőrizni szőlőjét, és végül napra pontosan megszabták az átvétel fejében a szüret időpontját és bizonyos körülményeit. „*Ehhez nincsenek még hozzászokva itt Vadkerten*” – mondja.

¹⁹ A nyolcvanas években ők a helyi társadalom jelentős tagjainak számítottak.

ban betöltött korábbi pozíciójukból származó ismeretségeik értendők – a rendszerváltás környékén már nem tudták hasznosítani, annak ellenére, hogy kisebbfajta kockázatvállalási hajlandóság is jellemezte őket. A szakszövetkezetekben jelentős pozíciókat töltötték be, minden várakozás szerint közülük: a diplomás mezőgazdasági vezetőkből, középvezetőkből kellett volna verbuválódnia a kilencvenes évek elején induló vállalkozói körnek (Harcsa-Kovács 1996, Harcsa-Kovács-Szelényi 1994, Andor-Kuczi-Swain 1996).²⁰ Az, hogy nem így történt, részben az ágazat megváltozott jövedelmezőségi viszonyaival magyarázható. A nyolcvanas évek végére a saját értékesítési útvonalak megszervezése elkerülhetlenné tette a feldolgozó, legfőképpen a palackozói kapacitások fejlesztését, ugyanakkor ez a tőkebefektetés a realizálható nagyobb haszonnak köszönhetően viszonylag hamar megtérült. A kilencvenes évek folyamán a romló jövedelmezőség miatt ez egyre költségesebb és nehezebben megtérülő beruházásnak számított, tőketartalék nélkül nem lehetett megvalósítani. A „*megetorpanók*” tőkéjüket sokszor rossz üzleti döntéstől vezérelve, máshová fektették, s amikor nyilvánvalóvá vált számukra, hogy fennmaradásuk, fejlődésük az egyedi értékesítés felé való elmozdulás függvénye, már nem rendelkeztek ehhez elegendő tőkével.

A borpiac megtisztítása, a borhamisítás megfékezése érdekében az állam a bort az 1999. évi XCIX. törvénnyel a jövedéki termékek körébe vonta.²¹ A forgalmazás szigorú formái és lehetőségei az értékesítés három lehetséges irányát jelölték ki. A rendszerváltás után gazdasági magatartásuk tekintetében változatos képet mutató soltvadkerti szőlész-borász réteg tagjainak évtizednyi próbaidő után a 2000 augusztusában életbe lépett törvény rendelkezései segítettek kijelölni a szőlő- és borüzletben betöltött/betölthető szerepüket. Azáltal, hogy mely kategóriában regisztráltatták magukat, milyen értékesítési határok közé helyezték saját gazdaságukat, maguk választhatták meg helyüket, és jelölhették ki jövőbeni útjukat.

Akik termésüket szőlőként értékesítik, nem dolgozzák fel bornak, csak *szőlő-pincekönyv* vezetésére kötelezettek, amely adminisztrációs szempontból a legegyszerűbb megoldás (hagyományos kistermelők, innovatív kistermelők). A gazdaságukat *egyszerűsített adóraktár* kategóriába regisztráltak számára ez azt jelenti, hogy bort is értékesíthetnek, de legfeljebb évi ezer hektolitert, a felvásárlás és az értékesítés pedig szigorú szabályok közé rendelt tevékenység körükben (másodállású borosgazdák, középiparászti minták követői és a megetorpanók). Az *adóraktár* a legmagasabb jogosítványokkal rendelkező kategória, kijelöli a vállalkozói kört is, hiszen szabadon értékesíthetnek, vásárolhatnak fel szőlőt és bort, ennek fejében viszont minden egyes literről és kilogrammról papírral kell rendelkezniük.²²

A megetorpanók számára egyfajta önkorlátozást jelent az, hogy egyszerűsített adóraktár kategóriába jegyeztették magukat. A már vázolt adottságaik, elsősorban is a *palackozói kapacitások teljes hiánya* miatt nem tudnak elmozdulni az egyedi késztermék

²⁰ Andor, Kuczi és Swain (1996) diplomás főállású árutermelő parasztról beszél.

²¹ Vadkerten a termelők azt remélték, hogy a bortörvény miatt megcsappannak a hamisítványok, ennek hatására emelkedni fognak a borárak, javulni fog a jövedelmezőség. 2001 tavaszára azonban az értékesítési árak alig érték el a megelőző év elején forgalomba került borokét.

²² A kutatás 2001 tavaszán zárult le, azóta a törvény rendelkezéseiben több változtatás is történt. Elsősorban az egyszerűsített adóraktári kategóriára vonatkozóan. Ezek hatásainak vizsgálatára a kutatás már nem terjedt ki.

előállítására irányába, az ő forgalmi méretük a jelenlegi boráron *növekedést nem, csak szinten tartást* tesz lehetővé.²³ Gazdaságukat kényszerből működtetik, mobilizálható tőke híján nem tudnak új dolgokba kezdeni, az induláskor előnynek számító kulturális tőkéjük: a szaktudás, a mezőgazdasági szakismeret, elvesztette tőkeerejét. Ahogy egy asszony jellemezte férje helyzetét: „*De hát nem mehet el cipésznek, amikor agronómusnak tanult, ezt csinálta egész életében. Kényszerpálya ez most már neki.*” Kutya-szorítóban érzik magukat, egyikőjük így fogalmaz a gazdaság bővítésének lehetősége kapcsán: „*Nincs jövőképem. (...) Ha nekem volna, akkor meglépném. (...) Ha kicsit lépek, akkor lehet, hogy azoktól a kedvezményektől, amelyek most vonatkoznak rám, el-esek, de akkorát meg nem tudok lépni, hogy egy más formában megálljam a helyem.*” Ez a termelő saját jövőjéről így nyilatkozik: „*Visszafejlődök. Megöregszem.*”

Az egyszerűsített adóraktári kategóriába tartozó, jelentősebb területekkel, kapacitásokkal rendelkezők úgy növelhetnék forgalmukat, nyereségüket, ha közösen értékesítenének, esetleg ennek szervezeti kereteit is kialakítanák: termelői értékesítő szervezeteket hoznának létre. A kooperáció nem csak a bortörvény szigorú kategóriáiból való kitörést segíthetné, de a rendkívül tőkeigényes minőségi termelést, feldolgozást és a palackozást lehetővé tévő beruházások megvalósulásához is esélyt jelenthetne, ami pedig elengedhetetlen feltétele a félkész termékek előállításának szintjén megrekedt üzemeknek, hogy egyedi késztermékkel lépjenek piacra. Jelenleg Vadkerten egyetlen *Termelői Értékesítő Szervezet* (TÉSZ) kezdte meg működését, s ha figyelembe vesszük a soltvadkerti sajátosságokat, az individuális gazdálkodás hagyományának töretlen továbbélését, az egyes gazdaságok magas gépesítettségi szintjét, a borászatokban a félkész bor előállításához szinte a teljes feldolgozó vertikum meglétét, e szervezet léte különleges fejleménynek mondható.

Akik végigmentek az úton: vállalkozók a kilencvenes években

A vállalkozásként üzemeltetett gazdaságok alapvetően az értékesítés típusa, a termék feldolgozottsági és kiszerelességi fokának különbségei mentén különíthetők el már a nyolcvanas években is, és ez még inkább igaz a kilencvenes évekre, mégis, a két korszak vállalkozói között jellemző különbség, hogy korábban még a nagyban értékesítő boros vállalkozók is kapcsolódtak a termeléshez. Ugyan már ekkor elindult a szőlő és a bor magánvállalkozások útján való felvásárlása, ám ez nem volt szabályos tevékenység, kevesen merték vállalni, és nagyságrendileg sem vethető össze mai mértékével. A kiépített palackozók, töltők megtérülését, a nyereség szinten tartását a forgalom, az eladott bor mennyiségének növelése tette lehetővé a kilencvenes évek folyamán. A több ezer hektoliter forgalmú borászatok számára az adóraktári kategória nyújtotta azt az értékesítési szabadságot, amelyet forgalmi méretük megkívánt. Soltvadkerten a vizsgálat időpontjában nem volt több, mint 12–15 adóraktár (az egyszerűsített adóraktári kategóriából történő átjelentkezések miatt számuk folyamatosan gyarapodott), az in-

²³ Egy érzékletes példa: a híres villányi családi borászatok mind egyszerűsített adóraktár kategóriában kerültek bejegyzésre, mivel minőségi boraikért elkerültek olyan összegeket, amelynek soltvadkerti bor még sokáig csak töredékéért fog elkélni. 2001–2002 folyamán azonban az említett villányi borászatok is átjelentkeztek adóraktári kategóriába.

terjük során tizenegy gazdaságot sikerült alaposabban megismerni. A gazdaságvezetési stratégiák alapján vállalkozásnak tekinthető kisüzemek alapvetően két csoportba oszthatók: a nyolcvanas és a kilencvenes években indulók csoportjaira.

A *korábban induló vállalkozói csoport* kialakulása a hetvenes évek végén kezdődött, a nyolcvanas évek végeztével lezárultnak tekinthető. A társaság egyik fontos jellemzője, hogy szinte mindannyian más vállalkozásokat üzemeltettek (húsbolt, műszaki szolgáltatás, egyéb szolgáltatás) a mezőgazdasági vállalkozás előtt. A vállalkozói attitűd fontosnak tartott elemei, a rugalmasság, kockázatvállalás, a tőkeátcsoportosítási hajlandóság a nagyobb haszon reményében (Laky 1987) hangsúlyosan jelent meg körükben. Mindig a maguk útját járták, nem függtek a szakszövetkezettől. Ebben a csoportban alig akad olyan gazdaságfő vagy házastárs, aki hosszabb ideig dolgozott volna a szocialista első gazdaságban, közülük szinte mindenre igaz: a második gazdaságban kezdett. Kulturális tőkájuk egy olyan vállalkozóként, „egyéni”-ként szerzett tapasztalat, amely nemcsak a piacérzékeny, rugalmas gazdálkodásra, de a mérlegelésre és döntésre is megtanította őket. Korábbi vállalkozói létük nem lebecsülendő erőforrása a kapcsolat, amelyet szintén tőkeként képesek hasznosítani. Sokuk társadalmi tőkéje is jelentős, néhányan régi, jelentős vadkerti gazdacsaládból származnak. Ez, és néhol a szülők példája, akik maguk is egyénileg értékesítették borukat, segítette indulásukat, működésüket. Van olyan vállalkozó, aki a szülői értékesítési hálózat megöröklésével indulhatott önálló útján.

A vállalkozók körén belül a *kilencvenes években vállalkozóvá válók* elkülönülnek bizonyos mentalitásbeli, gazdaságirányítási sajátosságaik mentén a korábban indulóktól. Az újonnan indulók háztartásában/gazdaságában korábban a borkészítés csak kiegészítő jövedelemnek számított, az értékesítésben megelégedtek a szakszövetkezeti biztonsággal. Vagy tagi gazdaságot műveltek, amelyben a specializált állattartás valamelyik ága mellett (sertés, liba) a szőlő nem bírt kiemelkedő jelentőséggel, vagy állásban voltak (jellemzően gépészeti, műszaki végzettséget igénylő szakmákban). A vállalkozás indításában, működtetésében a korábbi gazdaságban/munkahelyen felhalmozott anyagi tőke játszik szerepet, és egy motivációs tőkének nevezhető erős késztetés az anyagi és társadalmi feljebb lépésre.

A korábban és később indulók hasonlóságai egyfelől a külső körülményekből (piaci kényszer, szabályozók, törvények) fakadnak, másrészt gazdasági céljaik, ezáltal értékesítési stratégiáik teszik hasonlatossá őket egymáshoz. Azért vállalták fel mindannyian az értékesítést, mert így tőkájuk nagyobb megtérülését remélték, több profitot, nagyobb hasznot vártak. Ez a szemlélet, ami alapvetően vállalkozóvá teszi őket.

Működésük jogi kereteit tekintve három társas vállalkozásként működő (családi) gazdaság található a vállalkozói körben (ezek a korábban indulók gazdaságából nőttek ki). Az általános gyakorlat azonban az, hogy a család egy vagy két tagja egyéni mezőgazdasági vállalkozó, az ő nevükön fut az értékesítés, a többiek östermelők, akik – legalábbis a papír szerint – a termelésért felelősek. A családtagok jogosítványainak használata azt mutatja, hogy ismét előtérbe kerül a család erőforrásszerepe a vállalkozás működtetésében (Kuczi 1996, 2000). Ezek az üzemek alapvetően megtartják családi vállalkozás jellegüket, a család felnőtt tagjai részt vesznek benne, de már inkább csak irányítási, szervezési, piacépítési vagy adminisztratív munkákban. Ahogy egyikük fogalmaz: „*De nem lehet ezt egy olyan kaptafára ráhúzni, mint egy vállalatot... Nem olyan, mint egy cég, ahol van egy ügyvezető, egy titkárnő, meg vannak a beosztot-*

tak. Az ültetéstől kezdve egészen addig, amíg a bor odakerül az ABC-be, ez a mi feladatunk. Ez egy nagyon széles terület.” A legtöbb családnál a vállalkozás családi jellegét erősíti az a stratégia is, hogy a gyerekeket igyekeznek a borászat számára fontos szakismeretek megszerzésére ösztönözni.

Az adóraktári kategória töménytelen papírmunkát követel, legtöbbször mégsem alkalmaznak állandó adminisztratív munkaerőt. Mivel a társas vállalkozásokban amúgy is vannak bejelentett dolgozók, itt nem ritka a napi adminisztrációra felfogadott alkalmazott. Az általános munkamegosztás szerint azonban az asszonyok végzik a papírmunkát, könyvelést, dologidőben főznek a nagyszámú munkásra, esetleg munkaszervezési feladatokat is ellátnak. A férfiak dolgoz az értékesítés, a munkák megszervezése, felügyelése.

Rendszeresen alkalmaznak napszámosokat, szőlőjüket brigádokkal műveltetik, és ebben a körben jelenik meg az „*állandó ideiglenes alkalmazott*”, aki vagy a munkacsúcsok idejére érkezik meg rendszeresen Erdélyből, vagy kora tavasztól késő ősziig Soltvadkertben tartózkodik, a család valamelyik ingatlanában²⁴ biztosítanak neki szállást, ellátást. A borászatban valamilyen munka mindig akad. A háztartás és a gazdaság az alkalmazottak, napszámosok nagy száma miatt láthatóan elkülönül egymástól. Kisüzemük gépi ellátottsága nagyon jó, még az elöregedett gépet sem engedik meg maguknak. Folyamatosan visszaforgatják a pénzt gazdaságukba, terveznek.

Jelenleg országsherte terítik kannás vagy 1–2 literes palackos boraikat. Rendszeresen vásárolnak fel szőlőt, bort, egyre jelentősebb *helyi integratori* szerepet töltenek be. Vannak különbségek a tekintetben, hogy a palackos vagy a kannás kiszerelés jelenti-e értékesítésük hangsúlyosabb részét; az arány attól függ, kinek milyen piaci kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Néhányan üvegbe is palackoznak, és ez már a minőségi borkészítés felé tett lépéseket jelenti. Ez nem jelenti még a tömegborok korszakának végét, hiszen az üvegek mindannyiuk értékesítésében a kisebb hányadot teszik ki, mégis érezhető körökben a „*borász-büszkeség*”. Egy fiatal vállalkozó fogalmazza meg a *minőség és a mennyiség dilemmáját*, amivel mindenki küszködik, ám racionális üzleti vállalkozóként mindannyian belekényszerülnek a tömegtermelésbe: „*Jó boraink szoktak lenni, és aztán a mi piaci köreink ezt nem követelik meg. Megpróbáltunk 0,75-ös üvegbe palackozni tényleg jó minőségű borokat, csak ez más üzletpolitikát igényel. (...) Békés megyébe szállítunk nagyobb részt, ott az olcsó borokat keresik. Olcsóbb borokkal, meg nem annyira jól sikerült borokkal el szoktuk házasítani a jó borainkat is. Mindig így megy, hogy szeretnénk mi minőségit csinálni, aztán nem jön össze.*”

Függetlenül attól, hogy a gazdaságot egyéni vagy társas vállalkozásként működtetik, a szőlő és a bor majdnem minden család esetében megközelítőleg a teljes családi bevételt adja. Másik vállalkozás működtetésére ritkán akad példa. Ezt csak az igazán nagy forgalmú vállalkozók engedhetik meg maguknak, mivel a költséges gazdaság szinten tartása, még inkább fejlesztése mellett nemigen marad befektethető tőkájük. Éppen ezért, többségük a helyzet foglyának érzi magát, hiszen mindenüket beleölték a gazdaságba, a létrehozott érték nem jelent mobilizálható tőkét. A maguk által fölépített vállalkozói létből kivonulni éppen úgy nem tudnak,²⁵ ahogy másba fogni sem. Igaz,

²⁴ Ez sohasem jelenti a családdal való együttlakást; régi tanyaépülettel, megörökölt, megüresedett városi házzal a legtöbb család rendelkezik.

nem mindegyikük töpreng ezen, azok semmiképpen nem, akik borosvállalkozó karrierjükkel elégedettek.

A vállalkozók két csoportja között megfigyelhetők bizonyos különbségek is. Nagyok az eltérések a forgalmazott bor mennyisége szempontjából, ám a nyolcvanas években indulók forgalma nem minden esetben szárnyalja túl az újonnan indulókat. Akad rá példa, hogy az a rendszerváltás előtt indult vállalkozó, aki kizárólag a saját szőlőjéből készíti bort, önmagát parasztnak tartja – szemben azokkal, akik a pusztán meggazdagodás szándékával kezdtek el borozni –, függetlenül attól, hogy ő maga is bőven ezer hektoliter felett forgalmaz. Vadkertre ugyan mindig is jellemző volt a piacra tekintés, mégis, a mai világban a kevésbé merészek, a valamilyen okból lemaradók a paraszti termelés családi üzemszerű voltát, egyáltalán a bor megtermelését mint értéket helyezik szembe a 'gátlástalan' kereskedelmi attitűddel.

Szőlőterületük nagysága szintén különbözik. A kilencvenes évek végén a földterület nagysága nem tűnt éles választóvonalnak még a vállalkozók és termelők között sem, a középparaszti minták követői és a megtorpanók némelyike egyik-másik vállalkozónál nagyobb szőlőterületekkel bír. A később indult vállalkozók jellemzően tíz-húsz hektár közötti területeket birtokolnak, és szeretnék még telepíteni, korábban indult társaik némelyike az említett területnagyságnak nemritkán duplájával rendelkezik.

A nagyobb haszon, a rugalmasabb gazdálkodás lehetőségének reményében felváltott értékesítés a kilencvenes évek közepére eltávolította a bortermelőket a szőlő megtermelésétől. Az évtized közepéig még a mennyiség fokozása látszott a válságból kivezető útnak, ezt a stratégiát, a tömegborok termelését, értékesítését választották az újonnan indulók is. A kilencvenes évek közepétől a piaci kereslet lassú változásának megindulására nemcsak, hogy hamarabb felfigyeltek a korábban indulók, de bortermelő kapacitásuk kiépítettsége okán – amit a nyolcvanas évek mennyiségi stratégiájával szerzett tőke tett számukra lehetővé –, hamarabb, és viszonylag könnyebben tudtak alkalmazkodni a megváltozott igényekhez. Az évtized végére mindannyian felismerték már, hogy gazdasági érdekük a minőségi termék előállítására, ugyanakkor a saját szőlő feldolgozásából eredő nagyobb haszon szempontjából is kedvező stratégia szőlőterületeik növelése.²⁶ A korábban indultak már valamivel előrébb járnak ezen az úton, közülük többen a minőséget más borvidéken szerzett területekkel vagy ültetvényekkel próbálják biztosítani. Inkább rájuk jellemzőek az olyan távolabbi célkitűzések, amelyek a minőség javításának és az európai uniós normáknak való megfelelést, a korszerű borkezelési eljárásokkal összhangban lévő feldolgozó megteremtését, vagy a meglévő kapacitások fejlesztését célozzák meg. Később indult társaik még a minden-

²⁵ Egy korai induló a nyolcvanas években belefogott egy másik vállalkozásba is, a kettőt párhuzamosan működteti. A befektetett munka és tőke szempontjából borászata a jelentősebb, a nyereségesség szempontjából azonban a másik. Éppen ezért szeretné ezt a másik ágat fejleszteni borászata feladásával, mert a bortörvény életbe léptetése óta végképp úgy látja, ebben előrelépésre nincs lehetősége. Közel negyven milliót érő borászatát nem tudja értékesíteni, főleg nem egyben, ahogyan szeretné.

²⁶ A már említett, borászata feladásának gondolatával foglalkozó korai induló esete a borpiac minőség felé tett elmozdulását példázza: az adatfelvétel idején ő volt az egyik legnagyobb forgalmú boros vállalkozó a városban, aki néhány hektár szőlőterületet birtokolt mindössze, mivel az évek során növekvő forgalma mellett fokozatosan feladta, nem fejlesztette termelőkapacitásait. Az ellenőrzés szigorodó törvényi feltételei azonban ráébresztették: a kizárólagos tömegbor-forgalmazással realizálható bevétele fokozatosan csökken, jobb minőségű termék előállításához termelői kapacitások híján teljesen át kéne formálnia beszerzési kapcsolatait, és ez egyben az értékesítési útvonalak újraformálását is megkívánna.

féle értelemben vett tőke (beszerzési és piaci kapcsolatok, vállalkozói ismeretek, szakmai tapasztalatok, tudás, anyagiak) felhalmozásának időszakánál tartanak. Az elkövetkező néhány évben bizonyosan változik még e vállalkozói kör összetétele.

A siker ára

A tőkeerős, jól felszerelt individuális kisgazdaságok működtetéséből származó gazdasági és társadalmi előnyök az új évezred elején lassan a semmibe tűnnek, a gazdaságok/családok felélték tőketartalékaikat. A minőségi fejlesztés költségeit már nem fedezik a gazdasági bevételek, ezért legtöbbször megrekednek az egyszerű ártermelés (szőlő, félkész bor) mennyiségi szintjén. A „*piacgazdaságot igénylő és feltételező formáció*”-ra (Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990: 85), azaz a tagi gazdaságra épülő magán-erős modernizáció a kibontakozó piacgazdaság (és az ennek talaján kialakult piaci pozíciókat megmerevítő törvényi szabályozás) körülményei közepette elakadt. Az egyénileg termelő és az értékesítésre szövetkező sikeresnek tűnő modellt már a nyolcvanas évekre kikezdték a szárnyukat bontogató vállalkozók próbálkozásai, akik éppen egyedi értékesítési útjaik okán lettek sikeresebbek környezetüknél. A társadalmi jólét-hez akkor az ágazat jövedelmezősége is hozzájárult, amely biztosította minden szőlővel, borral foglalkozó soltvadkerti család számára, még ha csak részmunkaidős gazdaságot vezetett is, a magasabb életszínvonalat. A szőlőtermelő, borkészítő kisüzem ma már csak megfelelő gazdaságvezetési stratégiákkal (a minőségi termelés, feldolgozás szem előtt tartása, kooperáció a fejlesztések, az értékesítés területén) biztosítja/biztosítaná az egyéni sikert. A gazdaságok egyre kisebb mértékben, és közülük is egyre kevesebb képes magán-erőből a modernizációra, így elveszítették a soltvadkerti társadalmi modernizációt indukáló és kifelé is reprezentáló szerepüket.

Annak ellenére használtam viszonylag szűk csoportra vonatkoztatva a vállalkozói kategóriát, hogy kiderült: Soltvadkerten a szőlővel, borral foglalkozók rétegéből többen olyan egyéni adottságok, mentalitásbeli tényezők birtokában, modern vállalkozói hozzáállással vezetik gazdaságukat, ami érzékelhető különbségnek mutatkozik a nem ilyen szemlélettel, stratégiákkal termelőkkel való összehasonlításakor. Mégis, a vállalkozóvá válás útjához hozzátartozott az egyedi értékesítés: korábban a nagyobb tőke-megtérülés céljának elérése, manapság pedig a megváltozott igényekhez és változóban lévő piaci körülményekhez való alkalmazkodás kívánja meg azt a fajta rugalmasságot, önállóságot, amelyet az értékesítés adott és ad meg a gazdaságoknak.

A borpiac lassú átstrukturálódása, az egyedi, minőségi termékek iránt mutatókozó mind nagyobb kereslet és a fenyegetően közeledő uniós normák érvényessége is a minőség felé való elmozdulást követeli meg a tömegtermelésre berendezkedett soltvadkerti vállalkozóktól. A költséges fejlesztések a csökkenő jövedelmezőség mellett nemritkán az életmódjuk, kiadásaik visszafogására készítetik őket, ami a helyi társadalom szemében egyenlő a sikertelenséggel. Általános vélekedés ma Soltvadkerten, hogy a gazdasági elit vezető pozícióit elvesztették a bortermelő-borértékesítő vállalkozók, ma már nem őket tartják a legsikeresebb, példaadó vállalkozóknak, helyüket átvették a jól jövedelmező műanyagipari vagy kereskedelmi cégeket üzemeltető vállalkozók.

Irodalom

- Andor Mihály–Kuczi Tibor–Swain, Nigel J. (1996): Közép-Európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, 3–4: 125–147.
- Általános Mezőgazdasági Összeírás* (2000).
- Czakó Ágnes (1997): Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején. *Szociológiai Szemle* 3: 93–117.
- Czakó Ágnes–Kuczi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes (1995): A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle* 42 (4): 399–419.
- Csöste András–Kovács Imre (1995): Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológia Szemle*, 2: 49–72.
- Csalog Zsolt (1980): Gazdag falu a homokon. *Kritika*, 7: 23–27.
- Erdei Ferenc (1977): *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fertő Imre–Lénárt Zsolt–Maurer György–Winkler Tamás (1990): A siker titka: a magánérs modernizáció (Soltvadkert). *Tér és Társadalom*, 4 (1): 77–88.
- Hann, Ch. M. (1982): Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia*, 99 (1): 33–73.
- Harcza István–Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI-Századvég, 104–135.
- Harcza István–Kovács Imre–Szelényi Iván (1994): A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3: 15–45.
- Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4: 5–19.
- Kovács Imre (1988): *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet (Rétegződés-modell vizsgálat IX.).
- Kovács Katalin (1992): A Népfront szakszövetkezet, Jakabszállás. *Kézirat*. [A tanulmány franciául jelent meg: La cooperative speciale 'Nepfront', commune de Jakabszállás. In Maurel, Marie-Claude (sous la direction de)–Bockova, Ivana–Kovács, Katalin–Piotrowska, Elzbieta: *Les décollectivisations en Europe Centrale. 1. Autopsie d'un mode de production*. (Espace Rural 30)]
- Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna közreműködésével] (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34: 177–192.
- Kuczi Tibor (1996): A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég*, (nyár): 29–51.
- Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör (Replika Könyvek 5.).

- Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1: 39–63.
- Laky Teréz (1987): Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 7: 34–49.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó (Magyarország felfedezése).
- Módra László–Simó Tibor (1988): *A társadalom szerveződésének két modellje*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Nagy-Pál István (1976): Soltvadkert 1376–1976. h.n.
- Simó Tibor (1983): *A szőlő-gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljéről*. Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- T-STAR (2000).

SZOCIOLÓGIAI ÖRÖKSÉGÜNK

Polányi Károly „Aristotle and Galbraith on Affluence” című írása az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, a Polányi család hagyatékában (Fond 212/398). Megjelenéséről a Polányival foglalkozó szakirodalom nem tesz említést. Az 1959. február 27-i korrigált kézirat 6 oldalt tesz ki és töredékben maradt. A montreáli Karl Polanyi Institute-ban őriznek egy február 15-i keltezésű, még nem minden javítást tartalmazó 11 oldalnyi, teljesebb kéziratot, amit voltak szívesek megküldeni számunkra. A fordítás során a február 27-i változatot vettük figyelembe, s ezt egészítettük ki a korábbi változat végével. Az egyéb jegyzeteket és hivatkozásokat a fordítás során illesztettük a szöveghez. – L. Gy.

Polányi Károly

ARISZTOTELÉSZ ÉS GALBRAITH A JÓLÉTRŐL

Galbraith könyvének¹ kétségtelen sikere elgondolkoztató. *Kevesebb lelkesedést* vált ki, mint azt felvillanyozó üzenete – a búcsú a szegénységtől – miatt várhatnánk. Nem zengik harangok, hogy „íme, a bőség kora jött el”. Kezdjük ott, hogy az üzenet igazságtartalma kérdéses. Az állítólagos jólét ellenére az emberek éppoly nehéznek találják céljaik elérését mint korábban. Ez természetesen nem igazi paradoxon, hanem egy kifejezés szubjektív és objektív jelentésének triviális kétértelműsége. Túl azon, hogy joggal ódzkodunk a jólét lelkes ünneplésétől mindaddig, amíg a költségvetés kiegyensúlyozatlan, szerepet játszik itt egy teljességgel eltérő és mélyebben fekvő emocionális fék is, nevezetesen az *ismeretlentől való félelem*. A jólét pusztá proklamációja – bár szeretjük kétségbe vonni – zavarba ejtő pszichológiai implikációkat hordoz. A szegénység volt a legrégebbi társunk, hogyan fogunk élni nélküle? Aligha jöhetett radikálisabb változás, mely így kikezdte volna megszokott életformánkat.

Sikerének kulcsát azon a területen kell keresni, amit életfilozófiának nevezhetünk. Mi teszi Galbraith könyvét olyan eseményé, hogy az anyagi jólét pusztá említése morális világunk stabilitásának megrendülésével jár? Csak távolodjunk el gondolatban a szegénység megrendítő képzetétől és a felkészületlenség erős sokkját tapasztaljuk. Vegyük Galbraith üzenetét szó szerint és az 1959-es évben eldönthetjük, hogy mihez kezdünk új szabadságunkkal. Mit merünk, mi, mint közösség kívánni, ha kívánságaink önbeteljesítőek? És mit merünk mint közösség csinálni, ha egyszer mentesülünk attól, hogy bármit csinálnunk kelljen? Akaratlanul is egy keresztúthoz értünk. Az ínségtől való elfojtott félelmek, melyeken puritán fegyelmünk szilárdan nyugodott, most utol-

¹ John Kenneth Galbraith (1958), *The Affluent Society* The Riverside Pr., Cambridge, Ma.

érnek bennünket. Emlékezetbe idézik a sok kifogás sekélyességét, melyekkel elodáztuk a döntést, hogy egy teljesebb életbe lépjünk.

Egyébként amíg a szegénység állt mindenek fölött, a döntés nem volt sürgős. Végére is biztonságban érezhettük magunkat. Malthus és Ricardo jóideje deklarálták a bérek vastörvényét, ami bizonyossá tette, hogy a nélkülözés nem tűnhet el a társadalomból mindaddig amíg a népesség az élelemkínálat hajszolásához kötődik. William Sumner, a Yale prófétája csak nemrégiben szögezte le, hogy „a szegénység a társadalomban továbbélő természet”. Ő még mindig olyan közgazdászokra támaszkodott, akik abban hittek, hogy a gazdagok önmérséklete és a szegények nélkülözése a tőkeakkumuláció forrása és csak a verseny törvényei által diktált veríték tudja enyhíteni a tőkehiányt. Még Marx Károly is, akit a malthusianus doktrínával szembeni egészséges gyanakvása meg kellett volna óvjon az elkerülhetetlen szegénység mítoszától, még ő is hitt a tömeges elnyomorodás víziójában, egészen addig a pontig, hogy elfogadott valamit, ami a bérek vastörvényét helyettesítette. A neoklasszikus elmélet a gazdaságot Menger óta szűkösen rendelkezésre álló eszközök elosztásaként definiálta. Ez megnyugtatóan hangzott.

Az ilyen keserűen gúnyos felhangok – csakúgy, mint az utópikusak – kétségkívül egy pszichológiai és csaknem metafizikai tartománynak a peremére vezetnek bennünket, ahol a tudományos elemzés eléri határait. Az érvelés túl könnyen siklik át a tényleges és logikus területéről a morális és filozófiai ködös birodalmába. Erőltetettnek tűnhet tehát, hogy megkíséreljük komolyan elemezni Galbraith hatását a közvéleményre, s még inkább az, hogy felébredszük skolasztikus szendergéséből Arisztotelész szellemét, s meghallgassuk e két szerző jelenésszerű dialógusát a közgazdaságtan morális aspektusairól.

Ez azonban nem teljesen az itt képviselt nézet. Azt állítom, hogy a Galbraith könyve körül támadt érdeklődés kevésbé tulajdonítható a mű gazdaságelméleti, vagy gazdaságpolitikai jelentőségének, hanem pontosan inkább azoknak a tágabb (morális és filozófiai) implikációknak, amelyek problémafelvetésének módjából következnek. Ennek reményeim szerint világosabban ki kell tűnnie azoknak a kritikai nézeteknek a diskussziójából, amelyeket Arisztotelész fejtett ki mintegy huszonöt évszázaddal ezelőtt. Szenvedélyes ellenérzése Szolón mintegy két és fél évszázaddal korábban kifejtett nézeteivel szemben a jólét kérdéséről, ez a klasszikus passzus. Mindjárt rátérünk.

Nem áll szándékomban erőltetetten pedáns párhuzamot vonni Arisztotelész és Galbraith vonatkozó nézetei közt az itt tárgyalandó kérdésekben. Egy ilyen kísérlet végtelenül anakronisztikus lenne és tartalmilag sem lenne védhető. Korszakaik technológiája a lehető legélesebben különbözött. Galbraith-nek a szabályozatlan piacrendszerre utaló megjegyzései pedig egy olyan gazdasági szervezettel kapcsolatosak, amilyen Arisztotelész idejében nem is létezett.

Arisztotelész és Galbraith nézetei három ponton logikailag és strukturálisan mégis összevethetők: céljuk *gazdasági kritika*, tartalmaznak egy *normatív elvet* a társadalomra vonatkozóan, aminek a gazdaság részét képezi, s egy *elméletet a szükségletekre és igényekre* vonatkozóan, ami összekapcsolja a társadalmat a gazdasággal. Galbraith a teljes foglalkoztatást állítja normatív kritériumként egy modern ipari társadalom elé és *szabályozatlan piacgazdaságunkkal* kapcsolatos kritikája abban kulminál, hogy ez torzítja a szükségletek és igények rendjét (lásd a „dependencia hatást” és „a társadalmi egyensúlyra vonatkozó elméletet”). Arisztotelész tágabb és alapvetőbb társadalomkonceptiója szerint a *közösség* teremti meg a *boldog életet*, ami túlmutat a pusztá állati

lét feltételein. Ez a kerete a kapelikével (a kommerciális cserével) kapcsolatos kritikájának, amit a Politika I. és a Nikomakhoszi etika V. könyvében fejt ki.

Ebből következnek a meglepő hasonlóságok szerzőink érvelésmódjai között. Ahhoz, hogy hasznát vegyük az összehasonlításnak, nem szabad ezeket sem felelőtlenül erőltetnünk, sem alábecsülnünk.

Nézzük Galbraith érvét! Fő posztulátuma az ipari társadalommal kapcsolatban a teljes (vagy közel teljes) foglalkoztatás. Ezt a posztulátumot mint az alapvető rend politikai–morális normáját mutatja be. A norma és a tény közötti distinkciót félresöprik a norma feltételezett általános empirikus elfogadottságának nevében, ami korunk alkotóelemévé teszi.

Az ilyen kreatív axiómák analógiáit találjuk egyebek közt Rousseau-nál aki szerint a társadalom valamifajta, a természetes állapotban lévő *egyének által szabadon kötött szerződése*nek köszönheti létét. Vagy korábban Hobbes-nál (ellenkező értelemben), aki szerint a társadalom egymás elpusztítására kész *szabad individuumokból* áll. Galbraith-nél a teljes foglalkoztatás posztulátuma irányítja a termelés és elosztás szervezetét. A termelést maximális szinten kell tartani, különben a foglalkoztatás csökken; a nyereséges elosztásból azonban az következik, hogy szüntelen nyomás mutatkozik a kapcsolódó szükségletek és igények létrehozására. Végző soron a szükségleteket és igényeket mesterségesen hozzák létre, hogy hozzáigazítsák a teljes foglalkoztatás követelményeihez. Ez a magva a társadalmilag kiegyensúlyozatlan piacrendszert illető galbraith-i kritikának.

Arisztotelész gazdaságfilozófiája, mint említettem, az emberi „közösség” fogalma körül forog, s egyes kortárs jelenségeket, különösen a pénzzel és kommerciális cserével kapcsolatban azért kritizál, mert azok ellentmondanak a „boldog életnek”. Közösség (koinonia) és boldog élet (eu zen) a teorema alappillérei. Koinonia – bármely szinten találkozunk is vele – az emberi csoport pozitív vonatkozásainak lényege. A tagok közötti jóakarát (philia) tartja fenn. Minden koinoniának megvan a maga philiája. A kölcsönösségben fejeződik ki, vagyis abban, hogy dolgokat „viszonzásként” tesszünk, megosztjuk a szükségleti cikkeket és kölcsönösen viseljük a terheket. Az emberi igények és szükségletek, megint csak a „boldog élet” (eu zen) fogalmába vannak sűrítve, vagyis azokba a módokba, amelyek révén az emberek a közösségben az állati lét (zen) elementáris feltételeit meghaladó életet keresik.

Kritikája az ellen irányult, amit *kapelikének* hívtak, s ami semmi mást nem jelentett, mint pénzcserét a kommerciális csere révén. A kifejezés használata Arisztotelész-nél talányos. A városállamban (polis) a régi időktől fogva volt *agora*, de ezen a helyen egyszerűen a friss – főtt vagy nyers – élelem eladása folyt. Nem volt nagybani kereskedelem, hitel, vagy arbitrázs. Sem a kínálat–kereslet–ár mechanizmus fogalma, sem az azt megtestesítő intézményé nem volt ismert. A *kapelost*, ezt a kisszerű utcai árust két okból nézték le. Először azért, mert drágábban adta el a dolgokat, mint amennyit ő fizetett értük, másodsor pedig azért, mert mindazonáltal szegény maradt. A negyedik század közepén azonban a jólszituált polgárok is nyíltan pénzt nyertek a kereskedelemről. Ezt Arisztotelész természetellenesnek, csaknem botrányosnak találta, hiszen azt csinálták mint a kisszerű utcai árus, csak nagyban. Ez biztos nem tarthatott számot a társadalmi helyeslésre. A kereskedelemnek ez a természetellenes formája, mely meghaladja az autarkéiát, hangzott Arisztotelész vádja, a pénz helytelen használatából következik, ami eltorzítja a boldog életet, mivel eltéríti az izgalmas és kielégítő közös-

ségi tevékenység iránti érdeklődéstől egy olyan hamis sürgetés irányába, hogy mindből több és több legyen. A pénz abban különbözik más javaktól, hogy önmagában vett cél, s egy *utilitarista értékskála* alapján a pénz iránti vágyakozás *határtalan*. Mindazonáltal, túl az alapvető létszükségleti cikkeken, mindazok a tárgyak amelyeket a pénz meg tud vásárolni *nem* részei a *boldog életnek*.

Periklész temetési beszéde az arisztotelészi boldog élet tömör megfogalmazása. Az athéni polgár szokásos napja még száz év múltán is esküdtszékbeli szolgálattal, s másokkal váltakozva viselt hivatalbeli tevékenységgel telt, kampányokkal és korteskedéssel, azzal, hogy törvényt kezdeményezett a gyűlésben, ünnepi felvonulásokon, nemzeti játékokon, s egész napos színházi előadásokon vett részt; professzionális ügyekkel foglalkozott, az üzleti tranzakciók kivételével, sporteseményekkel, s nyilvános vitákkal, melyek a középületek szépségét sugárzó környezetben, utcákon és tereken folytak, olykor éles megvilágításba helyezve a hadjáratok és tengeri csaták izgalma által.

Összegezve a strukturális párhuzamot: Galbraith újszerű támadásai a „konvencionális tanítással” szemben nem annyira következmény nélküliek, mint amennyire napjaink tradicionális közgazdaszai gondolhatják. Logikailag Galbraith magának a közgazdasági elemzésnek az alapjait mozdította el, meglehet anélkül, hogy teljesen tudatában lenne ennek a ténynek. Azzal, hogy a termelési nyomást a teljes foglalkoztatással hozta összefüggésbe, s nem közvetlenül az aggregát kereslettel, kiiktatta a főtengety, mivel egy piacgazdaságban *a termelés és az elosztás* az aggregát kereslet körül forog. Galbraith ezzel nyíltan lerombolja az emberi igények és szükségletek bevett koncepcióját, ami a piaci elemzés során alakult ki. Mindazonáltal az igényeknek és szükségleteknek a közgazdaságtan területén más elmélete nem létezik.

Ami Arisztotelészt illeti, a piacrendszer hiányában az igények és szükségletek általunk adott elemzése ismeretlen számára. A kínálat és kereslet fogalmai idegenek a görög gondolkodástól és irodalomtól. Természetesen találhatunk utalásokat az erőforrásokra és az igényekre vonatkozóan, de ezek összekapcsolása az ár révén ismeretlen. Az ekvivalenciák – a rögzített arányok – változása természetesen előfordult, s egy-két ismert esetben, tudjuk, úgy történt mintha egy piaci mechanizmus működött volna. De valójában az árképző piacok még nem intézményesültek.

Arisztotelész tehát azért ignorálta a piaci elemzést, mert nem ismerte. Galbraith azért ignorálja, mert a teljes foglalkoztatás posztulátuma megtöri a kapcsolatot a termelés és a piac között – ami az igényekben és szükségletekben fejeződik ki –, hacsak be nem iktatunk egy fordított irányú akciót, s meg nem engedjük a piaci mechanizmusnak, hogy közvetlenül, vagy közvetve nyomást gyakoroljon az igényekre és szükségletekre.

Most már készen állunk arra, hogy megvizsgáljuk a különböző és mégsem annyira különböző utakat, amelyek során Arisztotelész és Galbraith a maga módján egyaránt arra a következtetésre jut, hogy a megoldás kulcsa a boldog élet fogalmának restaurálása. Mindkét szerző megkísérelt rámutatni azokra az okokra, amelyek a boldog életet a pusztá utilitárius szükségletkielégítés aggregátumára korlátozták. Arisztotelész elemzése mélyrehatóbbnak bizonyulhat a kettő közül. Ha így van, megkíséreljük az általa kínált perspektívát alkalmazni, hogy javítsunk a galbraith-i formulán. Meglehet, az ő boldog élet fogalmához hozzá kell adnunk *az ipari társadalmon belüli szabadság mélyítésének és bővítésének* igazán modern követelményét. Vigyáznunk kell azonban arra, hogy ne azonosuljunk túlzottan Arisztotelész néhány – korához kötődő – preferenciájával.

Arisztotelész, csakúgy, mint Galbraith a „konvencionális tanítás” támadásával kezdi. Szolón azzal igazolta a dolgokat, hogy az elégia szerint „nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében”². A szó a plutos – kincs, ékszer, értékes tárgy, a vaygu’ a Trobriand szigetek lakói számára. Arisztotelész megvetéssel utasítja vissza a határtalan emberi igények és szükségletek fogalmát. Miért nem a chremata, a létfenntartáshoz szükséges dolgok alkotják az igazi vagyont a gazdaságban, kérdi. Sem a család, sem a polis, vagyis a városállam nem igényel határtalan mennyiséget ezekből. A legfontosabb cikkek esetén itt a gabonára, az olajra és a hasznos fémekre kell gondolni. Nem absztrakt egyéni vágyak értendők ide, hanem *kulturálisan definiált igények*, ahogyan az antropológia és a pszichológia érti őket (ami megintcsak *konkrét intézményesült normákat* implikál). Emlékszünk hogyan gúnyolta Hobbes a „vadszamar szabadságát”, mely csak a sivatagban létezik? Arisztotelész hasonlóképpen hívja a nem politikai embert, aki, Homéroszt idézve „rokotalan, istentelen, hajléktalan”³.

A passzus a következő: „Világos, hogy a városállam természet szerint előbbre való mint az egyes ember... viszont aki nem képes a társas egyesülésre, vagy akinek autarkeiája folytán semmire sincs szüksége, az nem része az államnak, akárcsak az állat vagy az isten”⁴.

Arisztotelész logikájában természetesen az eszközöket mindig behatárolják a célok – az egy célt szolgáló eszközöket limitálja a cél. Ezért arra a következtetésre jut, hogy a...⁵

² Arisztotelész, *Politika*, Gondolat K. 1984, 2. kiad., 84. o. Vesd össze: „*Ámde nem ismer az ember vágya határt a vagyonban...*” Szolón, *Elégia*, in: *Görög költők antológiája*, Bp. 1959, 99. o., idézi Arisztotelész, i.m. 345. o.

³ Arisztotelész *Politika*, Gondolat K. 1984, 2. kiad., 73., 344. o. Vesd össze: „*Törzstelen és törvénytelen az, nincs tűzhelye annak*”, Homérosz, *Iliász*, IX., 63, in: *uö., Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*, Magyar Helion K., Bp. 1967, 147. o.

⁴ Arisztotelész *Politika*, Gondolat K. 1984, 2. kiad., 74. o.

⁵ A kézirat itt megszakad, a fordítás folytatása a korábbi, 1959. február 15-i változat alapján készült: „pénz és a pénzbeli nyereség elbizonytalanítja a boldog élet fogalmát és hasznossági tételekre redukálja azt. A pénz önmagában vett cél, az utána való epekedés ezért határtalan. Mihelyst elfogadják annak eszközül, hogy mind több élvezhető dolgot szerezzenek meg, maga a boldog élet fogalma torzul el. Míg eredetileg a csere „természetes”, s az önfenntartást szolgálja, a pénzteremtés belépésével kommerciális csere fejlődik ki, aminek értelme nem az önfenntartás, hanem a pénz, mint önmagában vett cél. Azt gondolták, hogy Arisztotelész vak volt a gazdaság monetarizációja és a kommerciális csere felé hajtó erők iránt. Kétségtelen, hogy nem értette miféle jót tehetnének ezek és teljes ellenszennvel viseltetett a kommercializmussal szemben. Mindazonáltal hibás az a nézet, hogy attitűdje hatástalan volt. Ahogyan ő értelmezte korának gazdaságát az évszázadokra a polisz kultúrtörténetének egyik döntő tényezője lett, s a hellenizmus nem cáfolta, hanem igazolta azt, ami a polisz boldog élet hagyományában rögzült. A bíróság, a törvényhozó testület, a népgyűlés, az esküdtszék, a demokratikus választójog, a közsegélyezési rendszer, a tornacsarnok, a színház voltak a talpkövei.

Lehetséges, hogy a boldog élet filozófiájának azon nyugtalanító implikációi teszik bestsellerré könyvünket, amelyeket a napjainkban egész kontinenseken végigsöprő gyors változások félig-meddig tudatosan táplálnak. Miután tekintetünket az Arisztotelész által kínált perspektívákra edzettük, Galbraith kapcsán is felszikkázhat a tárgyunkra irányuló villanófény. Mi a boldog élet egy ipari társadalomban? Ha egyszer a főtegel törött, a váltóval és a lámpával való piszmozgás nem elegendő. Mindenekfölött a pozíció újragondolására van szükség. Az értelmiségi és a szakértő dolga az, hogy újra feltárja a teoretikus helyzetet, s nem az, hogy korszerűsítse az irreleváns biztonságérzeteket.

Három alapvető megfontolás: először, kultúránk a *hatékonyság* technológiájára épül, ami mérhetetlenül komplexebb mint a negyedik századi Görögországé volt. Másodsor, a tömegtermelés és tömegkommunikáció technológiájában rejlő *totalitárius vagy konformista tendencia* a szabadságot teszi a boldog élet kérdésévé. Harmadsor, a pénz jelentősége a hatékonyság és a szabadság szempontjából a döntő in-

tellektuális haladás Arisztotelész óta. A szimbolikus rendszerek – nyelv, írás, mérés, stb. – a pénz rendszere és eszköze nem kellőképpen átgondoltak, ez most már világos. A probléma mindkét pólusán, a hatékonyságén és a szabadságén elengedhetetlen a pénz eszköze. A fogyasztás szabadsága, vagyis az individuális választás kapcsán ezt általában felismerik. De mint a finanszírozás eszköze hasonló jelentőségre tehet szert a társadalom egésze szempontjából. Az, hogy a termelés mi módon viszonyul az emberi társadalom más, nélkülözö vitális szféráihoz attól függhet, hogyan finanszírozzák a gazdasági eszközök bekapcsolását az olyan kulturális szférákba, mint az oktatás, kormányzat, védelem, egészségügy és kommunikáció, közlekedés és kutatás, művészet és ízlés, természet és magánélet.

I. A termelés és finanszírozás elszámoltathatósága merül fel a gazdaságtudomány egyik fő problémájaként. A szabadság költségei két nagyon különböző formát ölthetnek: az anyagi javakét és szolgáltatásokét, amelyeket emberi és libertárius szükségleteink igényelnek; a hatékonyság csökkentését, ami bevihető a gazdasági folyamatba.

A hatékonyság detronizálása mint egy egyedi irányító elv elkerülhetetlen a szabad társadalomban. Csak más célokkal, értékekkel és ideálokkal versenyben fogadható el a hatékonyság.

II. Az arányosításnak nem szabad itt megállnia. Szabadságot vinni az ipar területére, értelmet kell nyernie ez maga is. A szabadság tartományának kiterjesztése a politikai és tisztán intellektuális területekről a mindennapi élet területére – ez az igény.

a) A lelkiismereti szolgálatmegtagadás elvének kiterjesztése nem csupán a háborús idők meggyőződéses pacifistájára érvényes. Mindenütt ahol kényszert, vagy részleges kényszert alkalmaznak (mint ahogy ez az eset az iparban, ahol a technológiai termelésben az egységes irányítás és fegyvelmezés érvényesül) a „megpróbáltatás esetének” (hardship case) libertárius elvét kell elismerni. A deviáns számára kell legyen egy bona fide második esély, nem olyan, amit a viktimizáció álcázására használnak, hanem olyan, mint egy védet hely, ami valós alternatívát kínál. Ha ezerből egy visszatérül, a társadalom, mint egész mérhetetlenül jól jár az ily módon intézményesült szabadság légköre révén.

b) A habeas corpus az iparra kiterjesztve meg fogja engedni a szervezett munka jogainak törvényesítését olyan módon, hogy a végső ipari szabadsággal a munkás személyét ruházza fel, ami magával a vállalattal szemben is hatékony, miután a probléma orvoslásának minden más eszközét kimerítették.

c) Hely a munkaszerződésben az egyénenként különböző szükségleteknek a döntési szabadság tekintetében, például a fizetéses, vagy fizetés nélküli, vagy járulékos, nem rutinszerű szolgáltatásokkal kompenzált szabadnapokra vonatkozóan. Egy ilyesvalaminek az elfogadása a munkaadók és a szakszervezetek által nélkülözhetetlen státuszt biztosítana a szabadság iránti szükségletnek az egyén életében.

d) Törekvések a technológia adaptálására az emberi szükségletekhez egy minimális hatékonyságvesztés révén, amit az ipari szabadság okoz.

e) A piacmentes területek kiterjesztése a kormányzattól, korporációtól és szakszervezettől az oktatás, a védelem, az orvosi és művészi hivatások társadalmi rétegeiig.

Napjainkban ez a kérdés merül fel: miért versenyezzünk a hatékonyság terminusaiban új országokkal, amelyeket elsődlegesen az olyan anyagi jólét iránti szükséglet hajt, amelyet a Nyugat már elért? Miért nem tételezzük a boldog életet egy új és humánusabb kultúra céljaként?”

TÁJÉKOZÓDÁS

Gelencsér Katalin*

GROUNDED THEORY

Egy olyan elméletet mutatok be dióhéjban, mely a mikroszkopikusan megfigyelt valóságra, mondatonként boncolgatva haladó adatelemzésre épül, de új és új kérdéseket, kategóriákat generál és végül a társadalom egy-egy szűkebb jelenségét általános elvi képletekkel magyarázza. Jelen cikk témája a megalapozott elmélet (*grounded theory*), mely az elmélet és empirikus kutatás között táguló szakadékot próbálja áthidalni.

A megalapozott elmélet egy módszertani elmélet, melyet két amerikai szociológus, Anselm L. Strauss és Barney Glaser dolgozott ki a hatvanas években, majd a *The Discovery of Grounded Theory* (1967) című műben tárták a nyilvánosság elé elméletük részleteit. Az említett mű, mely többek között célul tűzte ki a megbízható kvalitatív kutatás legitimitását, nem megkerülhető azok számára, akik a huszadik század módszertani fejlődésével, vagy módszertani sokszínűségével kívánnak foglalkozni, vagy akik éppen a kvalitatív megközelítés mélyebb megismerésére törekszenek. Érdekes azonban, hogy míg a nemzetközi szakirodalomban rendszeresen találunk hivatkozásokat a megalapozott elmélet módszertanára, illetve Strauss és Glaser művei gyakran szerepelnek a bibliográfiákban és referencialistákban, a magyar szociológiai piacon csak elvétve találkozhat a kutató a megalapozott elmélettel.

A *The Discovery of Grounded Theory* című könyvben Glaser és Strauss arra tesznek kísérletet, hogy bemutassák, hogyan lehet eljutni az adatok szintjéről az elméletalkotáshoz. Azt az elméletet nevezik megalapozott elméletnek, amely az adatokban gyökerezik, és az adatok folyamatos és szisztematikus elemzése során körvonalazódik. „... egy ilyen elmélet az empirikus helyzetekben is megáll, szociológusok és laikusok számára egyaránt érthető. Legfontosabb azonban, hogy működik – releváns következtetéseket, magyarázatokat, interpretációkat és alkalmazásokat tesz lehetővé” (Glaser–Strauss 1967: 1). Glaser és Strauss arra a következtetésre jutottak, hogy a mai szociológiában az elmélet helyessége nem választható el az elmélet létrejöttének folyamatától. „Tehát egy elmélet hasznosságát annak alapján is megítélhetjük, hogy milyen módon jött létre...” (Glaser–Strauss 1967: 2). Az elméletek értékelésének kritériumai – logikai konzisztencia, letisztultság, lényegre koncentráció, elméleti telítettség, integráltság, alkalmazhatóság – jelentős mértékben függenek attól a folyamatától, amelynek során az elmélet megszületett. A *grounded theory*-t főként, de korántsem kizárólag kvalitatív kutatásokban alkalmazzák. A kvalitatív kutató nyíltan vállalja, hogy már témaválasztásával is beleviszi saját személyiségét a kutatás meneté-

* Jelen tanulmány a Vallásszociológiai Szakosztály 2001. novemberi ülésén zajlott konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett és bővített változata.

be, szempontjait nyíltan kifejezi, és nem az objektív valóság feltétlen feltárását helyezi a kutatás központjába, hanem a másik ember személyét, a másik ember szubjektív valóságának megismerését. Nem törekszik reprezentativitásra, az adott, egyedi jelenségek magyarázatában érdekelt. Nem tudja mindig pontosan, mit és hogyan kell kérdezni, hanem rábízta magát a kutatott jelenség sajátosságaira, hadd vezéreljék azok a kutatást a maguk belső logikája szerint. Denzin és Lincoln (1994) öt korszakát különböztetik meg a kvalitatív kutatás fejlődésének, melyek a következők:

- hagyományos korszak: 1900–1950;
- aranykor: 1950–1970;
- műfajok közti elmosódás: 1970–1986;
- reprezentációs krízis: 1986–1990;
- posztmodern vagy jelen pillanatok: 1990-től.

Az első korszakot a pozitívizmus uralja még, de a második, az 1950-től 1970-ig terjedő időszakot a nagyfokú kreativitás, új módszerek születése jellemzi. Ebben az időben indult újtárra többek között az etnometodológia, a fenomenológia, a feminizmus is, de számunkra legfontosabb, hogy Glaser és Strauss is ekkor írták a megalapozott elmélet-ről szóló alapműüket, a *The Discovery*-t. Az ezt követő periódusban nagyon különböző útjai-módjai alakultak ki az empirikus anyagok gyűjtésének, elemzésének. Ebben az időben kezdték alkalmazni a nyitott kérdésekkel dolgozó, vagy félstruktúrált interjúkat, a megfigyelő módszereket, a dokumentumokra alapozó módszereket (narratívaelemzés, tartalomelemzés, szemiotikai elemzés). 1986-tól kezdve több olyan könyv is napvilágot látott, melyek a kutatás és írás reflexív voltát hangsúlyozták, melyek problematikusnak látták az érvényesség, megbízhatóság, általánosíthatóság és objektivitás kánonjait. S ha ezek a szempontok nem érvényesülnek, gondolkodhatunk-e egyáltalán tudományos munkáról? Ekkortól beszélünk tehát a legitimitációs krízisről. Ehhez társult egy reprezentációs krízis, mely a posztstrukturalista diskurzusba ágyazott interpretatív, nyelvészeti és retorikai fordulatokban gyökerezett (*interpretive, linguistic and rhetorical turns in social theory*).¹ A mai, posztmodernnek nevezett korban már nem küszködünk a legitimitáció és a reprezentativitás követelményeivel a kvalitatív módszertanon belül, hanem, Laurel Richardson gondolatai szerint, kialakítottunk egy új érzékenységet, melynek a kétkedés, hogy létezik-e olyan privilegizált diskurzus, módszerelmélet, mely egyetemes létetemenyese lehetne bármifajta hiteles tudásnak (Denzin–Lincoln 1994). A tudomány ma már elfogadja, hogy a kutatás interaktív folyamat a kutató és a vizsgált adat, dokumentum vagy egyén között.

Glaser és Strauss azt az álláspontot képviselik, hogy „... nincs alapvető ellentét a kvalitatív és kvantitatív módszerek vagy adatok céljai és tulajdonságai között. A meglévő ellentét arra épül, hogy az elmélet bizonyítását vagy generálását tekintjük-e elsődleges fontosságúnak – ehhez a kérdéshez kapcsolódik történelmileg a kvalitatív versus kvantitatív adatokról folyó parázs vita. Úgy gondoljuk, hogy az adatok mindegyik típusa alkalmazható az elmélet bizonyításánál és generálásánál is, bármi legyen is az elsődleges szempont. ... Sok esetben mindkét típusú adatra szükség van.” (Glaser–Strauss 1967: 17). Ugyanebben a bekezdésben olvashatjuk, hogy „jóllehet könyvünkben a kvalitatív adatokra nagy hangsúlyt helyezünk, a legtöbb fejezet azok számára is hasznosítható, akik kvantitatív adatok alapján alkotnak elméletet, mivel az

¹ A kapcsolódó episztemológiai vitáról lásd Denzin–Lincoln (1994: 38–43).

elméletalkotás folyamata nem függ a felhasznált adattípustól” (Glaser–Strauss 1967: 18). Habár a *The Discovery of Grounded Theory* alcíme (*Strategies for Qualitative Research* [Stratégiák a kvalitatív kutatáshoz]) az elméletet egyértelműen a kvalitatív elméletek közé sorolja,² az jól alkalmazható kvantitatív adatokra épülő kutatások során is. A szerzők minden szociológust arra biztatnak, hogy a bizonyítás retorikájának fölényét kiegyensúlyozandó, az elméletalkotás retorikájával (*rhetoric of generation*) éljenek.

Az elmélet kialakulása

A *The Discovery of Grounded Theory* egy időben jelent meg az Egyesült Államokban és Angliában, ami széles körű ismeretséget jelentett, legalábbis a kvalitatív kutatók és hallgatóik körében. A könyv publikálása után nem sokkal Glaser és Strauss a University of California, San Francisco (UCSF) Társadalom- és Magatartástudományi Tanszékén kvalitatív kutatással foglalkozó szemináriumokat vezetett, ahol a megalapozott elméletet is megismertették a diákokkal. Egyre több dolgozat született az elmélet alkalmazásában, mégpedig a legkülönbözőbb tudományterületeken, témakörökben (orvos-szociológia, pszichológia, oktatás, antropológia, szakmai szocializáció, újrarahaszkodás válás után, petesejt donáció lánytestvérek között, stb.). Az 1967 óta eltelt időben a megalapozott elmélet is változásokon ment keresztül – hiszen a tudás időhöz és helyhez kötött –, illetve ahány szakterületen alkalmazták, annyi féleképpen értelmezték magát a módszert. A mai kutatók kétségkívül a kortárs szellemi áramlatok hatása alatt dolgoznak, melyek így közvetve ugyan, de folyamatosan alakítják a *grounded theory*-t. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fő hangsúlyok eltolódnak vagy az elmélet központi elemei veszélybe kerülnek, csupán annyit, hogy „a jelen társadalmi és szellemi áramlatok által sugallt újabb ötletek és fogalmak, mint *feltételek* lépnek be analitikusan a megalapozott elmélet szerint kutatók vizsgálataiba” (Corbin–Strauss 1994: 276).

Az elmélet nem igazán egy újabb specifikus módszer vagy technikai fogások összessége, inkább a kvalitatív kutatás egyfajta módja, stílusa, amelynek vannak megkülönböztető jegyei, bizonyos módszertani irányelvei, melyek biztosítják a konceptuális fejlődést és telítettséget.³ Glaser és Strauss a hatvanas évek elején azt tanulmányozták egy kórházban, hogy a személyzet minként foglalkozik a haldokló betegekkel. Ebből a megfigyeléses vizsgálatból külön tanulmányok is születtek, és szintén ez a kutatás vezetett a *The Discovery* megírásához. A megalapozott elmélet két gondolati iskolához kötődik szorosabban: egyrészt az amerikai pragmatizmushoz, mint filozófiai áramlat-hoz (Dewey, Mead és Pierce munkái), másrészt a chicagói egyetemen kialakuló „*Chicago Sociology*”-hoz, ahol a huszas évektől kezdve egyre gyakrabban vezettek olyan kutatásokat, melyek terepmegfigyelésre, interjúkra támaszkodtak, melyek a figyelem

² Nagyrészt ez az oka annak, hogy kvantitatív kutatást vezető szociológusok nem figyelnek oda a megalapozott elméletre. Glaser későbbi jelentős művét (*Theoretical Sensitivity*, 1978) nagyrészt ugyancsak kvalitatív módszerekkel dolgozó kutatók olvassák, Strauss pedig célzatosan szintén kvalitatív szociológusoknak írta műveit.

³ A konceptuális telítettség a fogalmi gazdagságra és a fogalmak közötti kapcsolatok bőségére utal, miközben mind a fogalmak, mind a köztük lévő kapcsolatok az adatokból fakadnak.

középpontjába a társadalmi interakciót, a társadalmi folyamatokat helyezték. A chicagói iskola ráadásul megszületésétől kezdve hangsúlyozta a cselekvő álláspontjának megértését, mint szükséges feltételt az interakciók, folyamatok, és változások megértéséhez. Felmerülhet a kérdés, hogy a megalapozott elmélet miként nevezhető egyáltalán elméletnek, amikor annyira szorosan kötődik az adatokhoz, a terephez, az empirikus megfigyeléshez? Gyakori hibája a kezdő szociológusoknak, hogy annyira az elsődleges anyagokra támaszkodnak, hogy elemzéseik során azoktól nehezen rugaszkodnak el, nem törekednek általános érvényű, nagyobb társadalmi egységekre nézve helytálló megállapítások megfogalmazására, így kutatásuk eredménye inkább leíró jellegű esettanulmány lesz, mintsem egy megalapozott elmélet. Glaser és Strauss azonban külön kiemelik, hogy a *grounded theory* stílusú elemzés azon a feltételezésen alapul, hogy az általánosság különböző szintjein megfogalmazott elmélet⁴ elengedhetetlenül fontos a társadalmi jelenségek mélyebb megismeréséhez. Ehhez persze rögtön hozzáteszi Strauss, hogy „egy ilyen elméletnek az adatokkal való meghitt viszonyból kell kifejlődni” (Strauss 1987: 6).

Pár mondatban összefoglalva az elmélet lényegét, a következőket tartom meghatározónak: a megalapozott elmélet egy olyan, főként *kvalitatív* kutatások során alkalmazott általános elméletalkotási módszert jelöl, melynek lényege, hogy maga az elmélet a szisztematikusan gyűjtött és elemzett adatokban gyökerezik, ezért megalapozott. Az elmélet a kutatás folyamán körvonalazódik, mégpedig az elemzés és adatgyűjtés folyamatos *interakciója* során. A megalapozott elmélet *középszintű, interpretatív* elmélet, mely az *állandó összehasonlítás* módszerével dolgozik.

Az elemzés folyamata és elemei

Fogalom-mutató modell

A megalapozott elmélet egy úgynevezett fogalom-mutató modellre (*concept-indicator model*)⁵ épül, ami az empirikus mutatók fogalmi kódolását (*conceptual coding*) irányítja. Az empirikus mutató, vagy Pandit (1996) szóhasználatával az incidens, maga a nyers adat, mint például egy cselekvés, egy esemény, egy körülmény, amit megfigyelünk, olvastunk, vagy az interjúalanytól hallottunk. Ezek az incidensek egy olyan fogalom irányába mutatnak, melyekre az elemző következtet belőlük, kezdetben csak átmenetileg, majd egyre nagyobb biztonsággal. A különböző mutatókat (adategységet, információt hordozó jelenséget) folyamatosan összehasonlítjuk egymással, majd a kódolás során megállapítjuk, hogy mely mutatók mutatnak ugyanazon fogalom, koncepció irányába. „*A koncepciók az elemzés alapegységei, mivel az elmélet az adatok konceptualizálásából, és nem magából a valós adatból fejlődik ki*” (Pandit 1996: 1). A koncepció tehát tartalmi alapegység. Ez az összehasonlítás alapján történő fogalommal-

⁴ Az általánosság különböző szintjei alapján beszélhetünk szubsztanciális és formális elméletekről, melyekről később még szó esik.

⁵ Ebben a kifejezésben a mutató mint főnév, és nem mint folyamatos melléknévi igenév értendő. A mutató maga egy megfigyelt adategység, mely mindig egy fogalom irányába mutat.

kotás már része a kódolásnak. A folyamatos összehasonlítás természetesen arra kényszeríti a kutatót, hogy az adatok közti hasonlóságokra, különbségekre, azok jelentéstartalmára és jelentésárnyalatára minél inkább fény derüljön. Fogalomról (*concept*) akkor beszélhetünk, ha több mutató is utal rá. Több fogalom alkot egy kategóriát, tehát a kategória már eggyel magasabb szinten helyezkedik el az elemzés során, tehát absztraktabb. Pandit szerint a kategóriák az elméletalkotás sarokkövei (Pandit 1996: 2), rajtuk keresztül integrálható az elmélet. Minél újabb és újabb mutatókat, tehát adategységeket próbálunk egy körvonalazódott kategória alá besorolni, annál jobban fog finomodni magának a kategóriának a jelentése, tartalma.

Adatgyűjtés

Az adatgyűjtés kapcsán gyakran említik a kutatók, hogy nem szükséges, hogy maga a kutató állítsa elő az adatokat (terepmegfigyelésen, interjúkon, stb. keresztül), hanem érdemes felfigyelni más adatforrásokra is (kiadott dokumentumok, magándokumentumok: levelek, naplók, stb.). Minél előbb neki kell látnunk az elemzés folyamatának, hogy egyre hamarabb körvonalazódjanak további kérdéseink. Az elemzés során felmerült tisztázatlan kérdések pedig új adatok gyűjtését inspirálhatják. „Az adatgyűjtés szakasza sohasem ér véget teljesen, mert a kódolás és jegyzetelés folyamatosan friss kérdéseket generál, amelyek csak új adatok gyűjtésével, vagy korábbi adatok felülvizsgálatával válaszolhatók meg” (Strauss, 1987: 26).

Kódolás: az állandó összehasonlítás módszere (constant comparative method)

„Az állandó összehasonlító módszer célja, hogy az elméletalkotásnál... *explicit kódolást és analitikus folyamatokat használjunk*” (Glaser–Strauss 1967: 102). A kódolás folyamata meghatározó fontosságú a kutatás során, a kutatás eredményessége nagyban függ a kódolás eredményességétől. A kódolás azt jelenti, hogy a nyers adatokat részekre bontjuk, konceptualizáljuk, majd új formában rakjuk azokat össze. A meglévő adatból elvonatkoztatás útján egy fogalomra következtetnek, majd több hasonló fogalomból egy kategóriát hozok létre.⁶ A kódolás teszi lehetővé, hogy az incidensekből végül egy megalapozott elméletet hozzunk létre fogalmak és kategóriák megformálásán keresztül. A kódolásnak három típusa létezik, a nyílt kódolás (*open coding*), az axiális kódo-

⁶ Hasznosnak találok a kódolást egy egyszerű példával bemutatni; ha például egy idős, beteg emberrel készíték interjút, aki kérdésekre így felel: „Minden reggel beosztom a tevékenységeimet, a borotválkozás és fürdés közben pihenek”, akkor a kutató ezt a jelenséget „ütemezés” címszó alatt kódolja, az ütemezés tehát egy fogalom, egy koncepció lesz az adatelemzésben. Ha az interjúalany más olyan részletet is mesél a napi tevékenységéből, amely hasonló az imént említetthez (pl. vacsora és híradó között fogat mos), akkor azt a jelenséget is az „ütemezés” koncepció alá helyezem. Ha az elemzés során felmerülnek olyan fogalmak, (mint pl. gyógyszer bevétele, pihenés, odafigyelés az étrendre), a kutató a kódolás által ezeket a koncepciókat – jóllehet eltérnek egymástól, de ugyanazon jelenség irányába mutatnak – egy absztraktabb egység, vagyis egy *kategória* alá rendeli, amit jelen esetben „Stratégiák a betegség szabályozására” néven jegyez le. [Ezt a példát Pandit (1996) cikkéből idéztem. – A Szerző.]

lás (*axial coding*) illetve a szelektív kódolás (*selective coding*), melyekre a későbbiek folyamán részletesen is kitérek majd. Strauss a kezdő kutatóknak a kódolási paradigma (*coding paradigm*) alkalmazását javasolja, mégpedig azért, hogy egy-egy incidens feldolgozásánál semmi lényeges ne kerülhesse el figyelmünket. A kódolási paradigma elemei: körülmények, cselekvők közti interakciók, stratégiák és taktikák, következmények. Az adatok kódolásánál – ami a gyakorlatban úgy valósul meg, hogy soronként, ha kell, szavanként elemzem a rendelkezésre álló adatot, dokumentumot, az adatelemeket egymással összehasonlítom, azok között kapcsolatokat keresek –, tehát erre a négy elemre mindenképp figyelni kell. Ha egy incidensről elhatároztam, hogy melyik meglévő kategória melyik fogalma alá helyezem, akkor azt érdemes összehasonlítani a kategória többi fogalmával és incidensével is. Az incidensek folyamatos összehasonlítása és elrendeztetése során egy-egy kategóriának nagyon hamar kialakulnak az elméleti tulajdonságai. „*A kutató a kategória egészében, ...annak dimenzióiban, létrejöttének körülményeiben, főbb következményeiben, más kategóriákhoz való viszonyában illetve egyéb tulajdonságaiban kezd gondolkodni*” (Glaser–Strauss 1967: 106). Az elmélet kibontakozásától kezdve gyakran meg kell állni, abbahagyni a kódolást és az új ötleteket, meglátásokat le kell jegyezni, „*hogy megragadjuk az elméleti elképzelések kezdeti frissességét és a gondolatok közti konfliktust feloldjuk. A kutatónak annyi időt kell ezzel töltenie, amennyi szükséges a reflexióhoz, illetve ahhoz, hogy gondolkodását a lehető leglogikusabb (adatokban megalapozott, nem spekulatív) következtetések irányába vezesse*” (Glaser–Strauss 1967: 107).

A nyílt kódolás egy teljesen szabadon történő kódolás, a kódolási folyamat kezdeti szakasza: a feljegyzéseket, interjúkat vagy más dokumentumot nagyon alaposan szemügyre vesszük, tanulmányozzuk, soronként, néha szavanként haladva előre. Célja, hogy az adatokhoz fogalmakat rendeljük, ezek a fogalmak azonban csupán ideiglenesek. Ahogy haladunk előre a dokumentumban, egyre több kérdés merül fel bennünk, egyes fogalmakat megtartunk, egyeseket helytállóbb fogalmakra cserélünk, és egyre inkább figyelni kezdünk a fogalmak közti kapcsolatokra. Ebben a szakaszban a megalapozott elmélettel még csak ismerkedő kutatók gyakran megrekednek olyan gondolatoknál, melyek azt vizsgálják, hogy mi a valódi jelentése egy-egy sornak, mik lehetnek az interjúalany valós motivációi. Ezek az aggodalmak teljesen feleslegesnek bizonyulnak, mert a nyílt kódolás közben még nem kell a mélyebb és egyértelmű értelmezésre törekedni, hiszen ahogy halad előre a kódolási folyamat, úgy fedezünk fel újabb és újabb incidenseket, melyek finomítják, gazdagítják kezdetleges értelmezéseinket és kiszorítják helytelen következtetéseinket. „*A tapasztalt elemző tehát megtanulja azt a játékot játszani, hogy mindent elhisz, és semmit sem hisz el – ezen a ponton – olyan nyitottnak hagyva magát, mint maga a kódolás*” (Strauss 1987: 29). Az azonban igen fontos, hogy a kézzel fogható adatoktól távolságot vegyünk, mert csak így kezdődhet el az elmélet kibontakozása.⁷

⁷ A nyílt kódolás folyamatának kutatószemináriumon való demonstrálása azért is hasznos, mert a hallgatók – mivel érzelmileg nincsenek annyira involválva – könnyebben kódolják csoporttársaik adatait, mint sajátjukat (Strauss 1987). Glaser és Strauss úgy találták, hogy a megalapozott elmélet oktatásában éppen az az egyik legnehezebb feladat, hogy a hallgatókat rávezessék a valóban elméleti fogalmak és kategóriák kialakítására, hogy segítsenek nekik elrugaszkodni az empirikus adatoktól, hogy a kódolás ne csupán az incidensek körülírása legyen.

A felsoroltakon kívül a nyílt kódolásnál négy irányelvet kell szem előtt tartani, hogy a kódolás sikeres és effektív legyen.

Az első ezek közül, hogy kérdezzünk az adatokról: mire vonatkoznak ezek az adatok? Milyen kategóriák felé mutat ez az incidens? Mi történik tulajdonképpen az adatokban? Milyen alapvető problémával szembesülnek a cselekvők?

A második irányelv, hogy az adatokat tüzetesen, aprólékosan elemezzük. Minél alaposabb a kódolás, annál több ötlet és kategória születik az elemzés végére, és annál nagyobb az esélye, hogy egy valóban telített elméletet kapunk. A nyílt kódolás mikroszkopikus megközelítése segíti, hogy figyelmünket egy fontos kategória se kerülhesse ki.

A harmadik irányelv arra bátorítja a kutatót, hogy a kódolás folyamata közben álljon meg és vegye a fáradságot az elméleti feljegyzések, meglátások rögzítéséhez, mivel így hamarabb eljuthat egy elméletibb, analitikusabb síkra.

A negyedik irányelv pedig, hogy „*a kutató sohase tulajdonítson analitikai jelentőséget olyan... hagyományos változóknak, mint életkor, nem, társadalmi osztály, faj, mindaddig, amíg azokról ki nem derül, hogy valóban fontosak*” (Strauss 1987: 32).

Amíg a nyílt kódolás az adatokat fogalmakká és kategóriákká rendezi, addig az *axiális kódolás* kapcsolatokat teremt a kategória és annak dimenziói között, tehát egyetlen kategória különböző szempontjait elemzi sorra a kódolási paradigma alapján (körülmények, cselekvők interakciói, stratégiák, következmények). Az axiális kódolás során arra keresem a választ, hogy egy bizonyos kategória mit tud elmondani a kutatás alapproblémájáról? Célja, hogy az axiális kódolás végén alapkategóriák és alkategóriák álljanak rendelkezésünkre, ugyanakkor megvizsgálja a különböző kategóriák közti különbségeket, összefüggéseket. A *szelektív kódolás* már magának az elméletnek a kezdeti integrálását jelenti azáltal, hogy rávilágít a különböző kategóriák közötti összefüggésekre és kiemeli az alapkategóriákat. A szelektív kódolás során, mikor a szisztematikus elemzést követően megtaláljuk a kulcskategóriákat és azok alkategóriáit, egyúttal „figyelman kívül helyezzük” azokat a kategóriákat, amelyek nem kapcsolódnak kellő mértékben a kulcskategóriákhoz és ezért nem hasznosíthatók az elmélet kidolgozásánál.

A kódolás három típusa – nyílt, axiális és szelektív – a kódolási folyamat kezdeti fázisait követően, amikor csak a nyílt kódolást alkalmazza a kutató, nem szekvenciálisan követik egymást, hanem párhuzamosan.

Alapkategóriák

A megalapozott elmélet célja, hogy olyan elméletet alkossunk általa, amely releváns és problematikus viselkedésmintákra ad magyarázatot. Az elmélet fejlődése az alapkategória (alapkategóriák) köré szerveződik. Azok a kategóriák válnak alapkategóriává, melyek leginkább magyarázatot adnak a viselkedésminták változásaira, a viselkedésmintákban különböző körülmények hatására megfigyelt változásokra. Az alapkategória minden esetben releváns és működőképes. Köréje szerveződik a többi kategória és azok jellemzői, éppen ezért az alapkategóriának nagyon kidolgozottnak kell lennie, sok módosításon megy keresztül, mire kikristályosodik annyira, hogy valóban integráló eleme legyen az elméletnek. Elsődleges funkciója az integráló funkció, másodsor-

ban azért felelős, hogy az elmélet sűrű és telített legyen (Glaser 1978). A szociológusnak a kódolás folyamán tudatosan kell keresnie az alapkategóriákat, a jelenségek folyamatos összehasonlítása során állandóan éberrel kell kutatnia a „fő témát”, hogy mi jelenti a legnagyobb problémát az elemzett helyzet cselekvői számára, mi az, ami egyetlen viselkedésmintában összefoglalja a történések lényegét?⁸ Miután a kutató már rendelkezik néhány működőképes kategóriával, megpróbálja elméletileg telíteni azokat, amelyek magyarázó erővel bírnak (lásd később). A következő feltételek figyelembevételével könnyen megállapíthatjuk, hogy egy adott kategória szolgálhat-e alapkategóriaként (a feltételrendszer részletes leírását lásd Glaser 1978):

– A kategória legyen *központi*, tehát lehetőleg minél több másik kategóriához kapcsolódjon, és szorosabban, mint más lehetséges kulcskategória-jelöltek. Ez a központi helyzet szükséges feltétele annak, hogy a kategóriáról elhiggyük, hogy magyarázatot ad egy viselkedésminta (lehető legtöbb) variációjára.

– Az alapkategóriának *gyakran* meg kell jelennie az adatokban, pontosabban a mutatóknak, melyek az alapkategória által képviselt jelenségek felé mutatnak, kell gyakran szerepelniük. A gyakori előfordulás stabil viselkedésmintára utal. Ugyanakkor egy kategória ritka előfordulása nem jelenti azt, hogy a kategória nem érdekes vagy nem bír jelentőséggel, azt viszont jelzi, hogy nem lehet alapkategória.

– Az alapkategória *könnyen kapcsolódik* a többi kategóriához, ezeket a kapcsolódásokat nem kell erőltetni; ellenkezőleg, gyorsan és könnyen adódnak.

– Az alapkategória világos utalásokkal mutat egy *általánosabb elmélet* irányába.⁹

– Azáltal, hogy az alapkategória részletei egyre inkább kidolgozást nyernek analitikus megközelítésből, maga az elmélet is jelentősen fejlődik.

– Az alapkategória lehetővé teszi a *maximum variáció* beépítését az elemzésbe, hiszen a kutató az alapkategória (különböző) dimenziói, tulajdonságai, körülményei, következményei, stratégiái alapján kódol. Az alapkategória által képviselt jelenségnek tehát különböző alkategóriái, almintái, variációi kerülnek felszínre a kutatás során, és minél több (helytálló) variációval dolgozunk, annál gazdagabb, elméletileg annál telítettebb lesz az elemzés. A variációk elméletbe való beépítését a kvantitatív kutatók sokkal nagyobb előszeretettel alkalmazzák, mint a kvalitatív kutatók, mivel utóbbiak nagyvonalú, általános minták bemutatására törekcszenek. A megalapozott elméletnek azonban kifejezett célja a lehetséges variációk bemutatása.¹⁰

⁸ Ha emlékszünk, a kódolás négy irányelve közül az első az volt, hogy folyamatosan kérdezzünk rá az adatokra. Ez a folyamatos kérdés érzékennyé teszi az elemzót a lehetséges válaszokra, és az alapkategóriák tulajdonképpen a legmegfelelőbb válaszokat jelzik.

⁹ Erre a kritériumra azt a példát hozza Glaser, hogy egy elemző, aki a kórházban például a nővérek nappali vagy éjszakai műszakjait figyeli, hamar észreveheti, hogy a nappali illetve éjjeli műszakok alapvető strukturális tényezőként szerepelnek bármilyen huszonnégy órás munka vonatkozásában. Megfigyelései tehát egy általánosabb elmélet, a nappali-éjszakai műszakokról szóló elmélet irányába vezethetik őt.

¹⁰ „It is one of the hallmarks of the grounded theory mode, however, to seek variation” (Strauss 1987: 36).

Elméleti mintavétel (theoretical sampling)

Elméleti mintavételen az adatgyűjtésnek azt a folyamatát értjük, mikor a szociológus analitikus szempontok alapján eldönti, hogy a következő lépésben milyen fajta adatokat, és hol gyűjtsön. Az elméleti mintavételnél az érdekel bennünket, hogy milyen csoportokhoz, eseményekhez, cselekvésekhez forduljunk, és mindezt milyen elméleti megfontolás alapján tesszük. Ezeket a kérdéseket akkor tudjuk megválaszolni, ha már kialakulóban vannak a kategóriák, kezd körvonalazódni az elmélet, tehát az elméleti mintavételt az eddig elvégzett kutatás elméleti orientációja vezérli, jóllehet szükség van a kutató fantáziájára, leleményességére, megérzéseire, és nagy szerepet játszik elméleti érzékenysége is.¹¹ Az adatok elemzése és az elméleti mintavétel egy idő után egymás mellett haladnak, mert az új adatok kódolása új kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolására újabb adatokat kell gyűjtenünk (Glaser–Strauss 1967: 109). Ha az elméleti mintavételnél jó irányban indulunk el, látványosan és hatékonyan haladhatunk előre a kutatásban. Az elméleti mintavételt akkor fejezhetjük be, ha már mindegyik kategóriánk telítődött, és nincsenek fehér foltok az elmélet szövetében.

Elméleti telítettség (theoretical saturation)

Elméleti telítettségéről akkor beszélhetünk, amikor már nem találunk olyan adatot, amely egy kategória új tulajdonságát képezhetné. „Amint újra és újra hasonló esetekre bukkan, a kutató empirikusan meggyőződik arról, hogy a kategória telített” (Glaser–Strauss 1967: 61). Amíg el nem érjük a telítettség állapotát, új és új csoportokat kell megvizsgálnunk arra vonatkozóan – ez az elméleti mintavétel folyamata –, hogy eddigi kategóriáink és elméletünk működőképes-e, illetve azoknak van-e olyan dimenziója, tulajdonsága, alkategóriája, amelyeket eddigi kutatásunk során nem fedeztük fel. Ha egy adott kategória telítődött, azzal nincs több dolgunk, hanem tovább kell mennünk egy másik kategóriára, és annak finomításán kell dolgoznunk mindaddig, amíg az nem telítődik. „A telítődés megtörténtével az elemző rá fog jönni, hogy elméletében, különösképpen alapkategóriáit tekintve, bizonyos szakadékok majdnem, ha nem éppen teljesen, eltűntek. A telítettség eléréséhez maximalizálja a (megvizsgálandó) csoportok közti különbségeket, így maximalizálja a kategóriára hatással lévő adatok változatosságát, ezáltal a kategóriának olyan sokfajta tulajdonságát fejlesztheti ki, amennyi csak lehetséges” (Glaser–Strauss 1967: 62).

A megalapozott elmélet szerint a jó elmélet tükrözi a valós világot, előrejelzéseket lehet belőle levonni, magyarázatokkal szolgál, releváns azok számára, akiket érint és könnyen módosítható. Ezek a jellemzők azonban csak akkor érvényesülhetnek, ha az

¹¹ Glaser és Strauss nagy hangsúlyt fektetnek az elméleti érzékenység, elméleti kifinomultság (*theoretical sensitivity*) kifejlődésére. Erre azért van szükség, hogy képesek legyünk konceptualizálni és az adatokból körvonalazódó elméletet felismerni. Azáltal, hogy állandóan rákérdezek az elméletre (Mi történik az elméletben? Hogyan születik meg? Mi az általános helyzete? Milyen fajta modellekre épül?), az elméleti érzékenység nagyon gyorsan fejlődhet, hamar elvezeti a kutatót arra az állapotra, hogy elméleti fogalmakban gondolkodjon. Ha azonban a szociológus kizárólagosan elkötelezi magát egyetlen előre kigondolt elmélet irányában, doktrinerré válik, és könnyen elveszítheti elméleti érzékenységét. Ebben az esetben minden olyan kérdéssel szemben defenzív lesz, amely kétségbe vonja elméletét (Glaser–Strauss 1967: 46).

elmélet jelentésében, struktúrájában, logikájában integrált. Nincsenek benne érthetetlen ugrások, fehér foltok, elvarratlan szálak, egymásból nem következő megállapítások.

Az elmélet integrálása

A megalapozott elmélet integrálása az elmélet kezdeti körvonalazódásánál veszi kezdetét, és egy időben halad az adatgyűjtéssel, elméleti mintavétellel, a kódolással, azokat részben irányítja, részben hatásuk alatt áll. Az elméletnek folyamatként való felfogása többször hangsúlyt nyer Glaser, Strauss és más kutatók műveiben is, akik a megalapozott elméletet alkalmazzák. Azt állítják, hogy a kutatási szakaszok (adatgyűjtés, kódolás, integrálás, stb.) határozott elkülönítése – amint ezt a leíró és bizonyításra épülő tanulmányok többségében tapasztaljuk – akadályozza az elmélet kialakulását. Egy elméletet csak akkor engedhetünk továbbfejlődni, ha biztosak vagyunk már abban, hogy harmóniában áll az adatokkal és nem mi erőltetjük az adatokkal való egyezést. *„Az elmélet kibontakozó integráló kerete... egy nyitott keret, amelyet aligha kell már újra terveznünk. Azért nyitott, mert amint új kategóriák vagy tulajdonságok jelennek meg és kapcsolódnak egymáshoz, azoknak, úgy tűnik, mindig akad is hely ebben a keretben”* (Glaser–Strauss 1967: 41).

Néhány megjegyzés

Az elmélet általánosságának szintjére vonatkozóan különbséget kell tennünk szubsztanciális és formális elmélet között. Mindkét típusú elmélet a középszintű elméletek kategóriájába tartozik.¹² A szubsztanciális elmélet (*substantive theory*) a szociológiai kutatás egy-egy empirikus területét dolgozza fel (pl. beteggondozás, faji viszonyok, felsőoktatás, intézmények működése). A formális elmélet (*formal* vagy *general theory*) azonban a társadalmi jelenségeket absztrakt, fogalmi síkon magyarázza (pl. stigma, deviáns viselkedés, hatalom, szocializáció), éppen ezért nagyon csekély azon elméletek száma, melyek egyszerre formálisak, és az adatokban nyernek megalapozást. A formális elméletek legtöbbször spekulatív forrásokból táplálkoznak, és a dedukció módszerével állítja azokat össze a szociológus. A szociológiában eddig kevesen figyeltek fel arra, hogy a szubsztanciális és formális elméletek kapcsolódhatnak, tehát egy szubsztanciális elméletből nagyon sok olyan általános megállapítás és relevancia vonható le, melyek elvezethetik a kutatót egy formális elmélet megalkotásához.¹³ A szubsztanciális elmélet úgymond *„ugródeszkaként szolgálhat egy megalapozott, formális (vagy ahogy gyakrabban nevezzük, „általános”) elmélet kifejlődéséhez. ... A szubsztanciális elmélet egy stratégiai kapocs a megalapozott formális elmélet megfogalmazásában és létrehozásában”* (Glaser–Strauss 1967: 79). Sőt, jóllehet formális elméletet is lehet közvetlenül az adatokra támaszkodva írni, Glaser és

¹² *„They fall between the minor working hypotheses of everyday life and the all-inclusive grand theories”* (Strauss 1971: 178).

¹³ Ennek fontosságáról, módjairól Glaser és Strauss (1967) külön fejezetben értekeznek.

Strauss kívánatosabbnak, néha pedig kifejezetten szükségesnek tartják, hogy a formális elméletet egy szubsztanciális elméletből kiindulva alkossuk meg. A formális elméletek megalkotása mögött valójában majdnem mindig egy szubsztanciális elmélet alapos ismerete fedezhető fel, amely a kutatót további elemzésekre inspirálta.

A *grounded theory* interpretatív, tehát a vizsgált alanyok perspektíváira és nézőpontjaira is kíváncsi, és a többi kvalitatív kutatóhoz hasonlóan az elmélet elkötelezettjei felelősséget vállalnak interpretatív szerepükért. Nem tartják elegendőnek, hogy megfigyeljék és leírják a vizsgált alanyok nézőpontját, hanem megpróbálják értelmezni azt, amit megfigyeltek, hallottak vagy olvastak (Corbin–Strauss 1994).

A megalapozott elmélet esetében mindig egy elmélet generálásáról beszélünk és sohasem előre kigondolt hipotézisek deduktív bizonyításáról.¹⁴ Akárcsak más módszerek esetében, a megalapozott elméletnél is bizonyítani kell a hipotéziseket (fogalmak közti viszonyokról szóló állításokat), de itt a hipotézisek az elméletalkotás *eredményei* és nem kiindulópontjai, és azok bizonyítása a *kutatás folyamán*, az adatgyűjtés és elméleti elemzés közben történik, nem pedig utólagosan.

A megalapozott elmélet, amint azt neve is mutatja, nyomatékosan hangsúlyozza az elmélet fejlődését, az elméleti szint elérését a módszer során. Miért van szükség az elméletre, miért nem elég egy-egy jelenség alapos és hű leírása, bemutatása? Corbin és Strauss (1994) nem ragaszkodnak ahhoz, hogy minden szociológiai kutatás vagy kvalitatív elemzés csak akkor nyer értelmet, ha elmélet kialakulásához vagy felhasználásához vezet. Azt sem állítják, hogy az elméletalkotás fontosabb, mint a társadalmi valóság értelmezésének más módjai, vagy hogy hasznosabb és jelentősebb eredménnyel kecsegtet; amit viszont kiemelten fontosnak tartanak, az az, hogy ha már elmélettel állunk szemben, akkor az elmélet legyen megalapozott és legyen köze a valós adatokhoz. De miből is áll egy elmélet? „Az elmélet *fogalmak* és *fogalomcsoportok* közötti *valószínű* kapcsolatokból áll” (Corbin–Strauss 1994: 278). Ennek a valószínűségnek a kutatás folyamán erősödnie kell. A megalapozott elmélet olyan elmélet, amely fogalmilag sűrű, ami nem feltétlen a fogalmak bőségét, hanem a fogalmak között fennálló kapcsolódások bőségét jelzi. Ezeket a kapcsolódásokat diszkurzív formában prezentáljuk, beágyazzuk őket egy leíró és magyarázó írásműbe. A megalapozott elmélet különböző típusú társadalmi egységek, társadalmi cselekvők közötti cselekvések és interakciók *mintáira* kíváncsi, és nem az egyes társadalmi egységekre vagy cselekvőkre. Az elméletben a társadalmi mintákhoz hasonló súllyal bír a *folyamatok* felfedezése – nem feltétlenül abban az értelemben, hogy bizonyos jelenségek elkülöníthető szakaszokra bonthatók –, hanem abban az értelemben, hogy kölcsönös változások történnek a cselekvések és interakciók mintáiban, illetve a külső vagy belső körülmények megváltozásának hatására. Egyszerűbben fogalmazva, azt kutatjuk, hogy mi történik a mintákkal, a cselekvőkkel bizonyos feltételek, körülmények megváltozásának hatására. Ez a fajta elmélet-szemlélet kiszámíthatóvá teszi a teóriát: be tudjuk határolni, hogy egy új szituációban hasonló körülmények fennállása esetén hozzávetőlegesen hasonló következményekkel számolhatunk. Feltétlenül meg kell

¹⁴ Az előzetes hipotézisek jelenléte és létjogosultsága külön vitatémát képez a szociológiai kutatásban. Ha nagyon általános szinten fogalmazunk, természetesen minden kutatás rendelkezik előzetesen felállított hipotézissel – akár explicite felsoroljuk azokat akár nem –, hiszen maga a témaválasztás, a bizonyos területek felé fordulás is magában rejt egy célzott kíváncsiságot: „Azért fogom ezt és ezt kutatni, mert van róla egy elképzelésem, mert tapasztalatom és tudásom alapján kérdéseim merültek fel a témáról”.

említeni, hogy a megalapozott elmélet nagyon képlékeny,¹⁵ éppen azért, mert az időleghességet, a folyamatokat hangsúlyozza, mert minden új helyzetben rá kell kérdeznünk arra, hogy működőképes-e itt az elméletem, ha igen, hogyan, ha nem, miért nem.

A megalapozott elmélet nem spekulatív, éppen ezért hatékony és alkalmazható. Mindenfajta tudományos kénysertől mentes, ugyanakkor roppant idő- és munkaigényes, tehát nem egy kényelmes elmélet, de végeredményét tekintve hiteles, pontos, megbízható. Számomra azért vonzó, mert kifejezetten szelíden és nyitottan közelít megismerésének tárgyához, de szelídsége szigorú önellenzéssel, állandó – a legjobb megoldásra sarkalló – kétségekkel és a szavankénti előrejutás fáradságával párosul.

Irodalom

- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Chenail, Ronald J. (1992): Qualitative research: Central tendencies and ranges. *The Qualitative Report*, 1 (4) 1992.; <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Corbin, Juliet–Strauss, Anselm (1994): Grounded theory methodology. An overview. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna (1994): Introduction. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Glaser, Barney (1978): *Theoretical sensitivity*. Mill Valley, CA: Sociological press.
- Glaser, Barney–Strauss, Anselm (1967): *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Glaser, Barney–Strauss, Anselm (1971): *Status passage*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Lyman, Stanford M.–Vidich, Arthur J. (1994): *Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology*. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Miles, Matthew B. (1979): Qualitative data as an attractive nuisance: The problem of analysis. *Administrative Science Quarterly*.
- Miles, Matthew B.–Huberman, Michael (1994): *Qualitative data analysis*. Sage Publications.
- Pandit, Naresh R. (1996): The creation of theory: a recent application of the grounded theory method. *The Qualitative Report*, 2 (4); <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Strauss, Anselm L. (1987): *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wainwright, David (1997): Can sociological research be qualitative, critical and valid? *The Qualitative Report*, 3 (2); <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Grounded Theory Online Forums and Seminars: <http://groundedtheory.com/dcforum/general>.

¹⁵ Az angol szöveg (Corbin–Strauss 1994) a *fluid*-folyékony kifejezést használja.

Bögre Zsuzsa

ÉLETTÖRTÉNETI MÓDSZER ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN*

– *Feldolgozási javaslat és illusztráció* –

Az utóbbi évtizedekben mind a hazai, mind a nemzetközi szociológiában fellendült a személyes dokumentumok gyűjtése és feldolgozása. Személyes dokumentumoknak tekinthetjük a levelezéseket, naplót, önéletrajzokat, mások által megírt életrajzokat, élettörténeteket, narratívákat, stb. Amikor a személyes visszaemlékezésekhez tudományos elemzés céljából nyúlunk, akkor összefoglalóan a biográfia módszeréről beszélünk. A biográfia tehát olyan társadalomtudományi módszer, amely személyes dokumentumok alapján értelmezi a társadalmi jelenségeket, folyamatokat (Denzin 1989, Atkinson 1998).

Részletesebben itt most nem foglalkozhatunk azzal – az egyébként nagyon érdekes és tanulságos – módszertani vitával, amelyet a nyolcvanas években kezdeményeztek a biográfia módszer „újra-felfedezői”. Akkor tanulmányok sokasága érvelt amellett, hogy a kvalitatív módszerek – ezen belül is a személyes dokumentumok – használata méltatlanul háttérbe szorult a szociológiában a kvantitatív eljárásokkal szemben. A tanulmányok szerzői úgy látták, hogy eljött az ideje annak, hogy a kvalitatív módszerek méltóbb helyre kerüljenek a szociológiai kutatásokban (Bertaoux 1981).

Többféle okra vezethető vissza a kvalitatív módszer napjainkban tapasztalható reneszánsza (Glen 1981; Thompson 1981; László 1998; Pataki 1995, 1996, 1997, 2001). Az utóbbi időben a pozitívista tudományfelfogás dominanciája megtört, a kutatók figyelmé bátrabban fordult ismét a személyes dokumentumok felé. Napjainkban az érdeklődés előterébe került az idő- és a felnőttkori magatartás történeti szempontú vizsgálata, ez elősegíti az emlékezések felértékelődését. A megnövekedett élettartam a fejlődépszichológia központi témája lett, fontossá vált a személyes élet változásainak követése. Egyre több kvantitatív kutatás született a család és az egyén társadalomtörténeti szerepéről, mégis sok társadalomtudós azon a véleményen van, hogy hiányoznak az általánosabb összefüggések levonásához szükséges adatok. Ezeket a hiányokat pótolhatja a személyes történelem és történet megismerése. Az öregkort kutató szociológia az életút kutatásával kapcsolódott össze. A számítástechnika rohamos fejlődése lehetővé tette az élettörténetek számítóképes feldolgozását, azok többszöri újraelemzését.

Amikor a személyes dokumentumok „visszatéréséről”, vagy „újrafelfedezéséről” beszélünk, akkor arra utalunk, hogy ezeket az amerikai szociológia már a huszadik század első évtizedeiben is használta (Thomas–Znaniecki 1958 [1919–21]). Naplók,

* A szerző 2001 elején befejezte Ph.D. disszertációját, amelyben a társadalmi, politikai változások hatását kutatta a vallásos emberek identitására vonatkozóan. A disszertációban ötven élettörténet került feldolgozásra. Jelen tanulmány ennek a nagyobb lélegzetű munkának a kiinduló pontjaira, tapasztalataira támaszkodva készült, és a Vallásszociológiai Szakosztály 2001. novemberi ülésén zajlott konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett és bővített változata.

levelezések segítségével vizsgálták a társadalmi változások és a személyiség alakulása közötti összefüggéseket. Eredményeik publikálására 1919 és 1921 között került sor az Egyesült Államokban. A ma klasszikusoknak tekinthető szerzőpáros módszere azonban nem vált általánosan elfogadottá az akkori társadalomtudósok körében, annak ellenére, hogy eljárásukat a *chicagói iskola* – a deviancia és a kriminológia vizsgálatában – átvette.

Még ma is figyelemreméltó az a szemlélet, ahogyan a fenti két szerző a személyes dokumentumokat kezelte. Thomas és Znaniecki szerint az élettörténet a legtökéletesebb adattípus, amiről szociológus valaha is álmodhat. Látták azonban a módszer alkalmazásában rejlő veszélyeket is: „Az egyéni magatartásoknak elhamarkodottan általános értéket tulajdonítunk.” Ennek elkerülésére azt javasolták, hogy a „bizonyos pillanatban megfigyelt magatartást állandóan össze kell vetni mindazokkal, amelyek ugyanazon egyén történetéhez tartoznak, és amelyek az illető egyén jelentését adják”. (idézi a szerzők álláspontját Markiewicz-Lagneau 1982: 12.) A jelzett veszély ma is aktuális, s a problémára adott választ érdemes a módszert használó kutatónak újragondolni.

A személyes dokumentumok értelmezésekor – a továbbiakban mondanivalónkat leszűkítjük az élettörténetekre – többféle ténnyel kell számolnunk. Ilyen például az emberi emlékezet szelektivitásának kérdése. Pszichológiai, antropológiai, néprajzi, történelmi, szociológiai kutatásokból tudjuk, hogy az egyén csak a neki fontos dolgokra emlékezik vissza. Amikor valaki mesél az életéről, akkor „történetei készletéből” válogat. Sőt, az emlékek között sajátos sorrendet alakít ki. Ez a sorrend a fontos és a kevésbé fontos elbeszélésekből, emlékekből áll. A hétköznapiakban, amikor az embert újabb és újabb hatások érik, akkor a már korábban kialakult rendezettség, „fontossági sorrend” megváltozhat. Előbbiekből következik, hogy az élettörténet nyitott rendszer, annak kronológiája, struktúrája csak a halál pillanatában fejeződik be (Denzin 1989, Smith 1998).

Továbbá kutatóként tisztában kell lennünk az élettörténetek folyamat jellegével, amelyben kisebb változások mindig bekövetkezhetnek. A nagyobb változások hatására pedig – mint amilyen egy rendszerváltás, vagy egy krízis az egyén életében – törések, fordulatok állhatnak be. Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az események szelektív bemutatása véletlenszerű vagy akár önkényes lenne. Éppen ellenkezőleg! Az élettörténetek nem egyszerűen elszigetelt tapasztalatok láncolatai, hanem – ahogyan azt már fentebb mondtuk – az egyén „fontosságai” alapján sajátos struktúrát alkotnak. A személy a rá jellemző struktúra függvényében beszéli el életét.

Ma már látjuk, hogy az élettörténet elmesélésekor az egyén szubjektív önértelmezését mutatja be, azt fogalmazza meg, ahogyan saját magát értelmezi. Sok esetben éppen a kutatás szituációja teremti meg ennek az önkifejezésnek a lehetőségét. (Kohli 1981, Atkinson 1998, Denzin 1989, Riessmann 1993.)

Sokszor felmerül az elmesélt események valóságának, a „Tényleg így történt?” kérdése. Abban egyetértésre jutottak a módszerrel foglalkozók, hogy nem a történetek hitelessége a fontos, hanem az abban megfogalmazott szubjektív látásmód. Kérdés azonban, hogy mit jelent a szubjektív igazság olyan esetben, amikor a kutató világosan látja, hogy a megkérdezett történetei elhallgatásokkal, ferdítésekkel van tele? Példaként említhetjük az utóbbi évek egyik legsikerültebb dokumentumfilmjét, amely a recki internálótáborról szól. A filmben megszólaltak a hírhedt tábor rabjai és őrei. Az

örök a rabokkal ellentétben úgy nyilatkoztak, hogy ők fizikailag senkit sem bántottak. A fegyőrök többségéről, – de különösen a „Piros” gúnynevet viselőről – tudni lehetett, hogy szemrebbenés nélkül hazudott. A nézők hangos felhördüléssel fogadták visszaemlékezését, mert megszólalása előtt néhány filmkockával, a tábor túlélő rabok éppen „Piros” kínzásairól beszéltek. Hogy ki mondott igazat ebben az esetben nem volt kétséges. Ez az eset önmagában is érdekes, de itt azt szeretnénk vele éreztetni, hogy az élettörténetekkel elsősorban nem a tények igazságtartalmához jutunk el, hanem a mesélő világképéhez, identitásához. A példában szereplő őrről megtudtuk, hogy ma már nem akar vagy nem tud szembenézni korábbi magatartásával. Tehát nem arról szolt „Piros” vallomása, hogy nem verte a rabokat, hanem arról, hogy ma úgy gondolja, hogy jobb, ha ezt nem vallja be a nyilvánosság előtt.

Az igazság és a hitelesség szubjektív értelmezése azt jelenti, hogy az emlékek identitásunk részévé válnak, s óhatatlan módosulásokon mennek keresztül. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy hazudik-e vagy sem az illető, többre jutunk, ha arra keressük a választ, hogy miért mutatja úgy be az életét, ahogyan azt teszi?

Az élettörténet tehát nem más, mint az egyén konstrukciója önmagáról (Bausinger 1988). A szociológusnak azt a múltat kell megérteni az élettörténetekből, amelyekkel a mesélők az elbeszélés pillanatában együttélnek (Bertaux 1981).

Módszertani javaslat az élettörténetek feldolgozásához

Az élettörténetek feldolgozásakor a szociológus szembetalálja magát azzal a problémával, hogy a remélnél kevesebb gyakorlati segítséget kap munkájához a szakirodalomból. Nem mintha a kvalitatív módszertani segédkönyvekben nem olvashatnánk a gyakorlati alkalmazásokról. Sőt! Sokasodnak a feldolgozás folyamatát leíró módszertani tanulmányok.¹ Mégis azt kell tapasztalnunk, hogy az elméleti tudás gyakorlati váltásakor a kutató többnyire magára marad. Ebben a szakaszban egyedül – vagy szerencsésebb esetben kutatótársaival együttműködve – kell kidolgoznia a feldolgozás konkrét lépéseit. Az elemzést ugyanis a kutatási téma, a témán belüli hangsúlyok kiválasztása, a kutatónak a téma iránti érzékenysége nagyban befolyásolja. Ritka az olyan eset, amikor egy jól bevált feldolgozási gyakorlatot receptszerűen használhatunk. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy nem segíthet mások tapasztalatának megismerése, ellenkezőleg. Minél több eljárással ismerkedünk meg, annál könnyebben juthatunk el saját kutatásunk legmegfelelőbb módszeréhez. Csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy elsősorban nem az élettörténetek feldolgozásának technikáját kell másoktól eltanulnunk, hanem azt, hogy hogyan kell a már jól bevált technikákat saját kutatásainkban alkalmazni. Nem arra kell törekednünk, hogy a feldolgozási sablonokra tanítsuk meg egymást, hanem arra, hogy hogyan kell ilyen sablonokat konstruálni.

A szociológus értelmező munkája akkor kezdődik igazán, amikor kezébe veszi az élettörténetek írott változatát. A túlradó adatözönt először rendezni kell, hogy aztán

1 Ilyen például a *Qualitative Research Methods Series* a Sage Kiadó gondozásában, amelyet 1986-ban indítottak el, s mára már közel félszáz kötetet jelentettek meg a témában. Vagy a *The narrative study of life* könyvsorozat, ugyancsak a Sage Kiadótól. Folyóiratok esetében megemlíthetjük a *Journal of Narrative and Life History* kiadványait, amely folyamatosan közli a kvalitatív kutatások feldolgozásait.

valamilyen szempont szerint elvégezhető legyen az analízis. A rendezés előtt az anyag zavarosnak, ellentmondásosnak tűnhet. Minden élettörténet egyedi és megismételhetetlen kalandként jelenik meg először, s csak az értelmező után lesz az egyszerű szövegből általános, az egyediségből társadalmi érvényesség.

A szövegek elrendezésének és analízisének többféle felfogása ismert ma már, ezek közül most egyet mutatunk be.²

A feldolgozási javaslat szempontjai

Első feladatok közé tartozik az élettörténetek kronológiájának elkészítése. Ekkor tulajdonképpen élettörténeti vázlatot, részletes adatlapot készítünk. Fontos kérdés, hogy mi kerüljön erre az adatlapra?

A kronológiához nem pusztán az adatokat, eseményeket gyűjthetjük össze a szövegből, hanem a mesélő által elmondott sztorikat, történeteket is.³ A gyűjtés legáltalánosabb szempontjai a következők lehetnek:

- Az egyéni élet dimenziói: kulturális, társadalmi és pszichoszociális dimenziók.
- Az egyéni élet sorsfordulóinak megfigyelése, a sorsfordulók közötti szakaszok életfeltételeinek megállapítása.
- Az egyén jellegzetes alkalmazkodási stratégiája a társalmi körülményekhez.

Amikor az élettörténet kulturális dimenziójáról beszélünk, akkor lényegében az egyéni élet karrierjének jellegét és tartalmát vizsgáljuk. Azokat az emberek közötti elvárásrendszereket, viselkedési mintákat követjük nyomon, amelyek között az egyén felnő. Az mondhatjuk, hogy minden kultúra felkínál tagjai számára egy általános életpályamodellt, forgatókönyvet, amelyet mindenki lehetőségeihez képest használ ki vagy módosít.

A társadalmi dimenzió a hétköznapiakban nem válik le a kulturálisról, az analízis szempontjából jó azonban különválasztani azokat. A társadalmiság az egyén olyan cselekedeteiben, döntéseiben fedezhető fel, amelyekben ráismerhetünk az egyes csoportok magatartásmódjaira.

Az illusztrálásképpen bemutatott interjúelemzésben (lásd. András élettörténetét) a kulturális és a társadalmi dimenziókat a következőképpen konkretizáltuk:

Családi környezet: Meghatároztuk, hogy a társadalom mely rétegéből jött az interjúalany. Milyen emlékeket őrzött meg szüleitől, mit emelt ki szülei jellemzésekor? Hogyan mutatta be családját vele, mint gyermekkel kapcsolatos elvárásait? Tudott-e azzal az elvárással azonosulni, esetleg előrevetíti az attól való későbbi menekülését?

Helyi társadalom: Meghatároztuk az elmesélt élettörténet alapján az iskolai és a valóságos élet jellemzőit. Milyen emlékeket őrzött meg, mennyit és hogyan mesél milder-

2 Az élettörténet feldolgozásának itt vázlatosan leírt módját a *Szerző* disszertációjában alkalmazta először. Ez a módszer leginkább Mandelbaum 1973, Denzin 1989, Erikson 1991, Atkinson 1998 tanulmányaiban közölt felfogásokat követi.

3 Az élettörténet (*life history*) nem más, mint egy ember személyes történelme, események, tények tükrében. Ez legtöbbször mindig kiegészül élet történetekkel (*life story*), amelyek azért nagyon fontosak, mert a mesélő gondolkodásáról, önmagáról alkotott véleményéről szólnak. Az „*élet történelmében*” megjelenő „*élet történetek*” olyan fikciók, amelyekben megjelennek az egyéni identitások.

ról az alany? A helyi kapcsolatrendszerekből mit tartott érdemesnek megemlíteni, s miért, milyen történetekkel kapcsolta azokat össze?

Iskolai, munkahelyi karrierek bemutatása: Az iskolák választása vagy nem választása, munkahelyek választása. Hogyan mutatja be az interjúalany az iskoláit, tanárait, a fontosabb szereplőket? Hogyan jeleníti meg önmagát a konkrét helyszíneken? Hogyan mutatja be az alany munkahelyeinek szereplőit, önmagát hogyan helyezi el munkahelyi környezetében? Milyen konfliktusokról számol be, a konfliktusoknak kik a szereplői, önmagát melyik táborban helyezi el?

Az élettörténetben kikerülhetetlenül megjelenik a pszichoszociális dimenzió, amely – Erikson nyomán – nyolc szakaszra osztja az életutat. A szakaszok között tagadhatatlan a fejlődési folyamat, amelyben a társadalom és az egyéni psziché által meghatározott. Erikson nyolc szakaszából a következő szakaszok vizsgálata merült fel:

- *kora gyermekkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *iskoláskor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *serdülőkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *fiatal felnőttkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *munkásévek, családalapítás:* események, szereplők, elvárás rendszerek.

A sorsfordulókról is készíthetünk vázlatos kronológiát. Az interjúk, élettörténetek leg-radikálisabb és egyben legrészletesebb pontjai az egyéni élet sorsfordulóiról szólnak. Ezekből a történetekből tudhatjuk meg az elemzés során, hogy hogyan értelmezi az alany élete fordulópontjait, mire vezet vissza az esemény bekövetkezését, mit gondol utólag róluk? (András élettörténetében ilyen sorsforduló édesapjának balesete, később a vállalkozó édesapa gazdasági tönkretétele a beszo­l­gáltatási rendszerben, András 56-os események miatti elítéltetése, küzdelme a rehabilitációért, vagy az úttörőház vezető pozíciójából való menesztése.)

Az alkalmazkodási stratégiákból is összeállíthatunk egy kronológiát. Az adaptáció, mint megfigyelési szempont elvezet bennünket a sorsfordulók előtti és utáni életfeltételek, magatartások összehasonlításához. Olyan kérdések merülnek fel, hogy milyen viselkedési változásokon ment keresztül az egyén különböző életszakáiban, mennyiben tekinthető a változás általánosnak, mennyiben egyedinek. Alkalmazkodási stratégia a sorsfordulók közötti viselkedésmódban jelenik meg. Milyen szerepeket vállal az interjúalany környezetében, s hogyan jut ezekhez a szerepekhez? Hogyan értelmezi saját szerepeit? (András élettörténetében legalább három alkalmazkodási stratégiát fedezhetünk fel. Az egyiket szegény parasztfiúként élte meg, olyan családban, ahol szülei számára a kíméletlen munka volt az egyedüli alkalmazkodási stratégia. A másik formát tanárként élte meg, amikor az ötvenes évek elején eltúrte igazgatója vonalas politikai vezetését, miközben a faluban egyre népszerűbb tanár lett. Harmadik stratégiája az úttörőházi pozíciótól való megválás után bontakozik ki, amikor szakított ideológiai munkájával, abbahagyta az úttörőház vezetését.) A politikai rendszerhez való alkalmazkodása passzivitásként értelmezhető.

Az illusztrálásképpen bemutatásra kerülő élettörténetben mindhárom szempontot érvényesítettük. Az élettörténeti kronológiát úgy készítettük el, hogy az tartalmazta a társadalmi–kulturális dimenziókat, a pszichoszociális életszakaszokat, a dimenziók és az életszakaszokon belüli sorsfordulókat és a sorsfordulók előtti és utáni alkalmazkodási stratégiákat. A vázlat elkészítése után az alábbi szöveg formálódott ki „András élettörténetéből”.

*András élettörténete*⁴

András 1931-ben született, Budapesttől ötven kilométerre, egy katolikus kisfaluban. Szegény paraszti családból származott, gyermekkorát meghatározta a mindennapi betevőért folytatott küzdelem. A munka elsődlegességét nemcsak a szegénység indokolta, hanem a szegénységből való felemelkedés is motiválta, különösen, amikor fiatal, tehetséges édesapja – korai balesete miatt – megrokkant. Édesapja épület- és mülakatos volt, akiről egyetlen fia így emlékezett meg:

„Sajnos nem sokáig tudta a szakmát folytatni, mert egyik szemébe fémszilánk került, és szinte megvakult rá. Ezek után tüzzel nem dolgozhatott. Azelőtt, nagyon komoly munkákat készített. Vasból virágokat formált, leveleket, bámulatos volt. Főnöke Magyarország egyik legkiemelkedőbb, legnemesebb mülakatososa volt, el-esett az egyik legjobb szakmunkásától.”

Édesapja, sebesülése után egy hold földön kezdett gazdálkodni, s emellett minden lehetőséget megragadott, hogy családját fenn tudja tartani. Leleményes és munkaszerető ember lévén a legkülönbözőbb vállalkozásba fogott – tudtuk meg Andrástól. Először burgonyát nemesített, s azzal vált híressé a környékbeli gazdák között. Évente tíz-tizenöt holdat vetettek be hárman, édesapja, édesanyja és András. A családfő megpróbálta könnyebbé tenni a munkát, szerszámokat készített. Először egy kapálógépet állított össze, majd kitalált egy szerkezetet a krumpli feltöltéséhez, ami újszerű masina volt abban az időben. Kis házuk padlásán fejlesztette a gépeket, találmányokat, nem volt pincéjük.

„Az édesanyámmal szedtük fel a bérelt tizenöt hold burgonya termését. Nekem a lábaimon ma sincs köröm, azzal kotortam a krumplit, amikor kivágta az apám a kapával. Az kegyetlen munka volt! Utána készített egy olyan ekét, amivel ki lehetett a termést fordítani. Nem kellett minden egyes fészket kapával kivágni.”

Mint a parasztszaládoknál általában, a kis Andrásnak is nagyon fiatalon kellett munkába állni. Öt éves korában már cséplőgép mellett dolgozott. Később – iskolás korától egész részes lett – a felnőttek bérét vihette haza. András megfogalmazása szerint „borasztó dolog volt az egész nyarat végigdolgozni”.

„Engem édesapám annyira szorítóba vett, hogy amikor ifjú koromban az én barátaim már szombat délután járták az utat, kiöltözve sétáltak, én csak néztem őket. Láttam, mert mi a község közepén laktunk, hogy a szövetkezettel szemben sétáltak. Én pedig, amikor hazajöttem az iskolából, nekem ki volt szabva, hogy mi az a munka, amit meg kell csinálnom. Itt az élet nem állhatott le. Nálunk az volt a nagy dicsőség, hogy a munkánkkal mit tudunk összeszedni. Például amit a cséplőgépnél dolgoztam, 5-8 mázsa gabona, az apám azt mondta, hogy 4 zsák a jövő kenyere, 4 zsák majd kell az állatok etetésére, ezt a két zsákot meg elvetjük. Ha esetleg marad, akkor fiam veszek neked egy kabátot. Nem ám az üzletben, hanem majd kimegyünk

4 András élettörténete egy olyan magatartástípust takar, amelyben a vallás sohasem volt meghatározó. Ezért a vallás miatt nem került konfliktusba a szocialista-kommunista rendszerrel. Magatartását a pragmatista szemlélet irányította, ami kevés volt ahhoz, hogy ifjúságnevelő lehessen az előző politikai rendszerben. A hatalom nagyobb ideológiai elköteleződést várt volna tőle, amit András nem teljesített.

a Telekire (használt piac), és majd veszünk egy rád méretes kabátot. Ez volt az élet. Nem egy vidám életünk volt, főleg gyermekkoromban.”

Édesapja nem volt soha templomba járó ember, amit azzal magyarázott András, hogy „*annyira lefoglalta magát, hogy éjjel-nappal dolgozott*”, még vasárnap is. Édesanyja rendszeresen járt templomba, András gyermekkorában katolikus népiskolába járt, ahol mint a többiek, rendszeresen ministrált. Tanítás előtt minden reggel szentmisén vett részt osztálytársaival.

Az eddigiekből kiderült, hogy gyermekkorában a vallás élete természetes részét képezte, de Andrást sohasem vonzotta túlságosan a vallásos élet. Élete központjában a munka állt.

A háború a falujukat 1944 őszén érte el, először a német, majd az orosz hadsereg szállta meg őket. A lakosság a bombatámadások elől a pincékbe menekült, Andrásék is. Közel egy hónapot töltöttek a szomszédokkal együtt ott, amikor a faluban már elfogyott minden élelem, zsír, s petróleum sem maradt. Ez utóbbi hiánya édesanyja eszébe juttatta, hogy gyermekkorában a szülei olajat préseltek a napraforgóból, s azzal világítottak.

Édesapja elkezdett gondolkodni ezen, s hozzá is fogott egy ötlet megvalósításához. Andrással ketten a legegyszerűbb megoldásoktól haladtak a bonyolultabbak felé. Körülbelül ötven kísérletet próbáltak ki két év leforgása alatt, miközben folyamatosan termelték az olajat. Már az első kísérlet után égett lakásukban a lámpa. Hamarosan híre ment a faluban és a környéken, hogy olajat tudnak gyártani.

„Végül kialakult egy olyan helyzet, hogy tudtunk folyó olajat csinálni. A napraforgót a présben kézerővel összepréseltük. A manufaktúrán kívül még szereztünk egy olyan őrlő rendszert a szomszéd községből, ahol ilyen két köves daráló volt. Ezt a darálót használtuk fel a napraforgó meghajtásához. Ezt a hajtót már nem kézzel működtettük, mert nagyon nehéz volt a követ hajtani, ezt már motor hajtotta. Ez szinte lehetetlen, amit most mondok: Egy ló járt körül az udvaron áttétellel egy hosszú rúddal, s lassan hajtotta ezt a darálót, amelyik aztán dolgozott és csinálta az olajat. Ez volt összesen a gépi rész, a ló. Utána saját ötleteink és tapasztalataink alapján olyan olajütőt fejlesztettünk ki, ami tizenöt községet ellátott. Napraforgó volt, a raktárak tele voltak, az emberek szétszedték a napraforgót. Ma is itt van tizenöt községnek a dokumentuma, mert a kárpótláshoz összegyűjtöttem azokat.”

A háborús helyzet konszolidálódása után édesapja esztergáltatott az olajütőhöz megfelelő alkatrészeket. Mire azonban családi vállalkozásuk kiépülhetett volna, bevezették a beszolgáltatási rendszert. 1947-ben már csak az a gazda préseltethette náluk saját napraforgóját, aki a tanácstól igazolást vitt András falujának tanácsához, hogy előzőleg eleget tett a beszolgáltatási kötelezettségének. Ekkor írásban engedélyt kapott arról, hogy jogosult 50 kg napraforgóból olajat préseltetni. Ezt az írást fel kellett minden préseltetőnek mutatni András édesapjánál, s csak ezek után foghattak a munkához. A napraforgó préselése után a kiadott olajról szintén bizonylatot kellett kiállítaniuk. Az elvégzett munka fejében édesapja eleinte kilenc százaléknyi vámot szedhetett. Hamarosan azonban a vámot megadóztatták, s csak a préselés utáni „napraforgó pogácsa” maradt tisztán a vállalkozóé. Ez nagyon jó takarmánynak bizonyult, disznót hizlalhattak rajta.

Ez sem tartott sokáig. 1948-ban megalakult egy állami termékforgalmi cég, Futura névvel, akiktől megérkezett a felszólítás az olajpogácsa beszolgáltatására is. Édesapja ugyan vonakodott ezt megtenni, ám a községi bíró hamarosan megjelent az udvarukon és lefoglaltatta a raktáron lévő készletét.

„Amikor a község lakóit elvitték malenkij robotra – nem Oroszországba, hanem Kávára, akkor a községházán összegyűlt emberek az apám nevét kiáltották, hogy őt ne vigyék el, mert ő a falunak dolgozik. Meg fogunk halni, ha Jancsi nem csinál olajat – mondták a falubeliek. Ezek elmentek havat lapátolni, apám itthon maradt. Hogy milyen olajat csinált? A községben úgy mondták, hogy megyek Jancsihoz kacsaszírért. Ebből lehet tudni a minőséget. 1949-ben lett vége a vállalkozásnak. Az ÁVO pribékjei megjelentek, és közölték, hogy összetörnek mindent és elviszik a MÉH-be. Vagy önként lemond, vagy elviszik. Kétszer voltak már nálunk. Apám azt mondta, hogy aki hozzányúl a géphez, abban a pillanatban agyoncsapja.”

Az ellenálló édesapát megfélemlítették az ÁVO emberei, kilátásba helyezték az erőszak alkalmazását.

„Az egyik ÁVO -s azt mondta apámnak, hogy János bácsi, béküljön meg, és jobban jár, hogyha elvihetjük, mert ha legközelebb jövünk, megkérdezzük magától, hogy a padlásról hozzuk le a pisztolyt vagy a pincéből? Ezt megírta nekem az apám, mert én már akkor Budapesten voltam. Azonnal válaszoltam, hogy ne reckírozzon semmit, mert itt nincs kímélet, ekkorra megismertük a helyzetet.”

Az olajütő államosításakor nyilvánvalóvá vált, hogy véglegesen bezárult az önálló iparüzés útja, s a családi birtok – az egy hold föld – továbbra sem lesz elég a megélhetésre.

Ebben a politikai és társadalmi légkörben merült fel András jövőjének kérdése. Jó eszű gyerek volt, mindig szeretett volna tanulni, csak pénzük volt kevés. Anyai nagybátyja sietett segítségükre 1946-ban, s Budapestre került. Nagybátyja először a hírhedtté vált Markó utcában, majd az igazságügyi minisztériumban volt főgépész. A gépész munkaideje nagy részét a pincében töltötte, ahová András is követte. Az itt raktározott bírósági anyagokat, politikai ügyekben hozott döntéseket, végzéseket, tanúvallomásokat a 15-16 éves fiú mind átolvasta.

„Ezek az anyagok általában politikaiak voltak. Ezek átszótták az egész országot. Mindenről azt hittem, hogy tények, a papíron voltak, azt hittem, hogy végtelenül igazságosak. A bíró aláírta, kiadta, hiteles volt. Gyerekfejjel azt vettem tudománnyul, amit olvastam.”

A negyedik polgárit 1947-48-as tanévben végezte el, ahonnan osztályfőnöke példáját és tanácsát követte, tanítóképzőbe jelentkezett. Visszaemlékezése szerint 1948 szeptemberében, a tanítóképző első napján a diákok útja a Krisztina városi templomba vezetett. Júniusban fogadták el az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt, de ez semmit sem változtatott azon, hogy András abban a tudatban kezdte meg tanulmányait, hogy kántor lesz belőle. Első évben a tanítás vallásos keretek közt folyt. Emlékezett a hittanórákra, a Veni Sancte megtartására, vagy az év befejezésekor a Te Deumra.

A második tanévben (1948/49) érte utol őket az iskolák államosítása, ekkor elmaradt a vallásgyakorlás összes formája. Többé már nem volt szó kántorképzésről, nem jártak

kötelező módon templomba a diákok, stb. Az iskolában a DISZ megszervezését egyfajta politikai szűrés előzte meg.

„Minden tanítóképzőst lekádereztek. Az akkori kommunista ifjúsági szövetségről, a DISZ-ről én már menet közben is megállapítottam, hogy kommunisták. Leninről beszéltek. Ők sem tudták, hogy mit, de azt tudták, hogy így lehet érvényesülni. Bizottságot alapítottak és behívták a tanulókat. Első kérdés: »Ki jött be? – mondtam a nevem. Feltesszük a kérdéseket – mondták: – Hiszel-e Istenben? – Igen. – Miért? – forszírozták a dolgot. – Mert legjellemtelenebbnek tartanám magam, ha most nektek azt mondanám, hogy nem, és ha kimegyek, akkor kiröhöglek benneteket.« Én egyenesen megmondtam. Nem lettem a DISZ tagja, de mindenben ugyanúgy részt kellett vennem, amit az iskola előírt, mintha a kommunista pártnak lettünk volna a tagjai. Ha egy kivonulás volt április 4-én, olyan nem volt, hogy valaki azt mondja, hogy én a vallásomnál fogva nem megyek.”

A történet alapján azt mondhatnánk, hogy András életében eddig két nagy töréspont volt, s mindkettő az 1949-es esztendőben zajlott le. Az egyik édesapja üzemének államosítása, amivel szertefoszlott minden munkájuk és a felemelkedésbe vetett reményük. A másik az iskolájában történt, amikor a vallásos világnézetét kellett ateistára „lecserelnie”. Ez utóbbit András megtagadta.

A történetek után senki sem lepődne meg, ha ez a fiatal ember – legalábbis egy ideig – a rendszer ellenzékeként viselkedett volna. Mégsem ez történt.

„Én a természetnél fogva rendkívül tudok alkalmazkodni. Nem biztos, hogy lelki problémát csináltam abból, hogy körülöttem csibészek élnek. Úgy kezeltem őket, hogy világosan láttam, hogy ezzel csak eddig, vagy addig lehet elmenni. De az én utam egyenes, én ezen járok. Én a becsületet és a munkát együtt tartottam mindig jónak.”

András csibésznek nevezte azokat a társait, akik tanítóképzősként már tagjai voltak a kerületi pártbizottságnak, vagy a kerületi VB-bizottságának. Mindazonáltal megpróbált környezetéhez alkalmazkodni. Alkalmazkodása az eddigiek ismeretében két okra vezethető vissza.

Jövője szempontjából fontos volt a diploma. Édesapja saját tapasztalatából kiindulva nem engedte, hogy csak szakmát tanuljon, és édesanyja is ragaszkodott ahhoz, hogy fia diplomás legyen.

A vallásról keveset beszélt András, de az elmondottakból kiderült, hogy az egyházhoz/valláshoz nem kötődött személyesen. A templomba járás inkább a formák betartását jelentette nála, mint mélyebb elköteleződést.

András kommunistaellenessége nem vallásos meggyőződéséből fakadt, ezért nem jelentett nála identitás problémát a kántorképzés, a hittanoktatás beszüntetése, illetve a tanító jelölt diákok vallás-gyakorlásának tiltása. Ebben az időben nem esett neheze a rendszerrel együttműködni, elfogadták tőle, hogy nem lépett be a DISZ-be, de mindenhova elment a társaival.

A tanítóképző elvégzése után csoporttársainak zömével átjelentkezett tanárképző főiskolára. 1954-ben, testnevelő szakos diplomával a zsebében, szülőfalujában kapott állást.

„Úgy éreztem, hogy hazakerültem, saját községembe. A szülők is és a gyerekek is tegeztek. Az iskolában nem, de iskola után bekiabáltak a pályára, mert ott futbal-

loztam sokáig, ez a népszerűségemet is alakította. A gyerekek szerettek, én szerettem a gyerekeket, a szülőket, akikkel együtt nevelkedtem. Az iskolai légkör viszont kemény volt az igazgató miatt. Aki nem volt párttag, de a párt besúgója volt, ő irányította a pártot a községben. Az iskolában nagyon harcolt az általuk demokratiakusnak mondott eszmék mellett.”

András nagy népszerűségnek örvendett diákok, szülők és tanárkollégái körében. Szeretett a gyerekekkel foglalkozni, rendszeresen játszott velük, s hamarosan ő lett az úttörőcsapat vezetője. Ennek ellenére igazgatója ellenségnek tekintette, mert a párt külön kérése ellenére sem lépett be a pártba. András ekkor kettős megítélés alá került. Megbízta a kommunista ifjúság nevelésére, ugyanakkor kommunista ellenességéről meg volt győződve az iskola igazgatója.

„Amikor a békekölcsön jegyzése folyt a faluban, akkor elküldtek engem az egyik kollégámmal, hogy vigyük el az egész iskolát a nemzetközi vásárra. Mikor hazajöttünk, mindjárt megtudtuk, hogy miért, mert a kollégák mondták, hogy de jó, hogy nem voltatok itthon. – Most volt békekölcsön jegyzése. Attól félt az igazgató, ha mi otthon vagyunk, lebeszéljük a többieket a jegyzésről.”

András ellentmondásos megítélése tovább folytatódott.

„Az igazgatóm olyan minősítést íratott rólam a járási művelődési osztály vezetőjével a honvédség felé, hogy én klerikális beállítottságú vagyok, meg ilyen és ilyen személyekkel tartom a kapcsolatot (a feleségem templomba járó volt akkoriban is), s erősítem másban is ezt a beállítottságot. Jó nevelő, szakmailag kiváló, s ha politikailag ráhatást tudnánk gyakorolni, akkor alkalmazható volna. Ezt küldte el a katonasághoz. Ott a parancsnokom a kezembe adta: »– Te ilyen ellenség vagy?« Kijött Nagykanizsáról egy vásárnap, odarendelte az igazgatót az irodában, s azt mondta: »– Igazgató elvtárs, akkor nézzük meg, hogy mi az alapja ennek a jellemzésnek. Gyorsan írjon egy új jellemzést!«”

1955-ben felfedezték Andrást az úttörő mozgalom számára a megyei vezetők. Munkát ajánlottak neki egy nagyobb faluban, nagyobb iskolában. 1956-ban új helyen kezdte a tanítást, amikor október 23-án a pesti forradalom hírére megszűnt a tanítás, s András hazament a feleségével.

„Estére értünk haza, teljesen sötétben. A ház előtt kb. 300 ember: aki magyar velünk tart, engem is magyarnak tartottak. Bejöttek a lakásba, gyere velünk, felvonulás van, stb. Az történt, hogy az összes vörös csillagot leverték, TSZ-en, szövetkezeten, közintézményen. A tanácsháza előtt ért véget a nagy találkozó, éjjelkor. Az embereknek az volt a mindenük, hogy a begyűjtést eltörölni. Le a kommunistákkal, ki az oroszokkal, és a Kossuth-nóták. A tanácsházáig értünk, ott az ablakot betörték, mindent kihurcoltak, az ablakon keresztül kidobták, elégették. Ekkor volt egy felhívás, hogy elzavarni a vezetőket, az iskola igazgatót is. Valaki felkiáltott, hogy én legyek az igazgató. Én mondtam, hogy semmi változás, aki eddig rosszul csinálta, nem azért csinálta rosszul, mert nem tudta volna jobban, hanem így irányították, tudnak ezek rendszeresen is dolgozni. Mindenkit hagyjatok pozícióban. Egy pofon nem csattant el, senkit nem bántottak, nem fenyegettek.”

Andrást másnap megkeresték a lakásában, s kérték, hogy menjen el az egy órákor tartandó gyűlésre, mert meg akarják választani az iskola igazgatójának. Erre András elutazott a faluból, s a további eseményről már semmit sem tudott. Április 4-én letartóztatták, harmadrendű vádlott lett, kihallgatásra bevitték ötször három napra. Ő lett „Pest megye egyetlen pedagógus ellenforradalmára” – ahogyan magát nevezte.

„Úgy vittek be, hogy utólag 52 embernek a tanúvallomását elém tették, mind terhelő volt rám. A falunkban az iskola igazgatója irányította a megtorlást. Először üldözött kommunistaként egy tanyára ment, utána feléledt, hogy mint üldözöttet elbocsátották, s utána rábízta az én ügyem kivizsgálását. Én azt mondtam, hogyha ide beteszi a lábát a volt igazgató, én kisbaltával jövök, és jegyezzék meg, hogy vér fog folyni. Nem őt küldték ki a lakásomra.”

Andrást 1957 júliusában elbocsátották az állásából. Indoklás szerint az állás betöltésére politikailag alkalmatlan volt. Egy évig nem tanított, de harcolt az igazáért. Kiharcolt egy újabb tárgyalást. Öt napig tartott a zárt tárgyalás, nem volt jelen csak az ügyvéd és ügyész.

„Kegyetlen helyzetben voltam. A tárgyalás utolsó napján az ügyvédem – ma is barátom – kihívott a folyosóra, s mondta, hogy utolsó szó jogán megszólalhat a vádlott, akkor álljak fel, s mondjam, hogy az az elképzelésem, hogy amint hazamegyek belépek a pártba. Mondtam, hogy szó sem lehet róla. Mondta: » – Hülye, hét évet kapsz. – Nem bánom én akármennyit kapok, de én se be nem lépek, se nem mondom. Utolsó szó jogán azt mondtam: – Amennyiben a tisztelt bíróság úgy dönt, hogy ártatlannak véli tevékenységemet és felment, és visszamehetek tanítani, tisztességes és becsületes magyar embereket kívánok nevelni. « Az ügyész, fiatalabb volt nálam, a tárgyalás végén odahívott magához: »– Miért kell magának fiatalon akasztófán végeznie? Vigyázzon magára! – s becsapta az ajtót.« ”

A fenyegető jóslatok ellenére felmentették. 1958 májusában a Kádár-kormány már nem akart újabb áldozatokat szedni a harmadrendű vádlottak soraiból. András a konszolidációs korszak kezdetén kérte perújrafelvételét, úgy látta, hogy minden esélye megvan a felmentésre.

Felmentése után visszavették második munkahelyére, ahol hamarosan az úttörőcsapat vezetője lett. Valósággal belevette magát a munkába. A faluban 1958 után indult meg a gyerekek nyári táboroztatása, amit András tizennyolc éven keresztül szervezett-irányított, fáradhatatlanul. Eleinte csak csapatvezető volt, majd felkérték a faluban működő úttörőház módszertani vezetőjének, s 1967–71-ig ott is vezető lett. A feladat elvállalása és elvégzése nem jelentett neki ideológiai konfliktust.

„Nem tudtam az én jövőmet, a pedagógiai munkásságom elképzelni gyerek, ifjúság nélkül. Most, hogy ez nem cserkészmozgalom, nem katolikus legényegylet, nem Mária Kongregáció, azt én nem bántam. Arra most nem volt lehetőség, nem volt adva, azt nem lehetett. Én ebben a másik korban éltem, nekem ebbe kellett beszállnom. Azt mondom, hogy egy ködfátyol előttem ez a kommunista 45 éves diktatúra. Úgy van előttem, hogy végül tudatlanul is egy pókhálóba becsomagolták az úttörővezetőket. Ami azt jelenti, hogy ha akartál, ha nem, valamilyen szinten el kellett fogadnod a kommunista eszméket. Nekem azon a szinten kellett, hogy az

úttörőházamban vasárnapi foglalkozásokat kellett szerveznem. Nem álltam ellen, lehet, hogy hibás voltam. Eszembe se jutott ellenállni. De tudtam, hogy ez a foglalkozás azért van, mert ilyenkor kellene a gyerekeknek templomba menni. Tudtam, még 1954-ben, a szülőfalumban, elmentem egy értekezletre és a pártbizottság tagja felszólított: »– András, hányan voltak Nagyboldogasszonykor Máriabesnyőn? – Mi az, zsandár vagyok én? – De maga az úttörővezető! – Mi közöm nekem ahhoz, hogy hány katolikus van? Csak nem képzeli, hogy kiállok a falu szélére a kereszthez és leszámolom!« Ilyen volt az én hozzáállásom.”

András az úttörő mozgalomban szívesen és teljes odaadással vett részt. Véleménye szerint ott nem folyt a marxizmus-leninizmus erőszakolása, mert aki eleve ezt akarta, az megbukott.

„Az én elméletem az volt, hogy kimondottan táborozás, kirándulás, a gyerekek gyakorlati munkájának irányítása, szeretet a szülők és a kollégák iránt. Amikor ott volt 100-150 gyerek, s ott volt egy énekszakas is, akkor énekeltek, hogy Mi kommunista ifjak indulunk, mert bennünk apáink reménye – ez már politika, bármennyire is mondom, hogy milyen jót énekeltek. De nem biztos, hogy a gyerek tudatosan mondja, hogy én tényleg kommunista ifjú vagyok. Ez elpárolgott. De attól függetlenül ideológiai töltete volt az úttörőnek.”

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy András ambivalensen viszonyult a kommunista rendszerhez. Kettőssége részben onnan ered, hogy édesapját ez a rendszer tette anyagilag tönkre, másrészt viszont ő személyesen ennek a rendszernek köszönhette, hogy diplomás értelmiségi lett, ami megélhetést és társadalmi presztízst adott neki. Gyermekkorából csak a szegénységre és a munkára tudott visszaemlékezni. A diploma változtatta meg körülményeit, azzal szűnt meg életében az agyonhajszoltság. A tanítás, a gyerekekkel való foglalkozás örömet, játékot, elismerést hozott.

Eddigiek értelmezése szerint Andrásnak az jelentett problémát, hogy meddig mehet el az ideológia elfogadásában. Andrásnál 1971-ig a párttagság visszautasítása volt a határ. Párttag semmiképpen nem akart lenni, de az első és a második munkahelyén folyamatosan részt vett – akár tudatosan-akár nem – az ifjúság ideológiai nevelésében.

Igazi fordulat 1971-ben következett be nála. Úttörőház vezetője volt, amikor megrágmalmazták, hogy a gyermekek táborozására szánt pénzt elsikkasztotta. Ekkor felülvizsgálatot kért önmaga ellen, s hamisnak bizonyultak a vádak. Ennek ellenére munkahelyet változtatott, s visszament tanítani.

„Amikor otthagytam az úttörőházat, akkor behivattak a pártbizottságba. A pártbizottság politikai és művelődési felügyelője volt ott. Együtt akarták velem kialakítani a politikai káderlapot. »– Nem akarjuk az orrod alá tenni, hogy nem veled beszéljük meg a véleményünket. A politikai magatartásoddal van probléma. Nem hajtod a fejed a járomba. Nem értesz mindenben egyet az elveinkkel. Ez benne van a jellemzésemben.« 71-ben rólam a pártbizottság, amikor ennyi nagy úttörő tevékenység, táborozás, táborépítés után a párt káderek így nyilatkoztak. És ezt adták oda az iskolának, ahova jöttem. A lényeg, hogy bármennyire is tudatosan, vagy tudatlanul, de végig ezt a rendszert szolgáltam, a tüske még mindig az utolsó káderezésében is benne van, hogy politikai magatartásom miatt fenntartásaik vannak. Ez nekem untig elég lett. Azt mondtam, hogy most befejeztem az úttörőmozgalmat,

ettől a perctől kezdve nem kötök piros nyakkendőt a nyakamba. Lehet iskolai rendezvény, bármi. Itt vége volt, megcsömöröttem. Lehet, hogy azt is éreztem, hogy most eljött az az idő, mikor úgy is kiállhatok, leköplek magyarán.”

András életében bekövetkezett változás után az iskolában a sportéletet szervezte, gyerekeket vitt versenyekre, de az úttörő mozgalomtól, a táborozástól végleg visszavonult. Élete zártabb lett, iskola után hazament, s saját kertjével foglalkozott. Édesapjától ellesett módon szerszámokat fabrikált, egyedi darabokat alkotott.

Nem tért vissza soha a templomba, amit a következőképpen magyarázott.

„Én soha nem tartottam magam vallásosnak. Én azt mondom, hogy az Istenben bíztam, meg hittem, de hogy én vallásos? Nem voltam, nem éreztem. Engem távol tart a templomtól az, hogy ismerem, hogy kik járulnak oltáriszentség elé. Ha tudom róla, hogy akkorra gazember, hogy a kommunisták között nincs olyan. Akkor nem tudom azonosítani magam azzal a társasággal, aki ott van. Vagy tudom, hogy azt az embert támadják, aki a legtisztességesebb, az egyenes vallásos irányt szeretné követni. Ezekkel nem tudok egyet érteni. Ez az ami engem távol tart a templomtól.”

András pragmatista módon alkalmazkodott a társadalom elvárásaihoz, nem foglalkoztatták elvi kérdések, annál is inkább, mert nem tartotta magát vallásosnak. Nem tett fel kérdéseket önmaga illetve mások számára egészen addig, amíg munkáját a politikai vezetők meg nem kérdőjelezték. András szerint mindig odaadón dolgozott a gyerekek érdekében, hivatása volt az úttörőmozgalom. Amikor a helyi vezetők ezt kevesellték, s többet vártak tőle, feladta a környezetéhez való alkalmazkodást, szakított ideológiai munkakörével, s visszavonultan folytatta életét.

Irodalom

- Atkinson, Robert (1998): *The Life Story Interview*. Qualitative Research Methods, 44, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Bausinger, Hermann (1988): *Constructions of Life*. In Hofer, Tamás–Niedermüller, Péter (szerk.): *Life History as Cultural construction/Performance*. Budapest: MTA.
- Bertaux, Daniel (1981): *From the Life – History Approach to the Transformation of Sociological Practice*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 29–43.
- Denzin, Norman K. (1989): *Interpretive Biography*. Qualitative Research Methods, 17, Newbury Park, London, New Delhi: Sage.
- Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- Glen, Elder (1981): *History and The Life Course*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 77–111.
- Kohli, Martin (1981): *Biography: Account, Text, Method*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 61–75.
- Küllös Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9., Budapest: MTA Kutatócsoport.

- László János (1998): *Szerep, forgatókönyv, narrativum*. Budapest: Scientia Humana.
- Mandelbaum, David G. (1973): The Study of Life History. In Küllős Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 29–45.
- Markiewicz–Lagneau (1982): Az önéletrajz Lengyelországban avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása In Küllős Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 9–27.
- Pataki Ferenc (1995): 1. Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában), *Pszichológia 15*, 405–434.
- Pataki Ferenc (1996): 2. Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában), *Pszichológia 16*, 3–47.
- Pataki Ferenc (1997): Az önéletírás „dramaturgiája”: Az élettörténeti forgatókönyvek. Előzetes áttekintés. *Pszichológia 17*, 339–389.
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Riessman, K. Catherine. (1993): *Narrative Analysis*. Qualitative Research Methods, 30, Newbury, London, New Delhi: Sage.
- Smith, M. Louis (1998): Biographical Method. In Denzin, Norman K.–Lincoln, Yvonna S.: *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Thomas, W. I.–Znaniiecki, F. (1958 [1919–21]): *The polish Peasant in Europe and America*. New York: Dover.
- Thompson, Paul (1981): Life Histories and the Analysis of Social Change. In Küllős Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 29–45.

Belinszki Eszter

A TÁRSADALMI NEM MINT A KUTATÁS TÁRGYA

Gondolatok egy konferencia kapcsán

Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása Magyarországon az ezredfordulón. Ezzel a címmel rendezett a BKÁE Társadalmi Nem és Kultúrakutató Központja kétnapos nagyszabású konferenciát. A Központ 2001. májusában alakult Nagy Beáta és Hadas Miklós vezetésével, azzal a céllal, hogy a nemekkel foglalkozó oktatást és kutatásokat koordinálja és továbbfejlessze a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen.

A Központ által szervezett rendezvény több szempontból egyedülálló a magyar tudományos közéletben. A társadalmi nemek (gender) kutatása az 1990-es évek második felétől egyre gyakrabban kerül az érdeklődés középpontjába. Ez lemérhető többek között a tudományos publikációk és egyetemi kurzusok szaporodó számán. Ez a konferencia, Magyarországon elsőként a maga nemében, lehetőséget kínált arra, hogy – az orvostudománytól kezdve a történelmen és szociológián át az irodalomtudományokig – a különböző szakterületek és tudományágak genderrel foglalkozó képviselői széles körben bemutathassák kutatási eredményeiket. A két nap folyamán harminc szekcióban több mint kétszáz előadás hangzott el. Van-e értelme egy ilyen „mamutrendezvénynek”? A tapasztalatok fényében: igen. A nem, legyen szó akár a biológiáiról (sex) vagy a társadalmiról (gender), átfogó jelentőségű minden tudományban, ahol az ember(iség) a vizsgálódás tárgya. Ugyanakkor épp e kérdéskör kapcsán válik nyilvánvalóvá, hogy az egyes tudományágak paradigmái önmagukban mennyire behatárolt lehetőséget nyújtanak a „valóság” leírására. Ily módon a nemek kutatása nem véletlenül az egyik „klasszikus” példája az interdiszciplináris megközelítéseknek már a kezdetektől fogva. Közös kutatások, vagy a kérdésfeltevések és az eredmények megvitatása más diszciplínák képviselőivel lehetőséget kínál arra, hogy az adott tudományterület explicit és implicit alapfeltevéseire és azok elméleti illetve módszertani következményeire reflektálni lehessen, s ezáltal az adatok értelmezésében új perspektívákat is figyelembe lehessen venni.

Az úgynevezett *mainstream* tudomány sajátos kettősséggel viseltetik a nemek irányában. Egyrészt vakság jellemzi a nemek kapcsán (gender blindness), mely gyakran egyfajta univerzalizisztikusnak látszó, de valójában férfiközpontú szemléletmódhoz vezet. A women's studies kezdetén éppen arra irányította rá a figyelmet, hogy milyen gyakran beszélnek a természettudományok az „emberi testről” – értve alatta kizárólag a férfitestet. Mind a mai napig gyakori a gyógyszerek hatásvizsgálatánál, vagy a betegségek tünetcsoportjainak leírásánál, hogy a nemek közötti úgymond biológiai különbségek figyelmen kívül maradnak – bár az orvostudomány vagy a biológia képviselői a test felépítésbeli, hormonrendszerbeli stb. eltéréseiben a két nem közötti esszenciális különbség létét látják igazolva. A nők „láthatatlansága” a társadalom-, irodalom- és történettudományokban szintén kritika tárgyát képezte és képezi az 1970-es évektől. A női életrajzok és életkörülmények leírásai marginalizálódtak a történetírásban, éppúgy, mint a nő alkotók a művészetben vagy a női kutatók szerepe és eredményei a tu-

dományos kutatásban illetve a tudománytörténetben. Az univerzalizmus ellenére megfigyelhető másrészt az a tendencia, hogy orvosi és biológiai kutatások rendszeresen különböző „bizonyítékokkal” szolgálnak a két nem alapvetően más mivoltára, és ezek a „természeti tények” azután, mint legitimációs alapok szerepelnek társadalmi különbségek magyarázatában. Ezek a vizsgálatok gyakran figyelmen kívül hagyják például azt a módszertani kérdést, hogy hogyan is értelmezzük a kutatási eredményeket, ha a két nem közötti átlagértékek eltérése kisebb, mint a nemeken belüli értékek szórása. Egy másik éppoly döntő kérdés, hogy vajon mennyire direkt a kapcsolat természet és a társadalom között, mennyiben létezik biológiai determináció. Ez az ambivalencia számos egymásnak ellentmondó tudományos „tényhez” vezetett, melyek azután, mint nemi sztereotípiák csapódtak és csapódnak le a társadalomban – és gyakorolnak kikerülhetetlen hatásokat az egyének életére. Gondoljunk itt például a munkaerőpiacon megfigyelhető, diszkriminációban megnyilvánuló következményekre!

A társadalmi nemek kutatása (*gender studies*) két dologra hívja fel a figyelmet a mainstream tudományos érveléssel szemben: Elsőként megállapítja, hogy a nem egy központi kategória, mely a társadalmi egyenlőtlenséget strukturálja. A nemi hovatartozás meghatározza az életlehetőségeket és az elérhető társadalmi pozíciók körét, mégpedig úgy, hogy a nők kisebb eséllyel kerülnek magasan dotált, jelentős hatalommal járó, magas státusú helyzetbe, viszont gyakrabban lesznek egyéni és társadalmi erőszak, diszkrimináció áldozatai, jobban fenyegeti őket a kiszolgáltatottság, a szociálisan hátrányos helyzet, az elszegényedés stb. A nemek közötti viszony társadalmi szinten hierarchikus természetű. Továbbá rámutat a *gender studies* arra is, hogy a biológiai és a társadalmi nem (*sex versus gender*) közti viszony összetett, ezért például a biológiai különbségek direkt lefordítása eltérő szociális viselkedésmintákra, vagy az egyenlőtlenségek visszavezetése biológiai gyökerekre, nem lehetséges és félrevezető.

A konferencia értéke nemcsak abban rejlett, hogy sokféle tudományterület képviseltette magát az interdiszciplináris megközelítés útjait egyengetve. Éppoly fontos volt az is, hogy a kifejezetten társadalmi nemek kutatásával foglalkozók mellett olyanok szintén jelen voltak mint előadók illetve mint hallgatók, akik a témával mind ez ideig alig kerültek közelebbi kapcsolatba, tehát inkább a *mainstreamet* reprezentálják. Ez a „keveredés” nagyon lényeges, a „gettósodás” elkerülése okán. A nyugati országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a *women's* vagy *gender studies* intézményesülése ugyan számos előnnyel járt, például az anyagi források és az infrastruktúra kiépítése (professzúrák, kurzusok, szakirányok stb.) terén. Azonban ahhoz is vezetett, hogy a témában kutatók maguk között maradtak. Saját szakfolyóirataikban egymásnak írnak, konferenciák „női szekcióiba” elkülönülve vitatják meg saját és mások kutatási eredményeit, melyek így csak nehezen találnak utat a tágabb közönséghez. Véleménycsereére a mainstreammel kevésbé kerül sor. Ez mindkét fél számára negatív következményekkel, mégpedig elsősorban a tudományos perspektíva beszűkülésével jár.

A bezáródás azt a politikai veszélyt is magában hordozza, hogy egy tudományba ágyazott „réteg-érdekképviselő” látszatát keltheti: A nőkkal vagy a nemek társadalmi jelentőségével foglalkozó kutatások, főként, ha a társadalmi egyenlőtlenséget hangsúlyozzák munkáikban, könnyen a „férfiellenesség” vádjával szembesülnek. A „feminizmus” negatív konnotációi és az ezektől való elhatárolódás végigkísérték a vitákat ezen a konferencián is. A feminizmust szélsőséges férfigyűlöletnek vagy férfivé válási

vágnak interpretáló vélemények figyelmen kívül hagyják, hogy az extrémításoktól eltekintve a nőmozgalom alapvetően a nemek közötti esélyegyenlőség megvalósítását tűzte ki célul. Egy olyan társadalom felépítése, amely nem szűkíti be a nemi hovatartozás alapján az életlehetőségeket és az egyének önmegvalósításának útjait, s azonos esélyeket kínál minden tagjának céljai megvalósításában, egyaránt érdeke nőknek és férfiaknak.

Egy harmadik szempontból is fontos esemény volt ez a rendezvény, éppen sokszínűsége okán: A tudományos szakemberek mellett politikai intézmények képviselői és társadalmi érdekképviseleti szervezetek, mozgalmak tagjai is jelen voltak. A nőpolitika az államszocializmus idején diszkreditálódott fogalomként vált. Kutatási eredmények azt mutatják, hogy már akkor jelentős részben inkább retorikai fordulatként vagy ideológiai közhelyként szerepelt a politikai színpadon, mintsem a döntéshozatal fontos elemeként. A nemek viszonya, az esélyegyenlőség vagy a főleg nőket érintő társadalmi problémák nehezen találtak és találnak helyet a rendszerváltás utáni politikai agendában, nemcsak kormányzati és pártpolitikai szinten, hanem a civil mozgalmak kereteiben is. Ennek okai sokrétűek, kifejtésük túlvezetne a jelen írás keretein. Ugyanakkor nemcsak azért lenne fontos a nemek témájával a társadalmi érdekképviseletekben és a politikai döntési folyamatokban behatóbban foglalkozni, mert a közelgő EU-csatlakozással az ilyen irányú elvárások nemzetközi szinten is jobban artikulálódnak, hanem azért is, mert komoly társadalmi problémák – például a népességcsökkenés, az elszegényedés, a munkaerőpiaci nehézségek, a családon belüli erőszak, a prostitúció stb. – gyökereikben éppen a nemek viszonyának és egyenlőtlenségének kérdését érintik. A tudományos kutatási eredmények megismertetése és recepciója egy fontos lépés ahhoz, hogy ezek visszacsatolása a politikai döntéshozatalban megtörténjen. Másrészt figyelmet kell szentelni a társadalmi nem-kutatás és a civil társadalmi mozgalmak, mint például a különböző női illetve férfi egyesületek, vagy a meleg és leszbikus érdekképviseleti szerveződések, közösségek viszonyának is. A konferencia megnyitó kerekasztal beszélgetésének témája éppen azt a kérdést feszegette, mennyiben mozgalom és mennyiben tudomány a *gender studies*, hol a határ mozgalom és tudomány között. Túlzás lenne azt állítani, hogy ezen a konferencián egy *gender* témájú tudomány-politika-civil társadalom diskurzus épült volna ki. Ez az elvárás egy kétnapos úttörő jellegű rendezvénnyel szemben irreális volna. Egyes szekciókban és egyes témaköröknél csírájában kialakultak hasonló beszélgetések, jelezve, hogy az igény minden oldalon fennáll. A konferencia tapasztalatai alapján érdemes lesz azon elgondolkodni, hogyan lehetne az eszmecserét jobban kiszélesíteni, milyen intézményi keretek kínálkoznak a folytatásra, és mit jelenthet ez az esélyegyenlőség politikájára nézve. Különösen fontossá válnak ezek a kérdések az úgynevezett *gender mainstreaming* kapcsán, mely nézőponttól függően mint fenyegető rém, vagy üdvöztető megoldás foglalkoztatja (vagy éppen nem) a kutatókat, civil mozgalmakat és politikai ágenseket egyaránt.

Lévai Katalin szociológus, a Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium Esélyegyenlőségi Főigazgatója A tabuk megtörése című megnyitó előadásában arra mutatott rá, hogy a nemek közötti viszonyok jelentős változásokon mentek keresztül, és egyes területeken az egyenlőtlenségek csökkenése tapasztalható. A szekciókban bemutatott kutatási eredmények azt mutatják, hogy egyfelől ténylegesen megfigyelhetőek változások, másfelől ezzel egyidejűleg, a hagyományos nemi szerepminták

továbbra is kikezdetlenek. Ugyan a férfiak jelenléte a szülőszobán elterjedt, a fiatal férfiak tudatossága talán növekszik az apa szerepet illetően, ezzel párhuzamosan azonban a háztartási munka terhei továbbra is szinte kizárólag a nőkre hárulnak a családban. A nők képzettség terén ugyan „behozták” a férfiakat, de karrierlehetőségeik még mindig jóval behatároltabbak. A konferencia előadásai számos hasonló példával szolgáltak. Mindez azt mutatja, hogy a társadalmi nemek problematikája összetett és szerteágazó. A kérdés, hogy van-e esélyegyenlőség, van-e nemi diszkrimináció, nem válaszolható meg egyszerűen igennel vagy nemmel. A figyelmet sokkal inkább érdemes a folyamatra irányítani, és azon gondolkodni, hol, milyen összefüggésekben, milyen módon válik a nem relevánssá, hol vannak egyenlőtlenségek, hol csökkennek, és miért.

Egy ilyen terjedelmű rendezvényről igen nehéz beszámolót írni. Nyolc párhuzamos helyszínen zajlottak szekciók, tehát szorgalmas résztvevőként is a konferencia legfeljebb egy nyolcadát lehetett figyelemmel kísérni, ami így is kis híján húsz előadást jelentett. Némi vigaszt csak a szervezők ígérete nyújtott, hogy az elhangzott referátumok szövege az Interneten hozzáférhető lesz, illetve egyes szekciók munkájáról gyűjteményes kötetek fognak megjelenni. Ezért ebben a cikkben nem ragadtam ki egyes témákat, hanem megpróbáltam átfogó képet nyújtani a kétnapos konferenciáról.

Hogyan tovább? A résztvevők többsége egyetértett azzal, hogy a publikációk mellett a személyes véleménycsere folytatása kívánatos. Az egyes szekciókban, például a homoszexualitással, a történelemmel, vagy a nemi sztereotípiákkal foglalkozóban mutatkozó nagy érdeklődés jelzi, hogy van közönség további workshopok, előadássorozatok, konferenciák számára. Egy ilyen további rendezvény fontos témája lehetne véleményem szerint az a kérdés, hogy mit is jelent valójában a társadalmi nem a tudományos kutatásban. Az elméleti alapok pontos leírása és a – sokszor csak implicit – alapfeltevések reflexiója elősegítené az eredmények értelmezését és az esetenként megfigyelhető ellentmondásosságok tisztázását.

Pető Andrea*

FEMINIZMUS ÉS REPREZENTÁCIÓ

Beszámoló egy szakmai találkozóról

A Magyar Szociológiai Társaság Elnöksége és a Feminizmus Szakosztály 2002. október 17-én a budapesti Pallas Páholyban nagy érdeklődés mellett szakmai beszélgetést rendezett, mely válogatást adott az elmúlt év társadalmi nemekkel foglalkozó programjaiból az MSZT tagjainak és az érdeklődő közönségnek.

Feleky Gábor megnyitójában üdvözölte a Feminizmus szakosztály célkitűzését, hogy nem csak a szűk értelemben vett szakmai programokkal, hanem a szélesebb nagyközönség bekapcsolásával is segíti a társadalmi nemekkel, a feminizmussal kapcsolatos ismeretterjesztést, valamint és a férfiak és nők esélyegyenlőségének ügyét. A programot Lévai Katalin, az esélyegyenlőség miniszteri biztosa vezette, aki ismertette a kormánybiztosság terveit és feladatait, majd elmondta, hogy a kormánybiztosság kiemelten kezeli a nők elleni erőszak és a női munkavállalás kérdését. Majd Szabó Szilvia (Egyenlő Esélyek Alapítvány) beszámolt arról a vándorkiállításról, mely az esélyegyenlőség történetét mutatja be Magyarországon. A kiállítás a Jean Jaurés Alapítvány támogatásával bemutatja a magyarországi feminizmus történetét, a nők politikai szerepvállalásának és munkavállalásának kérdéseit, a nők megjelenítését a médiában, valamint a nők elleni erőszak formáit. A kiállításához a magyar történelemben kiemelkedő szerepet játszó nők portréi és életrajzai tartoznak. Szabó Szilvia kiemelte, hogy a kiállítás során a készítőik között remek együttműködés alakult ki, és hetente két-három, az egyenlő esélyekkel foglalkozó rendezvényen is szerepel a kiállítás.

Ezt követően Toronyi Zsuzsa (Zsidó Múzeum és Levéltár) mutatta be: *A zsidó nő* címmel a Zsidó Múzeumban rendezett kiállítást és az ott készült kötetet, mely egyben katalógus és tanulmánygyűjtemény is. A kiállítás a zsidó nők vallási kötelezettségeinek bemutatásától jut el annak a kérdésnek az elemzéséhez, hogy mi magyarázza a zsidó nők nagyarányú részvételét a nőmozgalmakban és a civil életben. A kiállítást hatvanezren látták, és a katalógusból készült angol nyelvű CD-rom is.

Az Esztertáska Műhely történetét és tevékenységét Pécsi Katalin ismertette. Az Esztertáska Műhely 2000-ben alakult, mint a *Szombat*, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóiratának női rovata. Ma már az Esztertáska nemcsak havonta jelentkezik a Szombatban, hanem esteket is szervez a női irodalom témakörében. Legutóbbi estét az *Elmeséletlen történetek* címmel a lap felhívását követően szervezték, melyben az eddig el nem mondott női történeteket elmesélőinek jelentkezését kérték. A Zsidó Múzeumban rendezett est olyan nagy siker volt, hogy mintegy százötven hallgatón kívül hozzávetőlegesen százan kívül rekedtek, akiktől a szervezők nevében itt elnézést is kértek. Az Esztertáska Műhely további programjairól, köztük a készülő Esztertáska moziról a www.nextwave.hu/esztertaska című honlapon kaphatnak további információt.

* A Szerző a Feminizmus Szakosztály elnöke.

A Feminizmus és történelem című, a Balassi Könyvkiadó által gondozott könyvsorozatot a szerkesztő, Borus Judit mutatta be. A sorozat 1998-ban indult azzal a céllal, hogy külföldön megjelent alapműveket tesz hozzáférhetővé a hazai kutatók és a felsőoktatásban dolgozók számára. A sorozat eddigi négy kötetét a tervek szerint továbbiak követik, köztük az első George Mosse: *Mi a férfi? A férfiasság története* című kötete.

A találkozót kötetlen beszélgetés zárta.

KÖNYVEK

Nagy Kalamász Ildikó

BARTAL ANNA MÁRIA: A SZOCIÁLIS FÖLD-PROGRAMOK – AVAGY AZ AKTÍV FOGLALKOZTATÁS – ÉS SZOCIÁLPOLITIKA A RURÁLIS TÉRSÉGEKBEN

(Acta Civitalis, 2001)

„Hálót adjunk a rászorulóknak, ne halat” – típusú aktív szociálpolitikai eszközök egyikének tekinthető az 1992-ben elindított szociális földprogram nevű kezdeményezés, ami az elmúlt tíz év alatt a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokban fellépő változások nyomán kialakult úgynevezett válságtérségek egyik lehetséges problémamegoldási módja. A program célcsoportja a munkanélküli jövedelemből vagy jövedelempótló támogatásból élő, a munkanélküliség és az elszegényedés által leginkább sújtott, elmaradott rurális térségek lakói.

Bartal Anna Mária könyve az első olyan mű, amely a szociális földprogramokat komplex módon vizsgálja: egyrészt elhelyezi magát a programot főként a szociális-, foglalkoztatási, és érintőlegesen az agrár-, kisebbségi, és területfejlesztési politikák hálójában, másrészt a program tényleges megvalósulásának, működésének, tehát a tíz év eredményeinek és kudarainak átfogó, kritikai elemzését adja.

A könyv háttérül szolgáló kutatás magukra a megvalósult programokra fókuszál, tehát a célcsoportot és a célterületet csak ott és olyan mélységekben érinti, ahol a téma ezt megkívánja. Így alapjában sem a munkanélküliekről, az elszegényedett rurális népességről, sem a leszakadó perifériákról nem kapunk átfogó képet. Amire hivatott a mű: a lehető legtágabb kontextusban elhelyezve vizsgálni a szociális földprogramokat, az alábbi két célt szem előtt tartva. Egyrészt a program keretén belül a leghatékonyabb választ adni a helyi társadalmi, szociális problémákra, másrészt megkeresni azt a módot, mely során a programok kedvezményezettjei a szociálpolitika alanyaiból az aktív foglalkoztatáspolitikai alanyaivá válnak.

A kutatás menetét és eredményeit bemutató központi részt két felvezető fejezet előzi meg. Az első általános áttekintést ad a kilencvenes évek munkanélküliségéről: kialakulásának okáról, és magát a munkanélküliséget érintő foglalkoztatás- és szociálpolitikai törvényi szabályzás alakulásáról. Ennek tükrében két, releváns következtetés állapítható meg: először is az, hogy a fent említett munkanélküliség problémáját valamilyen szinten érintő társpolitikákat az egymástól való szeparáltság, a tevékenységek össze nem hangoltsága jellemzi, másrészt az, hogy a tartós munkanélküliek a passzív ellátás nyomán kikerülnek a foglalkoztatáspolitikai hatásköréből, és a szociális háló védelmében a szociálpolitika alanyaivá válnak. A szociális válságkezelő programok ker-

tében, mint aktív szociálpolitikai eszközként elinduló szociális földprogram a juttatások mellett aktív személyi részvételt követel, érvényesül benne a foglalkoztatásra való törekvés. Tehát a program átjárhatóságot elősegítő hidat biztosít a szociál- és foglalkoztatáspolitikák között.

A második felvezető fejezet tulajdonképpen egy szociálpolitika-történeti kitérő: korabeli idézetekkel alátámasztva járja be az első szegénytörvényektől és inségakcióktól a produktív szociálpolitika megteremtéséig tartó út jelentősebb állomásait. A szociális földprogram ebben a kontextusban nem előzmény nélküli, hiszen az agrárnépesség megsegítésére már a 19. századtól kezdve naturálforrásokra épülő segélyezés volt jellemző, és a 20. század negyvenes éveiben megjelenő produktív szociálpolitika a hitel- és teljesítőképes családokra összpontosított, újabb megközelítésben pedig a fizikai és munkaképesség megőrzésére törekszik. A kilencvenes években megvalósuló szociális földprogramok központi koncepciójának elméleti alapjai tehát szervesen kapcsolódnak a produktív szociálpolitika által megteremtett „szociális állam” szemléletmódjához, gyakorlati és elméleti működéséhez. Persze nem árt kritikusan szemlélni magukat a megvalósult programokat, hiszen eltérő sikeresség jellemzi a különböző helyen és időben különböző természetbeni és szakmai adottságokkal bíró kezdeményezéseket.

A harmadik fejezetben átfogó szociológiai elemzést kapunk a szociális földprogramok egy évtizedes működéséről, eredményeiről. A fejezet első része az általános jellemzőket mutatja be: a programok indulásának körülményeit, területi hatókörét, célcsoportját, támogatási formáit, birtokviszonyait, szervezeti formáit, támogatási forrásait és formáját, magát a támogatási rendszert és ennek változását, fejlődését. Ami szociológiai szempontból igazán izgalmas az a megvalósult programok 89 százalékára kiterjedő kétéves kutatást összefoglaló második rész. A vizsgálat legfontosabb eredményének a különböző releváns tényezők által felállított földprogramtípusok meghatározását tartja a szerző. A tényezők három kategóriába foglalhatók össze: úgynevezett bemeneti feltételekként tartja számon a földrajzi, társadalmi és környezeti adottságokat, valamint a programok működési és szervezeti jellemzőit; ezek mellett a termelési és gazdálkodási mutatók; illetve az ellátások jellege meghatározó. Az első kategóriába az önellátást biztosító úgynevezett naturális programok sorolhatóak, a másodikba az önellátás mellett kiegészítő jövedelmet is biztosító úgynevezett naturális-korrektív programok, a harmadikba az önellátás és kiegészítő jövedelem mellett gépi szolgáltatást is biztosító úgynevezett korrektív-naturális és a negyedikbe mindezek mellett az árutermelés illetve őstermelővé válás lehetőségét is biztosító programok. Erre a négy kategóriára, ha úgy tetszik, mint belső fejlődési útra is tekinthetünk, hiszen a szociális ellátásból egy aktív foglalkoztatási program megvalósulásáig jutottunk el, ami a program szociálpolitika és foglalkoztatáspolitikai közötti átvezető szerepének a lehetséges bizonyítéka.

Arról hogy a valóságban ez helyi szinten miként, milyen kihívások árán valósult meg, a legutolsó fejezetben olvashatunk, melyben több mintaprogramot mutat be a szerző. Ezek különösen tanulságosak lehetnek azok számára, akik hasonló kezdeményezést próbálnak működtetni.

Összegzésképpen elmondható, hogy a válságkezelő programként indult szociális földprogram egy évtized alatt megtalálta saját medrét, működőképes, bejáratott rendszerré vált. Ez szociálpolitikai, foglalkoztatáspolitikai és regionális politikai szempontból sem lényegtelen. Az ország regionális különbségeinek csökkentése

szempontjából elengedhetetlen a leszakadó rurális térségek krízishelyzetének orvoslása, ami különösen aktuális problémaként jegyezhető – hogy messzebb ne menjek – az uniós csatlakozásunk szempontjából. A programok integratív hatékonysága révén a tartós munkanélkülieket egyrészt a szociális ellátórendszerben tartja, másrészt a tartós foglalkoztatás felé vezeti. Ezért is tartom – mindenek előtt – hasznosnak a könyvet, amely ugyan nem lépi át az ország határait, tehát sem az érintett politikákat, sem magát a programot nem vonatkoztatja az uniós mércékhez.

Kovács András Donát

ROZGONYI TAMÁS–TAMÁS PÁL–TAMÁSI
PÉTER–VÁRI ANNA (SZERK.): A TISZAI ÁRVÍZ.
VÉLEMÉNYEK, KOCKÁZATOK, STRATÉGIÁK
(Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2000)

A Tisza-vidék környezeti válsága rendkívül összetett. A problémákat ennek megfelelően több irányból lehet megközelíteni és a megoldások is sokfélék. Az ökológusok elsősorban a természetvédelmi értékek megóvásáért küzdenek, a vízügyi szakemberek a Vásárhelyi Terv továbbfejlesztésének stratégiáján dolgoznak, a környezeti és a regionális kutatások, pedig a fenntartható fejlődés kritériumait tárják fel a térségben. A folyóvíz környezetének védelemért azonban nem csupán a természetet védő gondoskodás, a racionális mérnöki látásmód, vagy a terület- és vidékfejlesztő szemlélet lehet felelős. Az ökológiai folyosó biodiverzitásának megőrzése, a természetközeli-mezőgazdálkodási elméletek gyakorlatba való átültetése, a gátak, vésztározók megtervezése és megépítése valóban a legfontosabb feladatok közé tartoznak, nélkülözhetetlen tényezői a Tisza menti települések fejlődésének. Az ártéri erdők telepítésekor, a falvak szennyvízelhelyezési gondjainak megoldásakor, vagy épp egy új aszfaltút építése kapcsán néha úgy érezhetjük mindent megteszünk, hogy a folyó és melléke „magára találjon”. A legtöbb stratégiából, programból azonban hiányzik egy igen lényeges szempont: a társadalmi-gazdasági környezet és a természetes tér egymásra hatásából, összefüggéseiből adódó krízis magyarázata és az erre vonatkozó megoldási lehetőségek kidolgozása! Felmerül a kérdés, vajon nem feledkezünk-e meg arról a Tisza mentén élő másfélmillió emberről, akik szociális, kulturális és gazdasági problémáinak megértése és kezelése nélkül nem biztosítható a térség településeinek fenntarthatósága?

A könyv szerzői szociológiai aspektusok irányából közelítették meg a „Tisza-problematikát”, középpontba helyezve a part menti városok és falvak társadalmát, azokat a lokális közösségeket, amelyek a legérzékenyebbek a vidék környezeti viszonyainak rendezését illetően. Bár a vizsgálatok kiindulópontját az egymás után jelentkező hatalmas árvizek jelentették, *a kötetben megjelent tanulmányok a lakosság, a vízügy, a média magatartásából és a karakterisztikus szereplők között lévő kommunikációból eredő tapasztalatokra, tanulságokra épülnek, elsősorban a társadalmi környezet tényezőire felhívva a figyelmet.*

A több egységből álló kötet hat tanulmánya közül három, a Felső-Tisza magyarországi és kárpátukrajnai szakaszainak, valamint az Alsó-Tisza egy szakaszának árvíz által veszélyeztetett területein végzett, empirikus vizsgálaton alapuló, lakossági közvélemény-kutatási eredményeket dolgoz fel. Hasonlóan lényeges szempontokat sorakoztatnak fel a további tanulmányok, melyekben a kulcsszavak: az árvízi megelőzés, a kríziskommunikáció, a megélt katasztrófa és annak médiaprezentációja, a lakossági elvárások és szerepvállalás.

A környezeti, elsősorban árvízi problémák kapcsán felmerülő társadalmi nézőpontokat elemző *Rozgonyi Tamás* elsősorban arra keresi a választ, hogyan vészelték át, miként élték meg a felső-tisza-vidéki települések lakosai az 1998-as tiszai áradást. A megkérdezettek a környezeti problémák okait főként a gátépítés alulfinanszírozottságában, a vízügyi szakszerv feladatvállalásának hiányosságaiban, az előzetes, megelőző intézkedések elmaradásában látták. Szomorú tény, de a folyóvíztermészet viszonyai már az áradásokat, és az ezeket tetőző határon túli szennyeződések megelőzően rosszak voltak. A csatornázottság és a szennyvíztisztítás elmaradottsága, a sok illegálisan működő fűtő kút és a folyó gátjain belül lévő több száz épület, a kommunális hulladékok környezetkímélő lerakásának megoldatlansága miatt a tájban és a települési környezetben negatív változások következtek be. A helyzetet tovább rontotta, hogy a kisebb települések jó részén nem álltak (s még ma sem állnak) rendelkezésre a megfelelő anyagi eszközök, a szükséges szakmai tapasztalatok, sőt a tulajdonviszonyok rendezetlensége, a lokális vállalkozói szféra meggyengülése hátráltatta a kistérségi, regionális kapcsolatok kialakulását is.

A többszörösen áttételes, időben és térben egyszerre jelentkező gondok a Tisza menti, vidéki térségek társadalmát kiszolgáltatott helyzetbe sodorták. A lakosság egy része az árvizeket megelőző időszakban sem volt megelégedve a helyi tájékoztatással, többségük azonban az áradások miatt bekövetkezett szélsőséges helyzet miatt veszítette el végképp a helyi vezetésbe vetett bizalmát. A vizsgálat megállapította, hogy bár a munkálatok szervezésében kardinális szerepet vállalók megítélése (települési önkormányzatok, katonaság, lakosság, területileg illetékes vízügyi igazgatóság) alapvetően pozitív volt, a megkérdezettek szerint az önkormányzatok alulteljesítettek. A lakossági tájékoztatás esetlegessége, a prominens személyek ismeretének hiányossága – a társadalmi problémákat, a környezeti tudattal kapcsolatba hozó területi kutatások szerint –, a folyó menti települések környezeti infrastruktúrájának korszerűtlenségén túl, a legégetőbb probléma a térségben.

Vári Anna első tanulmányában a kockázatértékelési és áldozatvállalási hajlandóság kérdését vizsgálta három tiszai öblözetben. A kérdezettek a munkanélküliség csökkentése az életszínvonal növelése mellett a legfontosabb feladatnak az árvízvédelmet tartják, s ezt főként állami költségvetésből gondolják megvalósíthatónak. Saját anyagi áldozatra a válaszadók egy-két százaléka lenne csak hajlandó. A lakosság „külső erőtől” várja a megoldást, ráadásul a gondok felszámolását csak azokban a problémakörökben látja, amelyeket személyes tapasztalatai alapján érzel. Márpedig a fenntarthatósághoz, a modern környezetvédelem kialakulásához csak a környezeti érdekek alapján formálódó társadalmi igény vezetheti el a helyi közösségeket. Természetesen a települési környezetpolitika elmaradottságának és a környezetvédelem alacsony hatékonyságának fő okozója sok esetben az önkormányzati tisztségviselők környezetvédelmi szakmai tapasztalatának és tudásának hiánya, de a lakosság tájékozatlansága és gyakori közömbössége is hátráltató tényező. Az egy helyben toporgást tükrözi az a tény, hogy a Tisza menti települések 90 százalékán még nem készült helyi környezetvédelmi program. A környezeti infrastruktúra fejlesztése a lakosság közügyekbe való bevonása sokszor nem anyagi erőforrások, mindinkább lokális környezeti tudatosság és tervezés hiányában marad el (*Recenzor*).

Az árvízvédelemmel kapcsolatos társadalmi tudatosság kérdéseit vizsgáló közvélemény-kutatás elsősorban az áradások időszakában jelentkező lakossági attitűd feltá-

rására irányul. Vári Anna második tanulmánya az árvízvédelem társadalmi vonatkozásait, a lakosság, a vízügyi hatóságok és illetékesek viszonyát, a média szerepét tekinti át egy olyan időszakot követően, amikor a helyi közösségek környezeti érzékenysége az átlagosnál feltételezhetően nagyobb. Igen időszerű a felvetés, hiszen ahhoz, hogy az emberek környezethez való viszonyát megértsük és a környezetállapot javítását célzó megoldási lehetőségeket kidolgozzuk, nélkülözhetetlen a kulturális-mentális környezet; többek között a lakosság árvízvédelemmel kapcsolatos ismeretének, tudatosságának feltárása. *A tiszai élőhelyek, települések fenntarthatóságában, a lakosság „öntudatra ébredése”, modern szemléletű tudásának gyarapodása a jövőben meghatározó lesz,* a társadalom települési és tájértékekről alkotott tudati „vetületeinek” bemutatása fontos feladat. A mélyinterjúk vizsgálatok, a vészhelyzetek kezelésének problémái mind-mind ezt igazolják. A szerző a tudatosság javításának lehetőségét elsősorban a nemzetközi tapasztalatokon alapuló, hatékony szervezés, együttműködés, tájékoztatás és oktatás irányából látja.

Meg kell találnunk a különbséget érték és érdek között! Az előző örök, míg az utóbbi önös és ideiglenes. – Ezt a gondolatot sugallja Tamás Pál *Az árvíz, mint kulturális kihívás* című tanulmánya. A kérdőíves felméréssel egybekötött vizsgálat a felső-tiszai árvízzel kapcsolatos védelmi munkák megszervezésével összefüggő kommunikációra, a lakosság aktivitására, a helyi elit reakcióira és az árvízi fenyegetettség megelőzésére irányul.

Az árvíz valóban minden téren kihívás, s ebben az értelemben a kockázatok csökkentése érdekében a társadalmi aktivitásnak is formát kell öltetnie. Ehhez azonban fel kell éleszteni, cselekvőképessé kell tenni az önkormányzatokat és azok szakembereit, és a velük minden téren együttműködő lakossági civil szervezeteket. Ez nem csupán az árvizek kezelésében, de hosszú távon az egész Tisza vidék fenntartható fejlődésében fontos tényező. A tanulmány egyik fő tanulsága, hogy a „csak magunkra számíthatunk” felfogást ki kell egészítenie a kríziskommunikáción jóval túlmenő egyéni és közösségi tenni akarásnak. Az emberek „világképének” nem csak az áradások idejére kell megváltoznia, hanem a katasztrófák utáni időszakokban is érvényesülnie kell a közös munkának, kölcsönös segítségnyújtásnak. Az, hogy a településkörnyezeti rendszerekben a környezetszemponytúság dominanciája, a tájékoztatáson alapuló helyi, hivatalos információáramlás, a helyi vezetőkbe vetett bizalom érvényesülhessen, nem csupán politikai, vízügyi érdekek érvényesítésének eredménye lehet, de a lakosság felelősségérzetének, anyagiakban és szellemiekben megmutatkozó áldozatkészségének, sőt bizonyos fokú kulturáltságának függvénye is (*Recenzor*).

Az 1998-as őszi felső-tisza-vidéki árvízről írott sajtóközlemények elemzésében Jávork István, Papházi Tibor és Rozgonyi Tamás vállalkozik azon cikkeket áttekintésére, melyek az árvíz idején jelentek meg az áradásokról. *Tájékoztatás, avagy rémhírkeltés a cél?* – teszik fel a kérdést a szerzők. Átfogó képet kapunk a kárpátaljai és a hazai sajtótermékekről, a „konfliktusorientált” írásokon keresztül az objektív híradáson át, a bulvárlapok készen kapott, klisékkel dolgozó riportjaiig. Eltérő típusú lapokban, más és más műfajú tudósítások sora, riportok, interjúk, rövidhírek jelentek meg dömpingszerűen az árvizeket követően. A sok egyoldalú írás mellett, melyek olvasásakor szakmai vagy szenzációhajhász jellegű cikkek sorozatába ütközhetett az átlag érdeklődő, számos napilap és nagy példányszámú magazin is törekedett a közérthető, objektív tájékoztatásra. A szerzők szerint a sajtó egy igen fontos tényezőt azonban a legtöbbször

csak érintőlegesen hangsúlyozott: Az áradások drasztikus következményekkel jártak, de e következmények alatt nem csupán az ökológiai folyosó sérüléseit, a természetes állapotok degradációját kell érteni, hanem a társadalmi feszültséget, a periferizálódást előidéző fokozó gazdasági problémákat is. A gondok az árvizek levonulásával nem múltak el, a környezetszennyezések terhe és a gátak közé szorított folyó kiszámíthatatlansága továbbra is fenyegeti a folyó menti ökoszisztémát és a települések környezetének fenntarthatóságát. Ebben a helyzetben igen élesen vetődnek fel a felelősség, a helytállás, az együttműködés és a szolidaritás kérdései egyéni, települési, mind pedig országos viszonylatban.

A mindennapi életet, a társadalom rendjét felborító *katasztrófáknak igen sajátos a médiaprezentációja*. Császi Lajos elsősorban nemzetközi szakirodalomra épülő „katasztrófa-szociológiai” elemzésének a szerepe talán megkérdőjelezhető egyesek számára a kötetben, de az aszályokkal, vízkárokkal és más természeti haváriákkal kapcsolatos nemzetközi mozaik és a külföldi példák alapján körülírt médiabeszámolók a Tisza-problematikát illetően kísértetiesen jelzik a párhuzamot és ezáltal aktuálissá és érdekessé teszik a kötet utolsó tanulmányát. Némi kritikaként érheti a szerzőt, hogy írásában a társadalom normatív rendje, a kollektív szolidaritás, a médiakritika és a katasztrófák társadalom-lélektani boncolgatása mellett, a hazai problémák nagyobb szerepet kaphattak volna.

Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kiadásában megjelent változatos tartalmú és egyébként jól szerkesztett, ízléses megjelenésű könyv segítségével betekintést kapunk a Tisza-vidék problémájának néhány olyan társadalmi vonatkozásába, mely segítheti az átfogó szemléletmódú környezeti programokat, a komplex területfejlesztési megoldások kidolgozását. Figyelembe kell vennünk, hogy a kedvezőtlen, antropogén hatásokra bekövetkezett változások ellenére a folyó hullámtere és ártere, a települések bel- és külterületei, valamint a mezőgazdasági és erdőterületek, jelentős környezeti értéket képviselnek. Az eredeti természeti állapotok lehetőségek szerinti visszaállítása, az ökológiai stabilitás növelése, a települési környezet rekonstrukciója, a tiszai tájak rehabilitációja, nem csak a Tisza mentén élők hosszú távú érdeke, hanem a környezetért felelős területi tervezési-irányítási döntéshozók kötelessége, sőt sok új szakmai feladatot nyújt a területi kutatók új generációi számára is. Ajánlom tehát az izgalmas és tanulságos kötetet mindazoknak az alföldi szakembereknek, önkormányzati vezetőknek, akik munkájukkal hozzájárulhatnak a folyó menti lakóhelyek és a régió környezeti megújulásához, az ottani lakosság életmódjának és életkörülményeinek javításához, de ezen túl a Tisza-vidék és a Kárpát-medence környezeti állapotáért aggódó érdeklődők számára is.